

09221/5
II

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

ТОМ — XLVI — VOLUME

Серія історична, книга 5. — Seria historyczna, zeszyt 5. —

Série historique, livraison 5.

М А З Е П А

ЗБІРНИК

ТОМ I

М А З Е Р А

ТОМ I

М А З Е Р А

TOME I

В. 90943

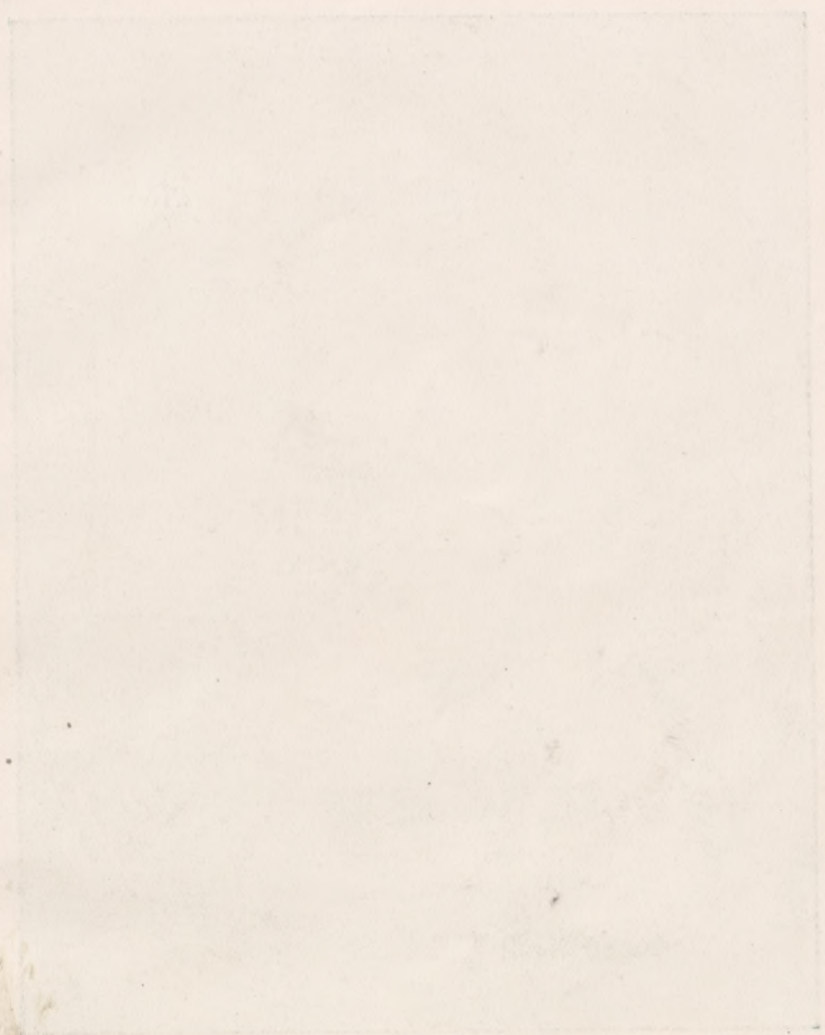
ВАРШАВА

1938

WARSAWA

PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO.

- Tom I. Seria statystyczna, zeszyt 1. Ludność ukraińska Z. S. R. R. Rozprawy T. Olesiewicza, O. Pytla, W. Sadowskiego i O. Czubienki. Cena zł. 4.
- Tom II. Seria statystyczna, zeszyt 2. Tymoteusz Olesiewicz. Tablice statystyczne ludności ukraińskiej Z. S. R. K. według spisu 17 grudnia 1926 roku. Cena zł. 10.
- Tom III. Seria ekonomiczna, zeszyt 1. E. Głowiński, K. Maciejewicz, W. Sadowski. Zagadnienia współczesne życia gospodarczego Ukrainy. Cena zł. 4.
- Tom IV. Seria filologiczna, zeszyt 1. Dr. Konstantyn Czechowicz. Aleksander Potębnia. Ukraiński myśliciel-lingwista. Cena zł. 4.
- Tom V. Seria prawnicza, zeszyt 1. Prof. A. Łotocki. Ukraińskie źródła prawa kościelnego. Cena zł. 10.
- Tom VI. Seria pamiętników, zeszyt 1. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Cena zł. 6.
- Tom VII. Seria ekonomiczna, zeszyt 2. W. Sadowski. Praca w Ukrainie Radzieckiej. Cena zł. 4.
- Tom VIII. Seria pamiętników, zeszyt 2. Wspomnienia. L. Wasilewski, M. Galin, S. Stempowski, A. Topczybaszy, Tabouis. Cena zł. 4.
- Tom IX. Seria podręczników, zeszyt 1. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. I (do połowy wieku XVII). Cena zł. 8.
- Tom X. Seria filologiczna, zeszyt 2. Dr. Mikołaj Puszkarski. Najmłodsza palatalizacja spółgłosek w języku ukraińskim. Cena zł. 3.
- Tom XI. Seria ekonomiczna, zeszyt 3. I. Iwaszuk. Spółdzielczość kredytowa w Ukrainie. Cena zł. 4.
- Tom XII. Seria pamiętników, zeszyt 3. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część II. Cena zł. 10.
- Tom XIII. Seria historyczna, zeszyt 1. A. Docenko. Wyprawa zimowa r. 1920. Cena zł. 10.
- Tom XIV. Seria filologiczna, zeszyt 3. Iwan Zhyński. Mapa dialektów ukraińskich z objaśnieniami. Cena zł. 2.
- Tom XV. Seria historyczna, zeszyt 2. Wojna ukraińsko-moskiewska 1920 r. Część I. Operacyjne dokumenty Sztabu Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Pod redakcją generała W. Salskiego, zostawił generał P. Szandruk. Cena zł. 10.
- Tom XVI. Seria prawnicza, zeszyt 2. Prof. A. Łotocki. Autokefalia. Tom I. Cena zł. 6.
- Tom XVII. Seria historyczna, zeszyt 3. Dziariusz hetmana Orlika. Przygotował do druku Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz. Cena zł. 6.
- Tom XVIII. Seria podręczników, zeszyt 2. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. II. Cena zł. 12.
- Tom XIX. Seria prawnicza, zeszyt 3. Prof. A. Jakowliw. Traktaty ukraińsko-moskiewskie w XVII—XVIII st. Cena zł. 6.
- Tom XX. Seria ekonomiczna, zeszyt 4. Prof. inż. I. Szowheniw. Gospodarstwo wodne w dorzeczu Dniepru na Ukrainie. Cena zł. 2.
- Tom XXI. Seria pamiętników, zeszyt 4. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część III. Cena zł. 10.
- Tom XXII. Seria pedagogiczna, zeszyt 1. S. Siropko. Oświata publiczna na Ukrainie Sowieckiej. Cena zł. 6.
- Tom XXIII. Seria ekonomiczna, zeszyt 5. Prof. B. Iwanys. Gospodarstwo energetyczne Ukrainy i Północnego Kaukazu. Cena zł. 4.
- Tom XXIV. Seria filozoficzna, zeszyt 1. Prof. D. Czyżewski. Filozofia H. S. Skoworody. Cena zł. 6.
- Tom XXV. Seria historii literatury, zeszyt 1. Prof. S. Smal-Stocki. T. Szewczenko. Interpretacje. Cena zł. 7.
- Tom XXVI. Seria ekonomiczna, zeszyt 6. W. Sadowski. Robocizna w gospodarstwie rolnym Ukrainy. Cena zł. 5.
- Tom XXVII. Seria ekonomiczna, zeszyt 7. B. Iwanicki. Lasy i gospodarka leśna na Ukrainie. T. II. Cena zł. 4.
- Tom XXVIII. Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 1. Leon Wasilewski. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe (w języku polskim). (Wyczerpany).
- Tom XXIX. Seria filologiczna, zeszyt 4. Dr. B. Lew. Ukraińskie tłumaczenie kroniki Marcina Bielskiego. Cena zł. 2.
- Tom XXX. Seria prawnicza, zeszyt 4. Prof. A. Łotocki. Autokefalia. Tom II. Cena zł. 15.
- Tom XXXI. Seria filologiczna, zeszyt 5. Dr. J. Rućnicki. Sufiksy: -y, -e, -ysko, -sko w języku ukraińskim. Cena zł. 2.
- Tom XXXII. Seria ekonomiczna, zeszyt 8. Zagadnienia współczesne życia gospodarczego Ukrainy. Tom II. Cena zł. 5.
- Tom XXXIII. Seria historii literatury, zeszyt 1. Prof. S. Smal-Stocki. T. Szewczenko. Interpretacje. Cena zł. 7.
- Tom XXXIV. Seria ekonomiczna, zeszyt 6. W. Sadowski. Robocizna w gospodarstwie rolnym Ukrainy. Cena zł. 5.
- Tom XXXV. Seria ekonomiczna, zeszyt 7. B. Iwanicki. Lasy i gospodarka leśna na Ukrainie. T. II. Cena zł. 4.
- Tom XXXVI. Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 3. Marcell Handelsman. Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską. Cena zł. 5.
- Tom XXXVII. Seria przekładów Pisma Świętego i tekstów liturgicznych, zeszyt 1. Liturgia św. Jana Złotoustego. Cena zł. 1.
- Tom XXXVIII. Seria prac Komisji dla badań ruchu ukraińskiego, zeszyt 1. Archiwum Michała Drahomanowa. Tom I. Korespondencja Kijowskiej Starej Hromady z M. Drahomanowem (1870-1895). Cena zł. 15.
- Tom XXXIX. Seria przekładów Pisma Świętego i tekstów liturgicznych, zeszyt 2. Psalterz. Cena zł. 3.
- Tom XL. Seria prawnicza, zeszyt 5. W. Sadowski. Polityka narodowościowa Sowieków na Ukrainie. Cena zł. 5.
- Tom XLI. Seria pamiętników, zeszyt 5. A. Łotocki. W Konstantynopolu (w druku).
- Tom XLII. Seria ekonomiczna, zeszyt 9. E. Głowiński. Finanse Ukrainy Radzieckiej (w druku).
- Tom XLIII. Seria historyczna, zeszyt 4. B. Krupnicki. Hetman Filip Orlik (1672-1742). Zarys działalności politycznej. Cena zł. 7.
- Tom XLIV. Seria ekonomiczna, zeszyt 10. W. Iwanys. Przemysł Ukrainy i Północnego Kaukazu. Cena zł. 5.
- Tom XLV. Seria filologiczna, zeszyt 7. M. Przepiórska. Gwara nadańska. Cena zł. 3.
- Tom XLVI. Seria ekonomiczna, zeszyt 11. B. Iwanicki. Lasy i gospodarka leśna na Ukrainie. Tom I. Cena zł. 7.
- Tom XLVII. Seria historyczna, zeszyt 5. Mazepa. Księga zbiorowa. Tom I. Cena zł. 5.
- Tom XLVIII. Seria historyczna, zeszyt 6. Mazepa. Księga zbiorowa. Tom II (w druku).
- Tom XLIX. Seria historyczna, zeszyt 7. Z przeszłości. Księga zbiorowa. Tom I. Cena zł. 5.
- Tom L. Seria historyczna, zeszyt 8. Ukraiński ruch akademicki (w druku).
- Tom LI. Seria historyczna, zeszyt 9. Dziariusz hetmana Orlika. Tom II. Przygotował do druku Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz (w druku).
- Tom LII. Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 4. Antologia poezji i prozy ukraińskiej w przekładach polskich. Pod redakcją B. Lępkiego (w druku).

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

ІВАН МАЗЕПА

Один з поширених варіантів портрету Гетьмана Івана Мазепи,
так званого академічного типу, новознайдений на Волині.

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

ТОМ — XLVI — VOLUME

Серія історична, книга 5. — Seria historyczna, zeszyt 5. —
Série historique, livraison 5.

М А З Е П А

ЗБІРНИК

ТОМ I

ВАРШАВА

1938

WARSAWA

Редагує: Секретар,
Проф. Роман Смаль-Стоцький

П
—

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Чарнецького 26.

№ 1008/51

Д. Дорошенко.

МАЗЕПА В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ І В ЖИТТІ.

Si fractus illabatur orbis
Impavidum ferient ruinae¹⁾.

День народження гетьмана Івана Мазепи точно невідомий. Історики означають його між 1629—1644 роками, засновуючись головню на пізніших свідощтвах сучасників гетьмана про його вік. На початку 1932 року відомий історик української літератури М. С. Возняк натрапив на вказівку, яка давала змогу означити дату народження Мазепи днем 20 березня 1632 року²⁾. Вказівка ця походила з джерела не надто певного й викликала деякі уваги й заперечення³⁾. Але українське громадянство не дуже то вважало на ті суперечки; воно прийняло 20. березня 1632 р. як дійсну дату і святкувало в 1932 році трьохсотлітні роковини народження славного гетьмана, впоряджуючи панахиди, академії, відчити, присвячені його памяті. В звязку з тим появилася й чимало статей та заміток в українській та в чужій пресі.

Це була зовсім природна й зрозуміла реакція, це був порив української душі — виявити свою пошану до памяті того, чия імя довгі століття було окрите ганьбою й прокльонами, кого не тільки вороги, але й свої, під впливом суггестії з ворожого боку, осуджували й зневажали, відмовляючи його історичному вчинкові — розриву з Москвою — ідейного, патріотичного підходу. Це було повторення того пориву, що обхопив був наше громадянство в часах відродження української державности, в незабутні 1917—1918 роки, коли одним з публичних проявів тріумфу української ідеї були врочисті панахиди по Мазепі в св. Софії у Києві, надання його імени полкам української армії й поява цілої популярної літератури, йому присвяченої.

Чи ми приймемо дату, яку запропонував М. С. Возняк, чи держатимемося поглядів старших учених, з яких одні означали її раніше⁴⁾, другі пізніше⁵⁾, в усякому разі дата припадає на часи

¹⁾ Цей вірш з Горація знаходимо на алегоричному портреті Мазепи роботи Данила Галяховського, врученому гетьманові Києво-Могилянською Академією в 1708 році.

²⁾ „Життя і Знання”, Львів 1932, ч. 4, ст. 105. „Діло” 1932, чч. 20 і 226.

³⁾ Між ін. див. І. Борщака „Діло” 1932, чч. 90—92.

⁴⁾ Костомаров (Мазепа и мазепинцы, Собрание сочинений, кн. VI, Петерб. 1905, ст. 386) і Уманець (Гетманъ Мазепа, Петерб. 1897, ст. 13) за найбільш правдоподібну дату народження Мазепи приймали 1629 рік.

⁵⁾ Лазаревський схилився до дати 1633 року (Очерки, замѣтки и докум. по ист. Малороссіи, в. V, К. 1899, „Замѣтки о Мазепѣ”, ст. 7). Роки, які наводять сучасники, читач знайде нижче, в праці д-ра Б. Крупицького.

близькі до першої половини 1630-х років. В такому разі справді ювілейне 300-ліття, коли не минуло недавно, то десь минає тепер або незабаром мине. Тому і Збірник, присвячений Мазепі, що оце видає його Український Науковий Інститут у Варшаві, може вважатися за ювілейний. Та й без цього формального приводу єсть повна підстава вшанувати пам'ять славного гетьмана виданням збірки розвідок і матеріалів, присвячених йому й його добі: ці розвідки свідчать, що українська історична думка, поскільки вона не обмежена в свободі наукового досліджу (як то було на Україні перед 1917 роком і як тепер знову там настало), залюбки звертається до одного з важливіших моментів нашого минулого, до Мазепиних часів. Українські дослідники розшукують і притягають до розсліду раз-по-раз нові матеріяли і чим далі, то все більше освітлюють ріжні сторінки з його часів, — сторінки, що досі були затемнені або зовсім невідомі.

Так отже й наш Збірник являється актом пошани до пам'яті великого українського діяча, трагічні змагання якого до виборення рідному краю свободи особливо близькі й зрозумілі для нашого покоління, яке само не так давно пережило добу визвольних змагань, котрі становлять лиш дальший етап у віковичнім змаганні українського народу вибороти собі кращу долю на своїй рідній землі. І коли вороги наші охрестили нас мазепинцями, то ми з гордощами носимо це славне ім'я, яке вяже нас з героїчною традицією змагань великого українського гетьмана.

Ім'я гетьмана Мазепи, тісно звязане з іменем діячів світового масштабу, якими були шведський король Карл XII і цар московський Петро I., здобуло собі найбільший розголос у всесвітній літературі зпоміж усіх українських історичних імен, може, навіть більший, ніж ім'я Богдана Хмельницького. Але прославили його і спопуляризували не так історики, як поети і взагалі мистці, яких вабила романтичність життя гетьмана, повна несподіваних змін, захоплюючих драматичних моментів, контрастів величі й упадку. Здається, тяжко знайти вдячніший сюжет для поета і драматурга. І так воно в дійсності й сталось: в широкій галерії мистців слова, музики і пензля ми зустрічаємо такі імена, як Байрон, Віктор Гюго, Пушкін, Словацький, Рилєєв, чеський драматург Фріч, Рудольф Готшал, Богдан Залєський, Мельхіор де Воґюе, Вернер Гайденштам, Богдан Лепкий, Ліст, Чайковський, Орас Верне. Вже не кажу за цілу плеяду менших імен.

Що світові історики не відставали від поетів, зображуючи життя і вчинки Мазепи, це цілком природно; всі, хто писав про Карла XII, починаючи з Вольтера (1731) і Нордберга (1740), не могли обминути і його українського союзника. Одначе присуди істориків над особою Мазепи і його ділом далеко не однозначні: історіографія навіть XIX століття не була в стані дати об'єктивну оцінку діяльності Мазепи, і то не тільки російська, що від офіційного історика, українця-перевертня Теофана Прокоповича, починаючи, трактувала його, як „зрадника” і „одступника”. Зро-

зуміла ця ненависть росіян до Мазепи: отже то був він, хто своїм переходом на бік шведів у критичний момент гігантського поєдинку між Петром I і Карлом XII загрозив був знищити всі Петрові зусилля і відкинути Москву назад до Азії. Не була безсторонньою в своїх присудах над Мазепою й історіографія шведська і взагалі європейська: бачучи перед собою лиш сумні наслідки великого підприємства Карла XII. для Швеції, вона засуджувала як самого Карла, так і його союзника, не заглиблюючися в суть українських відносин початку XVIII віку й не зупиняючись докладніше над постаттю Мазепи, або ж звертаючи увагу головню на романтичні прикмети його особистої біографії⁶).

Страшний терор, який відразу запровадив московський уряд над усім, що було звязане на Україні з Мазепою і його справою, ціле море клевети, інсинуацій, осуду — вилите на імя Мазепи, починаючи від царських маніфестів, всенародні проклинання по церквах, нищення портретів та, найбільше, самі жахливі наслідки полтавської катастрофи, що їх реально зазнав на собі весь край від мстивої руки північного деспота, все це вело до того, що в уяві й пам'яті самого українського народу імя Мазепи залишилося як імя того, хто був винуватцем усього лиха, що на нього впало. Українська історіографія XVIII ст. не важилась його і згадувати, збуваючи лаконічними замітками й може не завжди щирими епітетами⁷). Що, одначе, не тільки в перші часи після Шведчини (як охрестив народ добу приходу шведів на Україну) залишались на Україні таємні прихильники Мазепи — не кажемо вже за еміграцію, що на її чолі стояв Орлик — але певна традиція визнання за Мазепою патріотичности його вчинку жила серед української інтелігенції, то сліди цього ми бачимо в „Історії Русовъ” і в міркуваннях Олекси Мартоса над гробом Мазепи 1806 року.

Та все таки суггестія робила своє діло, політика примушувала часом обережних „малоросіян” XVIII віку відхрещуватися від ідейного звязку з ділом Мазепи і, таким робом, аж до кінця XIX віку погляди української історіографії на Мазепу не мали свого оригінального, опертого на самостійнім дослідженні джерел і їх безсторонній оцінці, характеру і були взагалі негативні.

⁶) Існує цілий ряд оглядів художньої літератури, присвяченої Мазепі. Із них згадаю для прикладу: A. Jensen, Mazaepa in der modernen europäischen Dichtung, „Ukrainische Rundschau“, 1909, N. 7. — A. Jensen, Mazaepa (Mazaepa i konsten och i diheten) Lund 1909. S. 201—240. Д. Донцов, Гетьман Мазепа в Західно-Європ. літературі, „Шляхи” 1917; його ж стаття в „Украин. Жизни” 1913, IV.

⁷) У Грабянки маємо коротку згадку: „Году 1708 Мазепа змінивъ, а Іоаннь Скоропадскій на гетманство избранъ” (Лѣтопись Гр. Грабянки, Київ 1854, ст. 257). „Краткая Лѣтопись Малья Россіи” також коротко і сухо зазначає самі факти, кінчаючи увагою, що „король въ Бендеръ ушелъ, гдѣ извергъ Мазепа и умре” („Кратк. Лѣт. Мал. Россіи издана В. Рубаномъ”, СПб. 1777, ст. 166). Так само коротко і в „Краткомъ Описаніи Малороссіи” (Лѣт. Самовида, Київ 1878, ст. 299—300), що є варіантом виданого Рубаном літопису. Тільки у Рігельмана розказано про Мазепу докладніше і наведено чимало офіційних документів (писано в 1778—1786 рр.). Не треба забувати, що Рігельман був зросійщений німець і, хоч прожив більшу частину віку на Україні, був чужий якимсь місцевим традиціям.

Цікаве проте відношення до Мазепи з боку автора „Історію Русовъ”, який, на нашу думку, відбиває погляди скоріше Василя Полетики — сина, ніж Григорія — батька⁸⁾, отже доби кінця XVIII й початку XIX ст. З одного боку автор, подаючи характеристику Мазепи за Вольтером, підкреслює його військові заслуги, вченість, „глубочайшую мудрость”, пригадує його „великодушні вчинки”. Але, здається, що справжній погляд автора на Мазепу треба читати „між рядками”, вгадувати; ключем до цієї розгадки може служити знаменна промова до козаків по переході Десни в осени 1708 року, яку автор вкладає в уста Мазепі, і яка містить цілу самостійницьку програму, цілком недвозначно малюючи завдання й наміри Мазепи (Ист. Русовъ, М. 1846, ст. 204). Коли до цього додати славнозвісну тираду про звірства москалів при здобутті Батурина (213), оповідання про мorduвання мазепинців у Лебедині та Ромні (213), пояснення перемоги москалів під Полтавою їх чисельною перевагою (215), підкреслення „нейтралітету” Мазепиних козаків, що не хотіли битися з своїми одновірцями (215), і т. д., — то, може бути, ми не помилились, коли скажемо, що й автор „Історію Русовъ” був такий самий „мазепинець”, як і молодший за нього на 25 років Олекса Мартос⁹⁾.

Перші спопуляризували імя Мазепи в європейській літературі Вольтер у своїй історії Карла XII і шведські історики Нордберг та Адлерфельд¹⁰⁾ вже в першій половині XVIII віку. Вольтер писав про Мазепу і Україну лиш побіжно, а Нордберг і Адлерфельд писали як учасники походу й наочні свідки подій, тому їхні праці зберігають і донині значіння основного джерела. Ці праці лягли в основу відомостей про Мазепу, які подає у своїй „Geschichte der Ukraine” Йоган Християн Енгель (Halle, 1796), що мав також „Історію Петра Великаго” Т. Прокоповича (видана 1773 р.) і „Краткое Описание Малороссіи” (в рукопису, у виданні Шерера 1788 р. і в німецькій переробці Гаммерсдорфера 1789 р.)¹¹⁾, а також усю іншу, до його часу опубліковану літературу.

Маючи перед собою шведські оцінки Мазепи, взагалі до Мазепи прихильні, а знов таки — російські, дуже неприхильні, Енгель, як справедливо зауважує др. Б. Круницький, „в своїм стремлінні бути об'єктивним, сидить на двох стільцях: він з одного боку

⁸⁾ Ми схилиємось тепер до думки, що авторство И. Р. було подвійне: батька й сина. Що найменше Василеві Полетикі належить загальна редакція твору й підкреслення в нім автономістичної й республіканської тенденції. Не маючи змоги зупинитись над цим питанням на цій місці, збираюсь присвятити йому окрему статтю.

¹⁰⁾ Вольтерова *Histoire de Charles XII* появилася в 1731 р., а праці Нордберга й Адлерфельда обидві в 1740 р. Георг Нордберг був капеляном при армії Карла XII; його „Історія Карла XII” появилася в 1740 р. у Стокгольмі шведською мовою („*Conung Karl den XII. Historia*“), в 1745—51 рр. вийшло німецьке і в 1748 році французьке видання. Адлерфельд був офіційний історіограф Карла, вів дневник походу 1708—1709 і був убитий під Полтавою. Але його праця збереглася і була видана його сином в р. 1740 англійською мовою, 1741 р. французькою мовою, а в 1742 появилася й німецьке видання. В додатку надруковано реляцію про події від Полтави до Бендер.

¹¹⁾ В. Krupnitsky, *J. Chr. Engels Gesch. d. Ukraine*, „*Abhandlungen des Ukr. Wissensch. Institutes in Berlin*“, В. III, 1931, S. 79—80.

не заперечує, що мотивом розриву Мазепи з Росією було патріотичне почуття; з другого боку малює він його як людину хитру, як низьку, невдячну душу, коротко — як людину зовсім неморальну¹²⁾. Одначе він визнає велич Мазепиного задуму: „Як би Мазепа, пише він, міг діяти з своїм первісним запалом, як би він не відсунув вибух аж на 1708 рік, коли його замисли ставали все прозоріші, його вороги все активніші, російські війська на Україні все численніші, його ж прихильники все слабші духом, то ми мали би сьогодні Українську Величність на троні з дому Мазепідів, шведську імперію на півночі, а Суворов не сидів би р. 1795 у Варшаві¹³⁾. Свою характеристику Мазепи кінчить він знаменними словами: „Як що наука про політичну мораль колись буде стояти на цілком певних підставах, тоді історик певніше зможе вирішити, чи напис на могилі Мазепи має бути зроблено такий, як над Іудою, чи такий, як над Помпеєм¹⁴⁾”.

Енгель мав безперечно великий вплив на розвиток поглядів на Мазепу. Він вплинув і на першого історика України в новочаснім розумінні, на Д. Бантиша-Каменського. Вага праці Бантиша полягає головню в тім, що він перший використав актові джерела до історії Гетьманщини з московських і українських архівів. Мавши в руках матеріали — Московського Архіву Колегії Закорд. Справ, він совісно використав їх і в додатку до II і IV томів своєї „Історії Малої Росії” в першім виданні 1822 р. надрукував понад 40 важніших документів до історії гетьманування Мазепи (в тім числі його листи й „Думу”), пізніше перевидані в „Істочникахъ Малороссійской Історіи” 1858, т. II-й, О. Бодянським. Розуміється, опублікування цих документів мало більшу вагу, ніж характеристика Мазепи, зроблена Бантишем, де він, визнаючи за Мазепою „умъ необыкновенный, отличное образование”, знання чужих мов, високі прикмети державного мужа, розписується, що Мазепа „съ хитростію, осторожностію Выговскаго соединялъ въ себѣ злобу, мстительность, любостязаніе Брюховецкаго, превосходилъ Дорошенка въ славолюбіи, всѣхъ — въ неблагодарности¹⁵⁾”. Як мотив „зради” наводить Бантиш любов Мазепи до княгині Дульської і гнів Петра за образу¹⁶⁾. Опублікування документів про роман Мазепи з Мотрею Кочубеївною дало нову поживу для поетів („Полтава” Пушкіна), але для зясування історичної ролі Мазепи праця Бантиша дала дуже небагато.

Ще менше міг дати Мик. Маркевич у своїй „Історії Малоросії” (т. II-й, Москва 1842), який тільки розвиває і розмальовує негативну характеристику Мазепи, зроблену Бантишем, а почасти автором „Ист. Русовъ”. Але популярність „Ист. Мал.” Маркевича, завдяки її патріотичному духові, серед української публіки сприяла поширенню в українських кругах неприхильного погляду на Мазепу. Немало причинились до цього й опубліковані ще в збір-

¹²⁾ Krupnizky, op. cit., S. 84.

¹³⁾ Geschichte der Ukraine. S. 307.

¹⁴⁾ Там же, ст. 321.

¹⁵⁾ Ист. Мал. Росії, т. III, Москва 1830, ст. 6.

¹⁶⁾ Цей мотив знайшов Бантиш у Т. Прокоповича й Голікова

ках Цертелєва (1819), Срезневського (1833—38) й Максимовича (1834) народні і „фальшовані” (як їх зве Драгоманов) пісні про Мазепу й Палія, й казки, опубліковані Кулішем в „Запискахъ о Южной Руси” (т. I, 1856), де всі симпатії народу — на боці Палія, а до Мазепи виявляється велика неприязнь. Народницький напрям в українській історіографії, що укріпився надовго з часів Костомарова, не сприяв розвитку симпатій до Мазепи. У Куліша, наприклад, вороже відношення до Мазепи залишилося на все життя й виявилось в ряді дуже різких віршів про Мазепу, як про „патріярха зради”, в його „Дзвоні” 1896 року. Драгоманов писав, що „власне Мазепа з ненавистю до нього простого люду на Україні, з його повсечасною брехнею на всі боки, з його думкою тільки про себе... власне Мазепа й потеряв справу вольности й добра України, про котру він ніколи широко й не думав”¹⁷).

Розпочаті в 60-х роках Ол. Лазаревським студії з соціальної історії Гетьманщини, ведені в дусі різкого осуду козацької старшини, звернули своє вістря й проти Мазепи, як проти типового, мовляв, представника інтересів старшинської верстви. В своїх численних розвідках про окремих представників старшинства Лазаревський назбирав силу фактів, які показували відносини Мазепи до старшини й які, на думку Лазаревського, характеризували з негативного боку особу гетьмана взагалі.

Розуміється, й нова російська історіографія додержувалася традиційно-негативних поглядів на Мазепу. С. Соловйов у XIV—XV томах своєї „Исторіи Россіи” (1864—65) подав фактичну історію Мазепиної діяльності, заснувавши її на широкому використанні матеріалу з московських та петербурзьких державних архівів (Державний Архів, Архів Мін. Юстиції, Архів Мін. Зак. Справ, Синодальна Бібліотека та ін.). Соловйов вважав Мазепу за типового представника того „зіпсутого покоління українців, що хиталося між Польщею, Москвою й Туреччиною і не мало сталих та твердих принципів”. Для Мазепи його перехід до шведів був, на думку Соловйова, ділом холодного розрахунку: „За допомогою шведського короля можна було і становище України полекшити і свої особисті справи улаштувати” (т. XV, ст. 1487—88). „Слабкий, заплутаний в боротьбу між дужими, Мазепа шукав порятунку для себе і для отчизни, матки України, в хитруванні, дводушності, не хотів поривати з царем, але на всякий випадок зносився і з Станиславом” (там же, ст. 1495).

Перша, спеціально Мазепі присвячена монографія появилася з-під пера М. Костомарова: „Мазепа у Мазепинці” („Русская Мысль” 1882—84, передрукована в XVI томі „Историческихъ монографій” 1885 р. і в кн. VI „Собранія Сочиненій” 1905; український переклад в XV томі „Руської Іст. Б-ки”, Львів, 1895). Це найповніший і досі збір фактичних відомостей про Мазепу й огляд його діяльності, заснований як на широкому архівному матеріалі, так і на майже цілій попередній літературі про Мазепу. Але даремне шукати в Костомаровій монографії об’єктивного представ-

¹⁷) Політичні пісні укр. народу, ч. I, розділ I. Genève 1883, ст. XLIX.

лення. Свою працю писав Костомаров саме тоді, коли заходився був примирити російський уряд з українським рухом, стараючись довести, ніби український рух не має в собі ніяких змагань до політичного сепаратизму, та що домагання українців зводяться виключно до заведення української мови до народніх шкіл та свободи творення українського письменства для народньої освіти. Отже й монографія про Мазепу мала довести, що політичний сепаратизм був чужий українському народові, що діло Мазепи було лиш його індивідуальним вчинком, який не знайшов собі жадного ґрунту на Україні, як нема, мовляв, цього ґрунту для сепаратизму й в нинішні часи. Сам Мазепа, як старається довести Костомаров, був глибокий егоїст і керувався не добром України, а своїми власними честолюбними інтересами. Червоною ниткою проходить оця тенденція через уся велику монографію і бє у вічі своїм яскравим характером¹⁸).

Переложена (в скороченні) на шведську мову й спопуляризована по французьки Мельхіором де Воґює¹⁹) праця Костомарова не мало причинилася до поширення негативного погляду на Мазепу серед своїх і серед чужих²⁰). Вона попала в тон тим негативним оцінкам Мазепи, які здебільшого висловлювалися і в шведській історіографії XIX віку в звязку з запануванням у ній критичного погляду на історичну ролю самого Карла XII (А. Фгухелл) Про це докладніше див. у праці д-ра Крупицького, видрукованій нижче в нашій Збірнику.

Ще й треба зазначити, що умови російського життя часів, коли появилася монографія Костомарова, дуже мало сприяли розробленню доби Мазепи. Ніхто з учених не важився братись до спеціальних дослідів над Мазепою, постать якого ще кидала свою тінь на біжуче життя. Не міг виразно зазначити свого відношення до Мазепи й провідник тодішньої історіографії української В. Антонович, хоч мав нагоду до того в своїй розвідці про Палія. Лиш у своїх викладах, читаних у Києві потаємно й виданих 1897 р. в Чернівцях анонімно, висловився Антонович, що вважає Мазепу за єдиного з-поміж діячів XVII віку справжнього політика²¹). Цілком у згоді з своїми народницькими поглядами вважав Антонович, що Мазепа, хоч був гарячим і щирим патріотом, але „все його лихо залежало від того, що він іґнорував народні інтереси, а може не розумів їх, а мріяв тільки про установлення на Україні аристо-

¹⁸) Порівн. статтю Д. Кравцова: Гетьм. Мазепа в укр. історіографії XIX в., „Записки Іст.-Філ. Від. Укр. Ак. Наук“, т. VI, К. 1925, ст. 238—39.

¹⁹) В „Revue des deux Mondes“ 1881, т. 48: „Mazepa, La légende et l'histoire“, пізніше в книзі: „Trois drames de l'histoire de Russie“, Paris 1911.

²⁰) Цікаво, що в своїй монографії про Мазепу пішов Костомаров у розріз із власними думками, які висловив був про Мазепу 20 років перед тим, писавши в 1860 році (в статті „О казачествѣ“ в „Современнику“ 1860, т. 82, кн. 7), що Мазепа „широ дбав за добро України і бажав незалежности і свободи для своєї батьківщини“ (див. „Науково-публіцистичні статті Костомарова“, Київ 1928, ст. 64). Так передузята (хоч і з добрим наміром) тенденція примусила славного українського історика суперечити собі самому.

²¹) В. Антонович, Коротка історія козаччини, 2-ге вид. Коломия 1912, стор. 156.

кратичної держави. Коли б Мазепа не був засліплений цією ідеєю, народ був би підпер його... Мазепу постигла кара за те, що не зважав на народні бажання²²⁾.

Зворот у поглядах української історіографії на Мазепу при-
ніш самий кінець XIX століття. Зворот цей пішов у парі з зро-
стом української національної свідомости, розвитком української
політичної думки і збільшенням активності українських громад-
ських кругів. Він позначився з одного боку появою книги, що мала
за спеціальну мету — дати апологію Мазепи як людини й політич-
ного діяча, а з другого — започаткуванням нових і глибших архів-
них студій над добою Мазепи, передовсім — у шведських архі-
вах, з притягненням до дослідів шведських джерел, у нас до того
часу невідомих, або ж відомих лиш з других або третій рук. Кни-
гою, за яку тут мова, була монографія Ф. Уманця „Гетманъ Ма-
зепа”, видана в Петербурзі в 1897 році²³⁾. Книга ця була, як мені
відомо, продуктом зацікавлення Мазепою серед чернігівських укра-
їнців в другій половині 1890-х років. Тоді з метою „реабілітації”
Мазепи взялися писати про нього Б. Грінченко й Ф. Уманець.
Праця Грінченка не пішла далі підготовчих студій над матеріалами
і, коли появилася книга Уманця, Грінченко занехав свій замір,
певно вважаючи, що Уманцева праця зробить своє діло²⁴⁾.

Уманець приступив до своєї праці з наміром дати ревізію
історичного матеріалу про життя й діяльність славного гетьмана,
вважаючи, що великий протяг часу, який минув від його смерті,
дозволяє глянути на його спокійно й безсторонньо та оцінити його
діяльність з погляду обставин його доби й тодішніх інтересів
України. Використавши здебільшого друковані вже джерела й лі-
тературу, Уманець прийшов до висновку, що Мазепа був ширим
українським патріотом, що він дбав не тільки за старшину, але
й за народні маси, і що причиною його розриву з Московою був
страх за дальшу долю України під чоботом московського царя і ба-
жання зробити її вільною та незалежною. Він старався розвіяти
всі фальшиві уявлення про Мазепу й легенди, що сплелися біля
його імени під впливом ворожої агітації і некритичного відношення
до Мазепи як російської, так і української історіографії.

²²⁾ Там же, ст. 158, 163—164.

²³⁾ Федір Мих. Уманець (1841—1908), з старого козачого роду Глухівського пов. на Чернігівщині, земський діяч, був один час головою повітового земства у Глухові, а потім головою губерніяльного земства у Чернігові. За молодих літ народник, пізніше тільки ліберал, Уманець не брав активної участі в українському русі, але спочував йому і піддержував у себе в земстві свідомих українців. Це він улаштував на земську службу в Чернігові Б. Грінченка, М. Коцюбинського, М. Вороного, В. Самійленка та ін. Уманець виступав і в історичній літературі, йому належать монографії: „Вyroженіє Польши. Два года послѣ Ягеллоновъ”, Петерб. 1872, і про кн. К. Острожського, „Русскій Архивъ” 1904, кн. IV.

²⁴⁾ Грінченко (під псевдонімом Ів. Перекотиполе) привітав на сторінках львівської „Зорі” (1897, ч. 20, ст. 458) книгу Уманця негайно по її виході, підкреслюючи її патріотичну українську тенденцію. Так само радісно вітав, як тепер знаємо, книгу Уманця й В. Горленко, пишучи до П. Мирного, що він захоплюється нею, як „першим добрим словом про Мазепу після 1709 року”. Він вважає монографію за дуже видатну і каже, що знаходить у ній фактичне підтвердження для своїх давніх симпатій до Мазепи. Див. Листи В. Горленка до П. Мирного, Київ, 1928, ст. 4-та.

Книгу Уманця українські громадські круги й фахові історики прийняли з великим задоволенням, висловом чого була дуже прихильна рецензія на неї Ів. Каманина в „Кіевській Старині” (1898, кн. III, ст. 108—115)²⁵). Але Лазаревський, вірний своїм негативним поглядам на Мазепу, не схотів прийняти висновків Уманця і виступив з обширною статтею під назвою „Замѣтки о Мазепѣ (по поводу книги Ф. Уманца)” в тій же таки „Кіевській Старині” (1898, кн. III, ст. 457—485; IV, 131—167; VI, 395—411, пізніше виданою в V. в. „Очерковъ, замѣтокъ и документовъ по исторіи Малороссіи”, Київ 1899, ст. 1—81, звідки я й цитую), стараючись ослабити твердження Уманця про характер соціальної політики Мазепи і його патріотизм. Лазаревський зібрав кілька окремих фактів, що ослаблюють де в чім категоричність присудів Уманця або викликають потребу вяснення, але в цілому йому не вдалось захитати висновків Уманця, які стали з того часу неначе вихідним пунктом для нових студій над Мазепою в українській історичній науці.

Скоро потому, як вийшла книга Уманця, київський історик з школи В. Антоновича, Н. Молчановський розпочав свою працю в архівах Стокгольму, шукаючи там, з доручення Київської Археографічної Комісії, джерел до історії України²⁶). Спеціально для Мазепиної доби знайшов він небагато²⁷); більшість знайденого матеріалу стосувалася історії зносин України з Швецією за Б. Хмельницького й Виговського²⁸). Але й це мало велике значіння для оцінки Мазепиної політики, бо зясовувало традиційність союзу України з Швецією ще з часів Б. Хмельницького. Трохи згодом проф. Вас. Олександренко познаходив дуже важливі документи про Орлика й Войнаровського в архівах Копенгагену, Берліну й Дрездену²⁹).

Приблизно в тих же часах занявся розслідуванням шведської літе-

²⁵) М. Грушевський у „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка” у Львові (1898, т. XXI), хоч і закидав авторові брак самостійних джерельних студій та недостачу критицизму (ст. 20), проте визнав, що праця Уманця „безперечно вносить в справу Мазепи і тодішньої України кілька справедливих гадок і спостережень” (ст. 23). Цей стриманий відзив про працю Уманця відповідав тодішнім поглядам Грушевського на Мазепу, які згодом змінилися на більш прихильні.

²⁶) Про свої досліди подав Молчановський звіт у формі „Письма къ редактору изъ Стокгольма (о бумагахъ шведскаго Государств. Архива по исторіи Малороссіи)” в „Кіев. Ст.” 1899, кн. IV, ст. 75—89.

²⁷) „Три письма кошевыхъ отамановъ къ шведскимъ королямъ 1709—1721” в „К. Стар.” 1899, I, 1—5 і „Нѣсколько данныхъ о смерти и наследствѣ Мазепы”, там же, 1903, I, ст. 91—101.

²⁸) Видано вже по смерті Молчановського Київською Археограф. Комісією в т. VI, ч. 3 „Архива Юго-Западной Россіи”, яко „Акты Шведскаго Госуд. Архива, относящіеся къ исторіи Малороссіи (1649—1660)”, Київ 1908. Ще пізніше В. Кордт опублікував у т. III „Українського Археографічного Збірника” решту знайдених Молчановським документів (1658—1721) під назвою „Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої полов. XVII — поч. XVIII вв.”, Київ 1930, ст. 17—55.

²⁹) Опубліковано Київс. Арх. Комісією в т. II „Сборника статей и матеріаловъ по исторіи Юго-Западнаго Края”, Київ 1916: „Документы о А. Войнаровскомъ и Ф. Орликѣ, извлеченные изъ иностранныхъ архивовъ проф. В. Н. Александренкомъ и изданные подъ редакціей и съ примѣчаніями В. Кордта”, ст. VI—124—III.

ратури і виданих у Швеції матеріалів до історії Мазепи львівський пок. учений Стефан Томашівський. Ще в 1906 році опублікував він переклад виїмків з записок одного з учасників походу 1708—1709 років, лютеранського пастора з північної Угорщини, Данила Крмана: „Словацький висланник на Україні” (в „Науковім Збірнику, присв. М. Грушевському”, Львів 1906, ст. 301—45)³⁰); а в 1909 році в ювілейному 92-му томі „Записок Наукового Т-ва ім. Шевченка” умістив у перекладі виїмки з шведських мемуарів „Із записок Каролінців” на основі шведської публікації „Karolinska krigares Dagböcker” 1901—1908 років.

Ювілейний 1909-й рік (200-ліття полтавського бою) приніс взагалі ряд цінних праць, присвячених Мазепі й його добі. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові присвятило йому спеціально 92-й том своїх „Записок”, де крім згаданих вище матеріалів Ст. Томашівського були уміщені розвідки й матеріали шведського дослідника Альфреда Єнсена³¹) про П. Орлика на еміграції (ст. 93—169) і про родину Войнаровських у Швеції (170—193), розвідка Ол. Грушевського „Глухів і Лебедин”³²) і синтетичного характеру стаття М. Грушевського „Шведсько-український союз 1708 року” (ст. 7—20). В цій статті Грушевський доводив, що „Мазепа у своїм союзі з шведським королем проти централістичної політики царя Петра був тільки вірним репрезентантом і виконавцем традиційної політики української старшини, і ближче ще — її традиції давнішого союзу з Швецією в інтересах забезпечення самостійности України”. На основі матеріалів, добутих Н. Молчановським у шведських архівах, Грушевський підкреслював патріотичні мотиви вчинку Мазепи.

Ще виразніше став на ґрунт гльорифікації Мазепи, як великого українського патріота й продовжувателя державницьких планів Б. Хмельницького — Вячеслав Липинський у своїх надзвичайно цінних замітках про Мазепу й Орлика, уміщених у збірці „Z dziejów Ukrainy” (Краків 1912) під спільним заголовком „Szlakiem Bohdanowym” (ст. 634—667), де передруковано, між іншим (в оригіналі) й статтю М. Грушевського про шведсько-український союз.

Статті Грушевського й Липинського остаточно, можна сказати, установили в українській історіографії погляд на Мазепу, як на українського патріота й поборника самостійности. Тепер стало на чергу докладне вивчення Мазепи й його доби з притягненням можливого ширшого апарату з архівів, головню чужих, ще мало з цього погляду досліджених.

Паралельно з дослідженням особи Мазепи виступає як чергова проблема українських історичних дослідів, вивчення діяль-

³⁰) Оригінал видано в серії „Monumenta Hungariae Historica, Scriptores”, Budapest 1894, т. XXXIII, ст. 425—494.

³¹) Єнсен відгукнувся на ювілей і цілою книгою про Мазепу в шведській мові: „Mazepa. Historiska bilder från Ukraina”. Lund 1909. Див. про неї нижче в розвідці д-ра Б. Круницького.

³²) Трохи пізніше в т. 78 „Записок” (1907) уміщено розвідку Ол. Грушевського „По катастрофі 1708 року: розкватрування російських полків на Україні” (ст. 5—25).

ности „мазепинців”, у першій лінії П. Орлика³³). Тут, окрім згаданих уже праць А. Єнсена, було дуже важним відкриттям знайдення дневника П. Орлика. Уперше звернув на його увагу польський історик Фр. Равіта-Гавронський у своїй статі: „Filip Orlik, nieuznany hetman kozacki“ (Biblioteka Warszawska“ 1899, кн. III, передруковано в збірці „Studia i szkice historyczne“, Serya II, Lwów 1900)³⁴). Пізніше виявилось, що рукопис, який бачив Равіта у Кракові, був лиш копією, а оригінал знайдено пізніше у Парижі, і тепер цілу пам'ятку видає Український Науковий Інститут у Варшаві під редакцією кн. Я. Токаржевського-Карашевича³⁵). Перший її том появилася вже в 1936 році: „Діарій Гетьмана Пилипа Орлика”, ст. XI + 184 + 18).

В особі Й. Фельдмана, автора двох цінних монографій: „Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704—1709”, Kraków 1925 „Polska a sprawa wschodnia 1709—1714” w „Rozprawach Akad. Umiejętn.“, Serja II, t. 40, Kraków 1926 — заснованих в значній мірі на документах з Дрезденського архіву, польська історіографія внесла свій цінний вклад у дослідження діяльності Мазепи й Орлика.

Спеціально щодо кампанії 1708—1709 років мала велике значіння монографія (а особливо документи при ній) генерала російської, а пізніше української служби Н. Юнакова: „Съверная война, кампанія 1708—1709 гг. Военныя дѣйствія на лѣвомъ берегу Днѣпра”, „Труды Имп. Русс. Военно-Историческаго Общества”, тт. I—IV, Петерб. 1909 (документи надруковані в тт. I і III)³⁶).

Не зупиняємось тут на новій історіографії шведській, яка за останні часи принесла багато цінних розвідок і матеріалів до історії кампанії 1708—1709 років на Україні, бо про неї читачі знайдуть докладні відомости в друкованій нижче розвідці д-ра Б. Крупницького.

Відродження української державности в 1917—1918 роках відкрило було перед українською наукою необмежені горизонти дослідів і джерельних публікацій. Але за короткий час існування власної держави можна було лиш намітити плани наукової праці й видавництва, як налетіла знову хуртовина руїни й ворожої окупації, і аж тільки геть пізніше могла розпочатися більш-менш спо-

³³) Діяльності П. Орлика присвячена монографія Б. Крупницького „Гетьман П. Орлик”, видана недавно Укр. Наук. Ін-том у Варшаві. З матеріалів про Орлика важніші публікації: видана О. Бодяньким у „Чтеніяхъ” (1847, № 1 і окремо) „Переписка Карла XII, Ст. Лещинскаго, тат. хана, турецкаго султана, ген. писаря Ф. Орлика і кiev. воев. І. Потоцкаго”; Лист Орлика до Ст. Яворського з р. 1721, опублікований в „Основи” 1862, кн. 10; А. Скальковського „Ф. Орликъ и запорожцы” у „Кiev. Стар.” 1882, кн. IV.

³⁴) Українське громадянство познайомив із дневником Орлика на основі відомостей Равіта-Гавронського В. Горленко статтею „Записки Ф. Орлика” в своїй збірці „Отблески”, Петерб. 1905, ст. 155—164.

³⁵) Віймки з Дневника опублікував А. Єнсен у згаданій своїй статті в „Записках” Наук. Тов. ім. Шевченка т. 92. На основі Дневника написав статтю „Ф. Орлик в Галичині” Ф. Голійчук у „Ювил. Збірн., присвяч. М. Грушевському”, Львів 1906, ст. 346—451.

³⁶) Докладна оцінка праці Юнакова подана Н. Єсанчиним в „Отчеті о 52 присужденіи премій гр. Уварова”, Петербург 1912, ст. 129—150.

кійна наукова праця, та й то на короткий лиш час, — маємо на думці Українську Академію Наук у Києві. Одначе значна частина українських наукових сил, що опинилась на еміграції, продовжувала свою працю й на чужині; українські дослідники взяли за розшуки джерел для української історії по чужоземних архівах. На цім полі удалось І. Борщакові знайти й опублікувати чимало цікавих матеріалів з французьких архівів до історії української еміграції з гетьманом П. Орликом на чолі³⁷⁾. Др. Б. Крупницький займався спеціально студіями про Мазепу й Орлика на основі джерел з німецьких архівів і шведської наукової літератури, досі у нас мало відомої. Окрім спеціальної монографії про Орлика, виданої в цьому році, дві його розвідки друкуються в цьому нашому Збірнику. Вони подають багато цінного матеріалу для з'ясування ситуації на Україні в часі перебування на ній шведів і для освітлення діяльності Мазепи й Орлика. Друковані далі матеріали М. Возняка з Раперсвільського музею дають надзвичайно цікаві дані для характеристики Андрія Войнаровського, що його дехто намагався був ідеалізувати; не менш цінні відомости про господарство Мазепи і його видатки на церковне будівництво та на культурні справи взагалі і т. ін.³⁸⁾. Нарешті статті д-ра М. Андрусяка, проф. В. Біднова й проф. Р. Смаль-Стоцького подають дуже цінні причинки до біографії Мазепи й до характеристики його культурної діяльності.

Хоча всі ці новіші праці й публікації не могли й досі остаточно з'ясувати один з найважливіших моментів з діяльності Мазепи: характер і зміст його союзної умови з Карлом XII і державно-правного становища, яке мала зайняти Україна в разі щасливого закінчення боротьби з Московією, проте разом з раніш опублікованими працями й матеріалами вони дають нам змогу уявити собі в загальних рисах діяльність Мазепи й його наступника Орлика, з'ясувати хід подій з часу появи шведів на Україні й причини військових катастроф під Полтавою, Переволочною й Білою Церквою.

Короткий огляд життя й діяльності Мазепи, як вони тепер уявляються в світлі нових дослідів, подаємо на дальших сторінках як вступ, що може улекшити читачеві орієнтуватися в надрукованих нижче розвідках і матеріалах.

Коли ми не знаємо точної дати народження Мазепи, то й саме його походження було, не вважаючи на категоричність цілого ряду свідощів, довгий час окутане ріжними тенденційними вигадками. Що рід Мазепи був чисто український і зберігав дуже твердо вір-

³⁷⁾ „Orlikiana“ в „Хліборобській Україні“ кн. VII і VIII, Відень 1923; Гетьман П. Орлик і Франція, „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 134—135, Львів 1924; „Вивід прав України П. Орлика“, „Стара Україна“, ч. I—II, Львів 1925; Арешт Войнаровського, „Записки Наук. Т-ва ім. Шевч.“, т. 138—140, Львів 1925; Мазепа людина й історичний діяч, там же, т. 152, в. I, Львів 1933.

³⁸⁾ М. Андрусякові належить цінна розвідка про звязки Мазепи з Ст. Лецинським і Карлом XII, у „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. 152, в. I, Львів 1933, ст. 35—61.

ність своїй вірі й народності, про це свідчить хоча б участь одного з предків майбутнього гетьмана, полковника Федора Мазепи в повстанні Наливайка, за що він приплатив своєю головою. Традицію про цього Федора Мазепу пильно берегли козацькі літописці, і ми читаємо про нього і в Грябянці³⁹⁾, і в „Краткомъ Описаніи Малороссіи“⁴⁰⁾, і у Лукомського⁴¹⁾ і, само собою розуміється, в „Історіі Русовъ“⁴²⁾. Байка, пущена злісно царем Петром I в його маніфесті з кінця 1708 р., ніби Мазепа був „тайний католик“, повторювалася потім одними через незнання (у Вольтера), у других — може умисне (В. Рубан, Краткая Лѣт. Мал. Рос., Петерб. 1777, ст. 142), і так пішла гуляти по світу. Але сучасники Мазепи кажуть зовсім виразно: Самовидець пише у своїй хроніці (закінченій в 1702 році, отже перед „зрадою“ Мазепи), що Мазепа був „роду шляхетського, повіту білоцерківського, старожитної шляхти української і у війську козацькому значної“⁴³⁾. Навіть неприхильний до Мазепи С. Величко каже, що Мазепа був „значний шляхтич козако-руський“⁴⁴⁾. Про українське походження Мазепи свідчать і два інші сучасники: Теофан Прокопович і Патрик Гордон, що обидва добре знали його особисто⁴⁵⁾. Мати Мазепи з роду Мокієвських була сестрою православного братства в Луцьку й потім пішла у черниці. Сестра, що вийшла за Войнаровського, розходиться з чоловіком через те, що той силував її перейти на римо-католицьку віру, і теж кінчить свій вік у монастирі. Це все свідчить, що привязаність до предківської віри й побожність була традиційною в родині Мазепи і стоїть в певній гармонії з тим щедрим опікуванням гетьмана над православною вірою, ті щедрі дари його на будівання й оздобу храмів та монастирів, що про їх таке красномовне свідощтво подають цифри наведені далі в статтях М. С. Возняка і д-ра М. Андрусика.

Так само традиційною для Мазепи, як для українського шляхтича й козака, була його повага до „королівського маєстату“, як тоді говорилися. Властиво на ґрунті відданости королю виник у Мазепи конфлікт з Яном Паском, цим типовим представником шляхетської фронди проти короля, готовим кожної хвилини пристати до якоїсь конфедерації або „рокошу“. Цей конфлікт, як відомо, змалював сам Пасек у своїх славнозвісних мемуарах, подавши тут же й оповідання про роман Мазепи з волинською шляхтянкою Фальбовською. Цю пригоду спопуляризував Вольтер, що довідався про неї в кожнім разі не з мемуарів Паска, і вона дала сюжет для незчисленних поетичних творів⁴⁶⁾. Відгук дійсного, нелегального роману Мазепи з іншою дамою (в 1663 році) знайшов відомий київський архівіст І. Каманин і опублікував його у своїй

³⁹⁾ Лѣтопись Гр. Грябянки, Київ 1854, ст. 25.

⁴⁰⁾ Лѣтопись Самовидца, Київ 1878, ст. 215.

⁴¹⁾ Там же, ст. 370.

⁴²⁾ Історія Русовъ, Москва 1846, ст. 29.

⁴³⁾ Лѣт. Самовидца, ст. 171.

⁴⁴⁾ С. Величко, Лѣтопись, т. II, Київ, 1851, ст. 342.

⁴⁵⁾ Ө. Прокоповичъ, Історія имп. Петра Великаго, Москва 1788, ст. 184.

⁴⁶⁾ Jan Pasek, Pamiętniki. Opracował A. Brückner, „Biblioteka Narodowa“, Kraków, 1924, s. 202—207.

статі „Мазепа и его прекрасная Елена”⁴⁷). Взагалі Мазепа мав успіх у жінок, навіть в старших літах. Загально відома його романтична пригода (в 1704 році; в 1702 році гетьман повдовів) з молоденькою Мотрею Кочубеївною, що скінчилась так трагічно для Мотриноного батька, Василя Кочубея, який помстився був над гетьманом, доносячи на його цареві. Листи Мазепи до Мотрі (вони збереглися в московському архіві, попавши туди разом з доносом Кочубея, як доказ „неморальности” гетьмана) уявляють собою чудові зразки любовної лірики⁴⁸). Але Мазепа був взагалі поет: зберігся його прекрасний патріотичний вірш: „Всі покою широ прагнуть”, одна дуже гарна елегія⁴⁹) і граціозний вірш про „Чайку”, що став народньою піснею. Може бути, що сам автор скомпонував і мелодію до неї: що він був не чужий музиці, про це свідчить бандура з його ініціалами й гербом, яка зберігається в музеї В. Тарновського у Чернігові.

Ми не маємо точних даних про освіту Мазепи: по одній верзії він вчився в Київській колегії, а потім у єзуїтській колегії у Варшаві, по другій — в єзуїтській колегії в Полоцьку; існує переказ, що він вчився три роки за кордоном. Якщо вірити вказівці, знайденій недавно М. С. Возняком, він їздив спеціально до Голандії, щоб студіювати там техніку артилерійського мистецтва. Але майже всі сучасники і ближші до його доби автори зазначають його „високу освіту”, що зновні відповідає характеру його життя й діяльності. В усякім разі найкращою школою життя було для нього перебування пажем при дворі Яна-Казимира, куди він попав у числі кількох молодих українців, що їх узяв король до свого двору десь між 1650-52 роками.

Певна річ, що в молодих літах Мазепа визначився розумом та здібностями, коли король раз-у-раз доручає йому дипломатичну місію, — і то все до українських гетьманів: в 1659 році Мазепа їде до гетьмана Виговського, в 1660 — до Юрія Хмельницького. В 1662 році трапився з ним відомий інцидент з Паском, а в 1663 році знову посилає його король до гетьмана Тетері з дуже важним дорученням: передати гетьману клейноди; йому доручали також, в разі потреби, їхати на лівий берег до Сомка і навіть на Запорожжя з королівськими листами. Але ця місія була не зовсім вдала: козаки образилися, що клейноди привіз „свій брат”, та ще й „молокосос”, та й сам Мазепа де в чому перебільшив свої повновласті⁵⁰). Ол. Лазаревський навіть вважає, що неуспіх місії Мазепи до Тетері був причиною того, що йому довелося покинути службу в короля⁵¹).

Величко оповідає, що Мазепа в часі походу короля на лівий берег (а це було в осені 1663 р.), дійшовши до Білої Церкви, себто

⁴⁷) „Кіев. Старина” 1886, кн. XI, 522—535.

⁴⁸) Уперше видрукувані Д. Бантишем-Каменським, потім передрукувались безліч разів і навіть окремими брошурами.

⁴⁹) П. Є., Псальма XVIII стол. „Кіев. Ст.” 1887, VIII, ст. 777, а також: Ф. Уманець, Гетманъ Мазепа, Петерб. 1897, ст. 453—454.

⁵⁰) Памятники, изд. Кіев. Археогр. Комиссіей, т. IV, Київ 1859, ст. 299—303.

⁵¹) Очерки, замѣтки и документы, в. V, К. 1899, ст. 9—13.

до своєї рідної околиці, „одклонившиися за службу королевѣ, зосталъ при отду своему, еще въ живыхъ бывшему”⁵²). Але він ще не зірвав з Польщею: ще в 1669 році він заносить до актових книг у Володимирі на Волині виданий йому королем Яном-Казимиром атестат за службу, за яку він дістав титул „чернігівського підчашого”⁵³).

В кінці 1669 року ми бачимо Мазепу вже в Чигирині на службі в гетьмана Дорошенка. Це був переломовий момент в життєвій кар’єрі Мазепи. Що спонукало Мазепу пристати до Дорошенка? Уманець каже, що його „привабила національна програма Дорошенка”, що йому заімпонував у Дорошенка „престиж таланту і симпатична для українців мета”: незалежність України⁵⁴). Справді, це була найбільш правдоподібна причина вступу Мазепи на службу до популярного в ті часи чигиринського гетьмана: в 1669 році слава Дорошенка стояла в зеніті. Вся Україна визнала його своїм гетьманом і, хоч Чернігівщина вже відпадала від його (намістник Дорошенка полковник Многогрішний вернувся під московську протекцію й іменував себе гетьманом „Сіверським”), але Дорошенко закликав на поміч турків і став готуватися до боротьби на два фронти: і проти Москви, і проти Польщі. В березні 1669 року відбулася в Корсуні відома козацька рада, на яку закликав Дорошенко козаків такими знаменними словами: „прошу, щоб ви — кінні й піші, так полковники, судді, есаули, сотники, отамани, як і все того полку товариство, хто тільки єсть прихильний до отчизни своєї України і до вольностей, за які ми кров свою проливали, — прибули до мене”⁵⁵). І на цій раді, як донесено було цареві в Москву, „поставлено з турками дружбу держати” і підтверджено, що Дорошенко має бути гетьманом на обох сторонах Дніпра⁵⁶).

І ось зараз після цього Мазепа стає до Дорошенка на службу. Він дістає посаду ротмістра „надвornoї корогви”, себто гвардії гетьмана, виконує різні дипломатичні доручення і нарешті стає генеральним писарем. На службі в Дорошенка пробув Мазепа п’ять років. Тоді ж він і оженився — з дочкою корсунського полковника Половця, що вже була вдовою по полковнику польської служби Фридрикевичу. Після часового успіху в 1672—73 роках, коли йому за допомогою Туреччини вдалося одбитись від Польщі, справи Дорошенка пішли погано. Притиснуто його було з усіх боків. На нього наступали сполучені сили Москви і гетьмана лівобережної України Самойловича. З другого боку тиснули поляки, які піддержували претендента на гетьманство Ханенка. Татари були дуже певними союзниками, і їх поміч оплачувалася страшенною руїною краю і масовим забиранням людей у полон. Турки були далеко,

⁵²) Величко, Лѣтопись, II, ст. 342.

⁵³) Уманець, Гетм. Мазепа, ст. 23.

⁵⁴) Уманець, ст. 39—40.

⁵⁵) Л. Окиншевич, Генеральна Рада, „Праці Комісії для дослід. укр. права”, т. VI, Київ 1929, ст. 327.

⁵⁶) Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи. т. VIII, ст. 145.

і їх прихід був завжди дуже складним військовим підприємством, вимагав довгого часу і ніс з собою руїну. Боротьба ставала врешті безвиглядною, бо весь край, який визнавав іще Дорошенка своїм гетьманом, обернувся в безлюдну пустиню, і він сам тримався в своїм Чигирині, як на острові серед бурхливого океану, що от-от мав затопити його своїми хвилями. Прихильники Дорошенка один за другим покидали свого вождя. Він уже мало кому довіряв. І коли в червні 1674 року вислав Мазепу до Криму й до Туреччини просити допомоги, то примусив Мазепу скласти присягу на вірність в присутності самого митрополита Йосифа Тукальського.

Але це посольство зробило новий поворот в долі Мазепи: подорозі він попадає в полон до запорожців, які в той час ворогували з Дорошенком. Справа трохи не скінчилася для Мазепи зовсім погано. Діло в тім, що він віз із собою в дарунок від Дорошенка татарському ханові кілька українських бранців (свідощтво — до якого озлоблення дійшли тоді обидві сторони в боротьбі). Запорожці хотіли вбити Мазепу, але врятував його кошовий отаман Сірко: коли вірити Величкові, він сказав такі пророчі слова до козаків: „Панове браття, просимъ васъ (Сірко казав од імени „старинного отаманя и товариства”), не убивайте сего человекъ, можетъ онъ вамъ и отчизнѣ нашей впредь згодится”⁵⁷). Сірко не тільки врятував Мазепі життя, але не хотів видавати його Самойловичеві, і тільки, коли москалі заарештували жінку Сірка у Харькові, а його зятя прислали намовляти, щоб він видав Мазепу, Сірко нарешті згодився порушити правило, що з Січі нікого не видають, і Мазепа помандрував до Самойловича в Батурин.

Мазепі таки справді було властиве мистецтво очаровувати людей: за два дні свого перебування в Батурині він так зумів прихилити до себе Самойловича, що цей, виражаючи його далі в Москву, гарантував йому життя й свободу. Розуміється, Мазепа мусів усе одверто розказати про те, що діялось у Дорошенка, — він уже сам напевно стратив віру в його успіх і як багато з його недавніх прихильників бажав, щоб уже нарешті скінчилася безвиглядна боротьба, яка несла краю саму руїну. І сувору Москву зумів Мазепа очарувати так само, як і Самойловича. Його дуже докладно розпитали про все, що він знав, — і відпустили назад на Україну.

Мазепа вертається щасливо з Москви, звідки для українців того часу дорога стелилася звичайно на схід, до Сибіру (вже там сидів попередник Самойловича гетьман Многогрішний, брат гетьмана Виговського і цілий ряд інших старшин; там уже встиг побувати Сірко і туди ж мав незабаром помандрувати сам Самойлович). Недавній генеральний писарь Дорошенка починає наново кар'єру при дворі Самойловича. Він перевозить свою жінку з правого берега Дніпра і улаштовує собі нове гніздо (поки що він живе дуже бідно, Величко згадує про його тодішню „нищету”); щоб зорати подарований йому гетьманом Самойловичем шматок поля, він мусить спрягатись з сусідами, — у його нема навіть пари волів⁵⁸). Але

⁵⁷) Лѣтопись Величка. II, ст. 341—342.

⁵⁸) А. Лазаревскій, Очерки, зам. и док., ст. 19.

такі люди, як Мазепа, були дуже потрібні Самойловичеві, який ставив свій двір на великопанську ногу і поводився як володарь. Мазепа скоро вислужується і за кілька років дістає посаду генерального осавула, себ-то висувається в перший ряд вищих достойників козацької держави. Він виконує дуже важні доручення гетьмана і майже що-року їздить до Москви. Це дає йому змогу зблизька придивитись до центральних пружин московського державного механізму й пізнати особисто багато людей, що тим механізмом керували.

В половині 1680-х років становище Самойловича захиталося. Своїм автократичним і різким поведженням він викликає незадоволення в кругах козацької старшини. З другого боку, Самойлович не потрапив ладнати з Москвою, раз-у-раз стаючи в опозицію до політичних замірів і планів керуючих московських сфер. Він, наприклад, гостро виступив проти миру з Польщею і проти війни з Кримом. Неудача кримського походу 1687 р., де він командував українською армією, а на чолі московської стояв фаворит царівни Софії князь Голіцин, мала фатальні наслідки для старого гетьмана: на поворотному марші з Криму козацька старшина заарештувала його, закидаючи йому „зраду” (ніби Самойлович був у порозумінні з кримським ханом) і видала його Голіцину. Цей радий був скинути на когось вину за неудачу, і Самойлович помандрував до Москви і на Сибір. Тут же в степу над річкою Коломаком заімпровізовано козацьку раду, яка вибрала нового гетьмана. Вибір упав на Мазепу.

Цей вибір був уже передрішений на нараді старшини перед загальною радою, що свідчить про те, що принаймні в старшинських кругах Мазепа вже встиг придбати собі популярність. Збереглися відомости, що кандидатуру Мазепа піддержував всесильний фаворит царівни, якому Мазепа подякував (правда, вже рік після вибору) десятьма тисячами рублів. Але це була звичайна річ в дусі того часу.

Прошло 18 років, як Мазепа вступив на службу до Дорошенка, і ось він сам став гетьманом України, правда тепер вже тільки лівобережної, замкненої в границях Андрусовського договору; правобережна Україна була відступлена полякам і туркам. Гетьманщина була автономною областю московської держави. Але влада гетьмана була ще дуже велика, не вважаючи на те, що з кожним вибором нового гетьмана її обмежувано; гетьман правив краєм майже єдиновласно: настановляв старшину, роздавав маєтности, справляв найвищий суд; тільки в справах закордонної політики він мусів безпосередно слідувати вказівкам із Москви. Але становище гетьмана було надзвичайно тяжке: ні один з наступників Богдана Хмельницького, за виїмком Дорошенка, ще не скінчив життя у власнім ліжку: Юрій Хмельницький, Виговський, Бруховецький, Сомко були вбиті, Многогрішний і Самойлович арештовані власними підлеглими і заслані Москвою на Сибір. Мазепа був чужий чоловік на лівому березі Дніпра; у його не було тут ні родичів, ні близьких приятелів, що було так важливо за тих тривожних часів. Треба було створити партію людей, особисто з ним звязаних інтересами, на

яких можна було би в пригоді опертись. Самойлович властиво тому й загинув, що не подбав про утворення такої партії і в рішучий момент знайшовся ізольований серед козацької старшини.

Дуже делікатні були стосунки з Москвою. Мазепа мав піддержку з боку Голіцина, вкупі з яким він відбув 1689 року, так само безуспішний, як і перший, другий поход на Крим. Але в тім самім році у Москві стався державний переворот: саме тоді як Мазепа в супроводі блискучого почоту (більше як триста людей) вїздив до столиці і був зустрінутий з почестями мов суверенний володарь, Москва була напередодні *coup d'état*: сімнадцятилітній Петро скидав регентуру сестри Софії і брав владу до своїх рук. Близькість до Голіцина, яку Мазепа підкреслював, могла тепер стати для нього фатальною. Але Мазепа й тут не стратив голови. Він поїхав до нового царя і зачарував 18-літнього Петра так, як колись зачарував Сірка, запорожців і Самойловича... З цієї подорожі, яка грозила мати своє продовження на схід, куди помандрував Голіцин, вертався Мазепа, осипаний знаками прихильності й ласки свого юного сюзерена, і з того часу цілих двадцять років тяглася гармонія відносин між реформатором-царем і освіченим гетьманом, аж доки не перервалася так трагічно, коли старий гетьман змушений був принести царську приязнь і ласку в жертву вищому обов'язку супроти рідного краю.

Але, спіраючись на цю ласку й довіря царя, Мазепа міг спокійніше переводити свою політичну програму. Чи була, одначе, в його якась певна програма? Характеризуючи Мазепу, як політичного діяча, В. Антонович писав, що Мазепа весь час свого правління мав метою здобути для України повну автономію: „він думав зорганізувати Україну на зразок сусідніх держав, а там скрізь у Польщі, яка була йому найбільш знайома, на Угорщині, у Волощині і т. д. він бачив монарха і аристократію, яка підпирає того монарха. Отже і Мазепа поставив собі за найголовнішу мету своєї діяльності витворити таку аристократію на Україні... він старався привабити до себе козацьку старшину, щоб утворити з неї міцний упривілейований стан, який би піддержував його в боротьбі з московським урядом”⁵⁹).

Розуміється, Мазепа, як син свого віку, думав про створення станової держави, такої, яка тоді взагалі існувала в Європі, з упривілейованою верствою на горі. Це стягало на нього докори з боку українських істориків нових часів, вихованих в душі зовсім інших політичних ідеалів: той самий Антонович писав, що Мазепа помилився у виборі шляху, бо „не вважав на демократичні ідеали народньої маси і не дбав про її прихильність”⁶⁰). Але якраз з приводу цих „аристократичних тенденцій” Мазепа дуже влучно зауважує Уманець, що „коли Мазепа стояв за незалежність України, то вже через це одне він не міг бути демократом на запорожський кшталт: він розумів, що нещастям України була перевага черні й таборового укладу життя, і власне тому до певної міри мусів сто-

⁵⁹) В. Антонович, Виклади про часи козацькі на Україні, Коломия 1912 ст. 158—159.

⁶⁰) Там же, 160.

яти за панство, як за творчу державницьку силу⁶¹). Певна річ, що політичні ідеали Мазепи і його змагання не можна міряти міркою наших сучасних понять, і з цього боку увага Уманця має в собі глибоку думку.

Мазепа щедро роздавав землі козацькій старшині і явно старався обернути її в сильну і заможну землевласницьку верству, економічно незалежну, а через те і політично впливову. Підготовляючи перетворення козацької старшини в шляхетство (процес, що все одно відбувся сам собою), Мазепа хотів, щоб воно було освічене й культурне. Тому-то він протегує посилення дітей старшини за кордон для науки, а в себе вдома опікується Київо-Могилянською Академією, підіймає її до значіння університету й Чернігівську колегію перетворює на вищу школу типу ліцею⁶²).

Одначе, дбаючи про створення й скріплення заможної землевласницької верстви, Мазепа піклувався також і про інтереси простих козаків і селян. Ми знаємо, що він виступав в обороні козаків та селян від старшинських кривд та надужиття. Соціально політика Мазепи взагалі уявляє собою спірне питання в українській історіографії. Уманець, наприклад, просто каже, що оборона козаків і селян від надмірних вимог і утисків з боку козацької старшини „була загальним напрямом гетьманування Мазепи“⁶³). Справді, зберігся ряд універсалів Мазепи, в яких він енергійно заступається за селян, і відомі випадки покарання ним винних з-поміж старшини. Дуже цікавий його універсал з р. 1691, де він суворо забороняє панам обтяжати селян повинностями і примушувати козаків переходити в селянство, підкреслюючи, що такі надужиття „противні як праву військовому, так і волі нашої гетьманській“⁶⁴). Універсалом з р. 1701 він забороняє вимагати від селян більше як два дні праці в тиждень на користь земельних власників⁶⁵). Поруч з старанням Мазепи полекшити долю селянства Уманець підкреслює ще його спробу внести порядок у володіння т. зв. „ранговими“ маєтностями та вернути їм їх первісний характер тимчасової нагороди за виконання службових обов'язків⁶⁶). Він пригадує дружбу Мазепи з відомим патріотом-демократом з Правобережжя Данилом Братковським, справедливо вважаючи, що це приятелювання кидає певне світло на особу самого гетьмана. Нарешті, Уманець розглядає політику Мазепи в справі т. зв. „оренд“, себто державного монополю на виріб і продаж горілки, тютюну й дьогтю: український уряд віддавав цей монопол на одкуп (оренду) окремим особам, і це стано-

⁶¹) Ф. Уманець, Гетм. Мазепа, ст. 290.

⁶²) В. Антонович, Виклади, ст. 160.

⁶³) Уманець, Гетм. Мазепа, ст. 291.

⁶⁴) А. Лазаревскій, Изъ исторіи сель львобер. Малороссіи, „Кіев. Стар.“ 1891, кн. I, ст. 3. Заслужують уваги також турботи Мазепи про селянське населення правобережної України в часі його походів туди в 1704—1705 роках. Див. про це у Костомарова: Собр. соч. VI, ст. 534—535.

⁶⁵) А. Лазаревскій, Малороссійскіе посполитые крестьяне, Київ 1908, ст. 24—25.

⁶⁶) Уманець, Гетман Мазепа, ст. 288.

⁶⁷) Там же, ст. 301—302.

вило головну статтю прибутків держави⁶⁸); але оренди були дуже непопулярні в масах і раз-у-раз викликали їхнє незадоволення. Не маючи змоги скасувати оренди цілком (в цім він наштотхнувся на рішучий опір з боку козацької старшини і московського уряду, коли зразу скасував був оренди 1687 р.), Мазепа мусів обмежитись певним компромісом: він дозволив викурювати горілку для власної потреби кожному козакові й селянинові, а замість одкупів зробив спробу обложити особливим акцизом винокурні й шинки. Це було ухвалено на особливій, скликаній гетьманом нараді з участю представників од козаків і міщан весною 1693 року⁶⁹). Взагалі Мазепа не був великим прихильником широкого розвитку горілчаного промислу хоча б тому, що на його потреби винищувано ліси, а Мазепа дуже дбав за їх збереження⁷⁰).

Лазаревський, стараючись ослабити висновки Уманця щодо напрямую соціальної політики Мазепи, вказував на те, що універсал 1691 р. був наче б то „результатом випадку”, що він виник з метою вгамувати „нарікання” запорожців і поспільства⁷¹): що так само і в справах обмеження зловживань ранговими маєтностями Мазепа керувався особистими інтересами й симпатіями або антипатіями⁷²). Але ці міркування Лазаревського залишаються лиш його здогадами, бо не спираються на якісь документальні свідчення, які б справді свідчили про випадковість і особистий характер розпоряджень Мазепи в області соціальної політики.

Розуміється, в народніх масах Мазепа популярності не мав: в їх очах він був перш за все представником панівної верстви, і на нього падала відповідальність за все, що доводилося цим масам терпіти і од війн, і од утисків з боку нових панів. Запорожжя перебувало аж до союзу з Швецією в постійній опозиції до Мазепи; а воно завжди являлось виразником демократичних стремлень і тому мало вплив на настрої і погляди народніх мас. Конфлікт Мазепи з популярним в народі полковником хвастовським Семеном Палієм, котрий став на перешкоді політичним планам гетьмана, ще збільшив непопулярність; цей конфлікт знайшов собі яскравий відгук в цілому циклі народніх пісень, поширеному по всій Україні, де Мазепу наділено як-найгіршими епітетами⁷³). Але хіба „популярність” політичного діяча є завжди доказом його дійсних заслуг і навпаки? Звичайно вказують іще на відоме повстання Івана Петрика в 1692—93 роках, як на доказ незадоволення Мазепою

⁶⁸) Див. В. Романовський: Документи до історії скарбу давньої Гетьманщини, — про прибутки з оренд в 1678 році, „Укр. Археограф. Збірник”, т. III, Київ 1930, ст. 2—4.

⁶⁹) Про цю нараду і взагалі про оренди див. звіти Мазепи у Москву: „Источники малорос. історії”, ч. II, Москва 1859, ст. 5—14.

⁷⁰) Щодо цього дуже цікавий наказ Мазепи своєму дозорцеві ямпольських (на Глухівщині) лісів з р. 1694. Струтинському. Оригінал був у моїй рукописній збірці у Києві.

⁷¹) А. Лазаревський, Очерки, замѣтки и документы, V, ст. 42.

⁷²) Там же, ст. 43—44.

⁷³) Ці пісні в більше як 20 варіантах зібрав М. Драгоманов у „Політичних піснях українського народу”, ч. I, розд. 2, Женева 1885, ст. 1—46.

в народі. Але рух Петрика звертався не проти Мазепи персонально, а проти Москви і панів. Та й взагалі справа з мотивами й характером авантюри Петрика дуже неясна. Ще С. Величко обвинувачував Мазепу, ніби він інспірував Петрика⁷⁴). Київський проф. Ол. Оглоблин, який спеціально займався справою Петрика, знайшов документи, які справді наводять на думку про якусь таємну причетність гетьмана до справи Петрика⁷⁵). В усякому разі вони встановлюють напевно, що мотив руху був чисто політичний: малося на думці скинути за допомогою Криму залежність України від Москви і створити незалежну українську державу на обох сторонах Дніпра з виразно демократичним устроєм. Чи не гостро підкреслений Петриком соціальний момент відштовхнув від Петрикової справи всю старшину і самого Мазепу?

Кардинальним моментом цілого життя й діяльності Мазепи був його перехід на бік шведів у найкритичнішій фазі великої північної війни. Що спонукало Мазепу до цього? Ми знаємо, що протягом майже 18 років був Мазепа вірним і дуже активним співробітником царя Петра в питаннях зовнішньої політики. Він брав, стоючи на чолі всіх військових сил гетьманської України й Запорозжя, енергійну участь в боротьбі з Кримом і Туреччиною; своїм успіхом в Азовській кампанії Петро був зобов'язаний в першій лінії українцям. Боротьба за доступ до Азовського й Чорного моря, за відкриття східних ринків і за приборкання кримських хижаків — лежала в життєвими інтересі України, хоч повного знищення Кримського царства українські політики й не бажали: Крим служив завжди можливою точкою оперття проти Москви. Боротьба ж за Балтійське побережжя не зачіпала інтересів України; навпаки, вона дуже шкодила їй, бо підрізувала закордонну торгівлю України, яка майже на половину ішла через надбалтійські порти (Данціг, Кенігсберг), доступні і без опанування балтійського побережжя Московією. Ще гірше було те, що Україна в порушення основної конституції про те, що її військові сили можуть уживатись лиш для війни на її границях, примушена була від самого початку взяти в цій боротьбі безпосередню участь; вже в 1700 році 12.000-ний український корпус висилається на північ під Нарву; з того часу рік річно Мазепа мусить висилати тисячі й десятки тисяч українських козаків до надбалтійських провінцій, до Білорусі, Литви і Польщі — на всі fronti, де точилася війна між ворожими коаліціями. Крім того, Україна з її багатими запасами хліба і худоби стає провіантською базою для Москви, яка немилосердно, з великою шкодою для українського населення використовує ці запаси. Але Мазепа дуже зручно використовує обставини для сполучення правобережної України з лівобережною: під претекстом боротьби з шведською партією у Польщі він окупує в 1704—1705 рр. своїм військом Київщину й Волинь і, таким способом об'єднує обидва береги Дніпра під одним гетьманським регіментом. Не вважаючи на всі накази Петра, в плани якого не входило поривати з Польщею,

⁷⁴) Величко, Лѣтопись III, ст. 103.

⁷⁵) Збірник „Студії з Криму”, Київ 1930, ст. 39—104.

він уперто відмовляється евакуувати Правобережжя, сперечається з Петром, і в кінці кінців таки не випускає його з своїх рук.

Північна війна тяглася далі і, в міру того, як успіхи Карла XII позначалися все більше та більше, зростали й тягарі, які царь Петро накидав на Україну. Вже десятки тисяч українських козаків загинули на війні, — в боях, у походах, від хвороб, від важкого для них північного клімату, від голоду і всяких недочас: Петро та його спільники ні трохи не дбали про виживлення допомогових українських військ, не видавали їм провіанту й фуражу, а московські офіцери били й зневажали козаків, віднімали у них завойовану в боях добичу, поводитись з козацькою старшиною з найбільшою зневагою⁷⁶⁾. По всій Україні йшли нарікання, росло незадоволення. Царь чим далі, то все менше вважав на українську автономію, на якісь особливі „права“ українців, і гетьман з старшиною побоювались, що він зовсім скасує цю автономію, як перешкоду, що вязала йому руки в розпоряджанні силами й засобами України. Ходила чутка, що козацький військовий устрій буде скасовано, і що козаків буде обернуто в звичайні регулярні полки російської армії. Коли Карл примусив Августа Саксонського вийти з коаліції, зречтись польської корони й заключити мир, Петро став поводитись з Україною зовсім безпардонно: він віддає цілу українську армію з гетьманом на чолі під команду Меншикова, московські генерали починають розпоряджатись на Україні, як у себе вдома, ігноруючи місцеву українську владу; у Петра виникає навіть план: віддати Київ герцогу Марльборо, як окреме князівство, з тим, щоб Марльборо допоміг йому помиритися з Карлом⁷⁷⁾. Україна, як влучно висловлюється Уманець, „обертається в розмінну монету, за яку можна придбати ті або інші політичні користі“. В 1706 році Карл вирушив був на схід, і всі сподівались, що він піде на Україну. Цим разом, одначе, поход не здійснився, але після Альштрандського миру Карл дійсно звернув свої сили проти Петра. Війна могла бути перенесена на терен України. Серед козацької старшини вже почали ширитися розмови, що треба самим за себе подбати, що Україна, якщо вона не забезпечить себе заздалегідь якимсь союзом, якоюсь новою політичною комбінацією, може загинути, роздавлена, коли не одною, так другою стороною... Так, по всій імовірності, зародилася ідея переходу на бік шведів, зреалізувати яку випало на долю Мазепи.

Ми й до сього часу не знаємо докладно про внутрішню, закулісову сторону цього переходу, про початок переговорів, їх перебіг, форму і зміст: все провадилося в як-найбільшій таємниці, ті документи, які могли б освітити перед нами генезу шведсько-українського союзу, а особливо — які містили текст договору між обома сторонами, були спалені з наказу Карла XII. його канцлером Піпером на полі бою під Полтавою перед самим відступом. А те, що потім оповідав Піпер в полоні, ледве чи сходилося вповні з правдою: ледве чи він міг зраджувати таємниці свого короля. Те, що

⁷⁶⁾ Уманець, ст. 170—171.

⁷⁷⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. III, ст. 1434.

було з Мазепою, також було ним знищене перед смертю. Найбільше розповів нам про Мазепину акцію його вірний помічник, Пилип Орлик, у своїм листі з 1721 року до єпископа Стефана Яворського. Але не треба забувати, що цей лист був писаний під впливом хвилевої зневіри й депресії в Орлика і мав метою спробувати за посередництвом Яворського досягти примирення з Петром. Всі інші сучасники, які залишили нам записки з тих часів, наприклад, шведські учасники походу 1708—1709 років, малюють нам головню зовнішню історію шведсько-українського союзу, не розкриваючи його внутрішніх пружин, їм очевидно невідомих.

Петро I з певних політичних причин старався представити „зраду” Мазепи, як його індивідуальний вчинок, за який тільки він мав нести моральну відповідальність. Цей погляд перейняли здебільшого всі чужоземні історики, а також російські та українські. Під впливом сугестії він твердо вкорінився серед російського та українського громадянства. І тільки, коли зясована була історія шведсько-українського союзу за часів Богдана Хмельницького, українська історіографія в особі М. Грушевського визнала, що союз Мазепи з Карлом XII зовсім не був чимсь новим і не був також особистим актом Мазепи: ідея цього союзу спіралась на дуже поважну традицію. „Перед цією традицією, каже Грушевський, відступали на задній план особисті прикмети, мотиви й рахунки українських діячів: комбінація, яку висували обставини міжнародної політики, мусіла бути використана для розв'язання національної проблеми. Так думала козацька старшина й пішла за голосом могучої традиції. Пішла й потягла за собою старого гетьмана”⁷⁸). Ця старшина рішуче бажала використати даний момент — наближення до границь російської держави Карла XII з його непереможною армією — в інтересах звільнення України зпід московської зверхності, яка ставала чим далі, тим більш нестерпною, і Мазепі зовсім поважно доводилося рахуватися з можливістю, що коли він не стане сам на чолі цього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана, проти Петра і проти Мазепи, і вибере собі іншого гетьмана. Грушевський підкреслює, що перехід на бік Карла XII міг бути в очах Мазепи скоріше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом свободного вибору. Це була для його *dura necessitas*⁷⁹). Те саме писав ще раніше Уманець: „не тільки Мазепа не був винуватком зради, але іноді здається, що нахил до зради Москві у нього далеко слабший, ніж у більшості старшин і козаків... Безперечно, на старого Мазепу напали хвилини вагання; тоді інші штовхали його вперед”⁸⁰). Ломиковський, Горленко, Апостол, Зеленський — усі впливові представники старшини, усі його давні співробітники, просять його подумати про інтереси батьківщини і обіцяють стояти за нього і за права України. „Як ми за душу Хмельницького всегда Бога молим і імя його блажим... так противним способом і ми і діти наші во вічні

⁷⁸) М. Грушевський, Шведсько-український союз 1708 р. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка”, т. 92, Львів 1909, ст. 12.

⁷⁹) Там же.

⁸⁰) Уманець, Гетмань Мазепа, ст. 217.

роди душу і кості твої будем проклинати, єсли нас за гетьманства свого в такій неволі zostавиш". — Це слова Горленка, передані нам Орликом. Апостол казав те саме: „очи всіх на тя уповають, і не дай Боже на тобі смерти, а ми зостанемо в такій неволі, що і кури нас загребуть". І коли старому гетьману стало ясно, що на страшний крок штовхають його всі найближчі співробітники і помічники, всі ці солідні старші люди, які мали семі, гарні маєтки, почести — і готові були поставити все це на карту в ім'я вищих інтересів батьківщини, Мазепа мусів нарешті зважитися. Він узяв усю справу сам в свої досвідчені руки, прийняв усю відповідальність на себе і перед своїм найближчим помічником, генеральним писарем Орликом, він склав (16. X. 1707 року) таку присягу:

„Передъ Всевѣдующимъ Богомъ протестуюся и на томъ присягаю, же я не для приватной моеи ползы, не для высшихъ гоноровъ, а ни для иныхъ яковыхъ прихотей, но для васъ всѣхъ подъ властію и regimentомъ моимъ застающихъ, для жонъ и дѣтей вашихъ, для общого добра матки моеи отчизны бѣдной Украины... хочу то при помощи Божіей чинити, чтобы вы зъ жонами и дѣтьми и отчизна зъ Войскомъ Запорожскимъ такъ отъ московской, якъ и отъ шведской стороны не погибли"⁸¹). Таку присягу повторив він і перед старшиною під Бахмачем, вже по руїні Батурина.

Історики XVIII в. подають, що Мазепа по переході Десни мав до козаків промову (25 жовтня 1708 року), в якій пояснив причини, що спонукали його до союзу з Карлом XII⁸²). В тій редакції, в якій подає цю промову автор „Історії Русовъ", вона містить в собі цілу програму відбудови незалежної української держави і кінчиться таким закликком до козаків: „ось коли настав нарешті час скинути з себе ненависне ярмо і зробити нашу Україну краєм вільним і ні від кого незалежним. Оце ж до такої будучности я вас закликаю"⁸³).

Чого ж саме хотів Мазепа для України, до якої будучности закликав він козаків? Українець-ренегат Т. Прокопович, повторюючи слова маніфестів Петра, писав, що „намѣреніе его было отторгнуть Малую Россію отъ російской державы и паки подвести подъ иго польское"⁸⁴). Українські історики XIX в., які самі не вірили в політичну самостійність України, не вірили, що й Мазепа, як каже Лазаревський, „при його умі й досвіді" міг мріяти про незалежну українську державу. Лазаревський вважав, що метою Мазепи було — знову прилучити Україну до Польщі⁸⁵). Це була відповідь Уманцю, який, хоч також не був українським самостійником, але доводив дуже переконливими аргументами, що „остаточною метою Мазепи була повна незалежність України"⁸⁶). На чім

⁸¹) „Основа" 1862, кн. X, ст. 21.

⁸²) О. Прокоповичъ, Історія имп. Петра Великаго, Изд. 2-ое, Москва 1788, ст. 217. Також Голиковъ, Дѣянія Петра Великаго, ч. III, Москва 1788, ст. 38.

⁸³) Історія Русовъ, Москва 1846, ст. 204.

⁸⁴) Іст. Петра Вел., ст. 186.

⁸⁵) Замѣтки о Мазепѣ, „Кіев. Ст." 1898, VI, ст. 200 або „Очерки, зам. и докум.", в. V, К. 1899, ст. 70.

⁸⁶) Уманецъ, Гетманъ Мазепа, ст. 362.

боці правда? Др. М. Андрусяк у своїй дуже цінній розвідці про зносини Мазепи з Станиславом Лещинським і з Карлом зібрав і проаналізував усі до цього часу відомі звістки про ці зносини і робить висновок, що на основі договорів Мазепи з королем Станиславом „Україна мала злучитись з Польщею як велике князівство на таких самих основах, як велике князівство Литовське. В його склад мало ввійти Правобережжя та Лівобережжя з Сіверщиною”⁸⁷). Безперечно, всі ті відомости, — й інтерес козацької старшини до Гадяцьких пактів, і згадки деяких шведських істориків та мемуаристів ніби промовляють за таким припущенням. Але йому суперечать інші звістки. Наприклад: Голіков, який писав на основі офіційних російських джерел, каже, що Мазепа „возжелалъ нѣкоторымъ образомъ съ нимъ (царемъ Петромъ) сравняться, т. е. сдѣлаться ни отъ кого независимымъ владѣльцемъ”⁸⁸). З листів Мазепи до Карла, захоплених москалями під Полтавою, видно, що в тих листах, як передано в офіційнім російським „Дневнику” бовієвих дій, писалося, „чтобъ малороссійскіе козацкіе народы отъ Россіи были особое Княженіе, а не подъ Россійскою державою”⁸⁹), а сам цар казав у промові до свого війська, що „король Карль и самозванецъ Лещинскій... клятвами обязались между собою отторгнуть отъ Россіи народы малороссійскіе и учинить княжество особое подъ властію вора измѣнника Мазепы, въ которыхъ ему быть великимъ княземъ и имѣть у себя во владѣніи козаковъ Донскихъ, Запорожскихъ и всѣ роды козацкіе, которые на сей сторонѣ Волги”⁹⁰). Зрадник Галаган, що перебіг од Мазепи до москалів і був зроблений полковником прилуцьким, оповідав Ол. Рігельману в 1745 році, що Мазепа „предался Королю съ тѣмъ, чтобы отбыть намъ отъ Россіи и быть подъ Мазепинимъ управленіемъ, отъ всѣхъ монарховъ вольнымъ”⁹¹).

Тяжко допустити, щоб такі інтерпретатори намірів Мазепи, як Головкін і Шафіров, що списували папери, які дістались до московських рук під Полтавою, або Галаган, — промовчали „віддачу України Мазепою під Польщу”, як би мали для того хоч якийсь натяк. З другого ж боку маємо оповідання Орлика зі слів самого Мазепи про його намір, в разі успіху шведсько-українського союзу, писати до царя: „мы, будучи свободнымъ народомъ, свободнѣ теперь одходимъ и подъ протекціею короля шведского совершенного нашего освобожденія будемъ ожидать”⁹²). Те саме читаємо і у відомій конституції України, уложеній 1710 р. в Бендерах: „Гетманъ ясновельможный Іоаннъ Мазепа, подвигнувшись правдою и ревностію за цѣлость отчизны, правъ и вольностей войсковыхъ, а желаячи усерднымъ желаніемъ за дній Гетьманства своего владѣнія видѣти, и по смерти своей для вѣкопомной имени своего памяти

⁸⁷) Записки Наук. Тов. ім. Шевч., т. 152, в. I, ст. 51.

⁸⁸) Дѣянія Петра Великаго, М. 1788, ст. 3.

⁸⁹) Труды Императ. Рус. Военно-Историческаго Общества, т. III, Документы Сѣверной войны. Петербург 1909, ст. 314.

⁹⁰) Там же, ст. 276.

⁹¹) Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, ч. III, Москва 1847, ст. 52.

⁹²) „Основа”, 1862, X, 25.

зоставити тую ж отчизну, милую матку нашу, и войско Запорожское городное и низовое не тилко въ ненарушимыхъ, лечъ и въ розширеныхъ и розмноженыхъ волностяхъ, квѣтнучю и изобилуючю, отдался въ непреламанную оборону наясиѣшого короля шведского”⁹³). А сама ідея цієї конституції як не можна виразніше сформулована в інструкції Орлика українському посольству, вираженому 3. грудня 1711 р. до Царьгороду: „Ukraina ab utraque parte Borysthenis cum exercitue Zaporoviensi Genteque Parvae Rossiae perpetuo sit ab omni extra dominatione libera!”⁹⁴). Та сама ідея вложена нарешті в меморіал, що його склали прихильники Мазепи правдоподібно в тім же часі, що й „конституцію” 1710 року: „Короткий вивід причин, якими Україна з військом Запорожським побуджена, або властиво кажучи змушена була вийти з московської протекції”⁹⁵).

Та найяскравіше мета Мазепиною союзу з Карлом XII зазначена в меморіалі, зложенім самим Орликом в 1712 р. під назвою: „Déduction des droits de l' Ukraine”, з метою довести перед європейською опінією право України на суверенність, довести, що союз Мазепи з шведським королем мав здійснити реституцію незалежності України, і що ця реституція не порушить європейської рівноваги, а навпаки — буде сприяти загальним інтересам Європи, як сприяло їм повстання Нідерландської Республіки. Меморіал наводить деякі точки договору, заключеного „князем Мазепою і станами України” з Карлом XII. Згідно з тим договором Карл зобов'язувався, не посягаючи на суверенність України, допомогти їй визволитись зпід Москви⁹⁶).

Порівнюючи ці свідощтва з тими, які так пильно зібрав др. Андрусак на доказ існування договору Мазепи з королем Станиславом, ми бачимо певну суперечність. Ця суперечність може бути усунута, як що ми припустимо, що спочатку Мазепа, завівши переговори з королем Станиславом, справді мав на увазі проєкт федерації з Польщею (чи тільки приваджував Станислава перспективою такої федерації)⁹⁷). Але потім, коли з'ясувалася слабкість Станислава і, замість його з малим польсько-шведським військом, прийшов на Україну сам Карл з головною своєю армією, то думка про федерацію з Польщею була занехана, а натомість з Карлом договорювалося (ми знаємо договір у Великих Будищах 8. квітня 1709

⁹³) Источники малорос. исторіи, ч. II, Москва 1859, ст. 243.

⁹⁴) Переписка и другія бумаги Карла XII, Ф. Орлика..., Москва 1847, ст. 63—64.

⁹⁵) Уривки з цього меморіалу, знайденого Молчановським у Стокгольмі, опублікував М. Грушевський у цитованій вже своїй статі „Шведсько-український союз” в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка”, т. 92, ст. 15—18.

⁹⁶) Надрукував І. Борщак у місячнику „Стара Україна”, Львів 1925, ч. I—II, ст. 5—9.

⁹⁷) Як знаємо, Карл XII спочатку (в жовтні 1707 р.) поставився був доволі холодно до пропозиції Мазепи, як про це каже свідок, Г. Нордберг: він до вересня 1708 р. „не хотів нічого про це думати”. Див. G. Nordberg, *Leben Carl des Zwölften*, Theil II, 1746, ст. 43—44. Тому мимоволі Мазепа мусів спочатку вести уклади з самим лишень Станиславом Лещинським.

року) вже про повну самостійність України під „протекцією” шведського короля. Що Станислава Лещинського могла привабити лиш думка про повернення України і що лиш в такій площині могли укладатись якісь прелімінарні умови між ним і Мазепою, це зовсім зрозуміло. Станислав спішився скоріше оголосити про це, як про один з найбільших атутів для придбання опінії польського громадянства. Але Мазепа явно ставився без усякого одушевлення до цієї політичної комбінації⁹⁸⁾, а вся його політика щодо правобережної України це підтверджує.

І король Станислав з свого боку ставився до Мазепа без особливого довірря; збираючись в поход на Україну, він рахувався з можливістю, що йому доведеться обернути зброю проти самого Мазепа⁹⁹⁾. Варто уваги й те, що про свої зносини з Станиславом Мазепа раз-у-раз сам інформував Петра й видавав йому своїх польських конфідентів одного за другим. Але свої зносини з шведами утаював до останньої хвилини. Як що він не робив нічого, щоб підготувати на Україні умови для розриву з Москвою, — певна річ, через зовсім несприятливі для цього умови, — то ще менше робив щось для підготовки до спілки з Польщею. Очевидно, що те, що оповідає Кочубей у своїм доносі, про „знатних женихів з польської сторони” і т. д., не можна вважати за серйозну підготовку.

Трудно нарешті не погодитись з думкою Уманця, що Мазепа взагалі не поспішав вязати себе якимись перспективами, вважаючи, що долю України вирішать не писані умови, а фактичний уклад сил в рішачім моменті¹⁰⁰⁾. Тому то, гадає Уманець, „ніколи не буде знайдено договорів гетьмана Мазепа з Карлом або Станиславом”¹⁰¹⁾. В усякому разі, доки ми не маємо безсумнівного тексту договору, питання не можна вважати остаточно вирішеним в той чи інший бік. Скоріше можна думати, що проєкт федерації з Польщею був тільки часовою комбінацією, доки обставини не складуться так, що можна буде отверто розгорнути прапор самостійності.

Нема потреби тут переказувати всім відомі перипетії кампанії 1708—1709 років. Зазначимо лиш, що в оцінках цієї кампанії, а особливо головного її керманіча Карла XII, до недавнього часу панувала серед істориків велика розбіжність¹⁰²⁾. Як що поминути старі праці, от як Вольтерову, писану для поучення монархів, щоб перестерегти їх перед „la folie des conquêtes” або панегіричні праці Нордберга і Адлерфельда, то в ближчі до нас часи установився погляд, що з Карла був хоробрий, сміливий воєк, справжній вікінг, але кепський стратег, а ще гірший політик. Його походи вважалися за зразок „авантюристичної стартегії”. Певний ви-

⁹⁸⁾ Лист Орлика, „Основа” 1862, X, ст. 16—17.

⁹⁹⁾ Труды Имп. Рус. Военно-Истор. О-ва, т. I, Петерб. 1909, ст. 206—211.

¹⁰⁰⁾ Уманець, цит. праця, ст. 364—365.

¹⁰¹⁾ Там же, ст. 366.

¹⁰²⁾ Критичний огляд літератури, присвяченої Північній війні, дає праця проф. S. Chirren'a „Zur Geschichte des Nordischen Krieges. Rezensionen“, Kiel, 1913.

їмок творила хіба що німецька праця данського дослідника, капітана Chr. von Sarsauf „Die Feldzüge Karls XII“, Leipzig 1881, який вважав, що Карл „сполучив у собі всі прикмети, які мусить мати великий полководець, щоб по праву носити це ім'я” (ст. 328).

Останні десятиліття, як про це докладно розповідає др. Крупницький в I. розділі своєї розвідки, принесли певну зміну поглядів на Карла, як на стратега, передовсім у шведській історіографії. Оpubлікування нових матеріалів (особливо — Дневників Карлових вояків і всякого роду записок сучасників) дало підставу для ревізії старих поглядів, ревізії, яка спеціально щодо української кампанії 1708—1709 років знайшла свій найкращий вираз у праці проф. А. Стілле „Carl XII's fälttagsplaner 1707—1709” (Lund 1908) і в 4-томовому збірнику, виданому шведським Генеральним Штабом під редакцією полковника К. Беннедіха „Carl XII på slag-ältet“, В pendant до останньої праці появилася також 4-томова „Кампанія 1707—1709 гг.” генерала Н. Юнакова, в „Трудахъ Имп. Рус. Воено-Историч. О-ва”, Петербург 1909.

Всі ці праці реставрують цілий план кампанії і дають зовсім нову її оцінку. Вони малюють надзвичайно сприятливу для Карла політичну ситуацію на початку кампанії: Данія, Саксонія і Прусія не сміли й поворухнутись проти Швеції; так само й Австрія, Франція, Англія й Голандія явно хилилися на бік Швеції. Туреччина була готова в разі успіху прилучитись до антиросійської коаліції. Сам Карл розпоряджав величезним, як на ті часи, контингентом в 110.000 людей. З них більшість — першорядні війська тодішньої Європи. Можна було всі сили скупчити проти Москви. Головна армія під проводом самого короля мала нанести рішучий удар Москві. До неї мав прилучитись корпус Левенгаупта, який віз запаси і муніцію. Корпус Любекера у Фінляндії зв'язував значні російські сили на півночі і загрожував Петербургу. Корпус Красса разом з військом короля Станислава мав іти на Україну. З Мазепою велися переговори. Малося на увазі в дальшому підбурити проти Москви запорожських і донських козаків, притягти до співділання татар та турків. Це був дійсно, як каже німецький дослідник, „ein Plan von gigantischen Ausmassen und Napoleonischen Grösse”¹⁰³).

Початок здійснення плану був щасливий. Шведська армія дійшла протягом літа 1708 року майже під Смоленськ, женучи перед собою ворога. Переправа через Дніпро коло Головчина була взята з бою. Москалі відступали. Та далі почалися неудачі. Левенгаупт спізнився. Дожидаючи його, було змарновано дорогий час. Москалі варварськи нищили цілий край, не було з чого вижитись. Карл повертає на південь і посувається помалу, ждучи Левенгаупта. У його перед очима одна мета: удар на Москву; але він не хоче брати сильних московських позицій фронтовою атакою, хоче обійти лівий фланг московської армії й вийти на московський на-

¹⁰³) O. Heintze, Karl XII und Peter der Grosse vor Pultava, „Preussische Jahrbücher“, 1929, I, S. 4.

прям. Він заходить усе глибше та глибше. Тимчасом Левенгаупт терпить поразку коло Лісної, губить артилерію й обоз. Наступає осінь. Триматись серед спустошеної Білорусі стає дуже тяжко. Карл іде далі — на Україну. Катастрофа з Левенгауптом робить цей марш неминучим. Карл хоче зробити собі базу в північній Україні, ні Сіверщині. Але це не входило в плани й обрахунки Мазепи, і зрозуміло, чого так схвилювався старий гетьман, прочувши, що шведський король іде на Україну: „Діаволь его сюды несеть! Всѣ мои интереса превратиль; войска великороссійскія за собою внутрь Украины впривадить на послѣдную оной руину и на нашу гибель!”¹⁰⁴). Це слова, які вигукнув, як передає Орлик, Мазепа, почувши цю звістку. Певна річ, що Мазепа бажав, щоб остаточний поєдинок Карла з Петром відбувся поза Україною.

Але Карл зовсім ще не збирався заходити далеко на Україну: він мав на увазі підживитись провіантом, захопити укріплені міста Сіверщини: Стародуб, Мглин, Почеп, опертись на них і вийти на прямий шлях на Москву через Брянськ і Калугу. Тут наступає друге нещастя: авангард генерала Лягеркрони заблудився, замість іти просто на Стародуб, узяв на 100 кілометрів вбік, вправо... Це дало москалям змогу випередити шведів, обсадити Стародуб та інші укріплені міста залагами й поставити начальника області, стародубського полковника Івана Скоропадського, що був з Мазепою у змові, в необхідність залишитись на російським боці.

Тепер уже не було іншої ради, як іти далі на південь вглиб України, сполучитись з Мазепою, опертись на Батурин, повний запасів і муніції, та знову прямувати до незмінної мети: на Москву. Дальші події загально відомі. Мазепа попадає у високо драматичне становище між двох огнів. 24-го жовтня 1708 р. він спішно покидає Батурин, скаче з 5000 козаків на північ, за Десну назустріч Карлу, 28-го жовтня він уже в шведським таборі.

Події починають розвиватись з блискавичною швидкістю. В той день, як Мазепа переправлявся через Десну (25 жовтня), Меншіков був уже з своїм військом під Батурином і тут лиш довідався, що сталося: гетьманська столиця була приведена в бойове поготівля, і москалів туди не впустили. І залага, і населення виявляли до москалів надзвичайну ворожість. Меншіков шле кур'єра до царя, який перебував тоді в селі Горках над Десною. Як грім серед ясного неба вдарила Петра страшна звістка, але він не губить присутності духа: негайно дає наказ Меншікову здобувати Батурин штурмом; видає вже 27 X. маніфест, де сповіщає, що „гетьман Мазепа безвѣстно пропаль”, і закликає старшину до себе в обоз для обрання нового гетьмана. 28 жовтня — другий маніфест, де сповіщається, що Мазепа перейшов на бік шведів із тим, „дабы малороссійскую землю поработить по прежнему подъ владѣнїе польское и церкви Божїи и монастыри отдать въ унию”. В дальших маніфестах запевняє, що „никоторый народъ подъ солнцемъ такими свободами, привилїями и легкостїю похвалиться не можетъ, какъ по нашей,

¹⁰⁴) „Основа” 1862, X, ст. 22.

царського Величства, милости, малоросійській". Поруч з цією „геніяльною демагогією" ідуть вчинки: пускається в хід ласка і погрози, обіцянки і терор, щоб вдержати український народ при собі.

2-го падолиста Меньшіков бере штурмом Батурин. Залога під проводом Чечеля і Кенігсена й само населення обороняються героїськи, але серед батуринців знайшовся свій Ефіяльт і видав Меньшікову таємницю: секретний підземний хід, яким можна було дістатися до міста. Страшна була помста москалів: не тільки залога, але все населення поголовно, без ріжниць полу й віку, було вирізано, місто спалене й зруйноване. Прекрасний Мазепин палац, всі державні будівлі, церкви й доми обернулись в руїни, серед яких, як каже сучасник, в калюжах крові плавали трупи українців. Тяжко поранений Кенігсен попав у полон: його повезли до головної царської кватири, щоб віддати на тортури. Смерть в дорозі вирятувала його від мук. Царь звелів колесувати його труп. Зате живим колесовано Чечеля, який теж дістався до рук москалів.

6-го падолиста імпровізована рада з купки старшин¹⁰⁵⁾ пробила у Глухові церемонію „вибору вільними голосами" нового гетьмана — Івана Скоропадського. Звезене до Глухова вище українське духовенство з наказу царя проробило з свого боку церемонію анатемі на Мазепу. Наскільки цей огидний вчинок не відповідав церковним канонам, читач побачить далі з спеціальних розвідок проф. В. Біднова й проф. Ол. Лотоцького в нашій Збірнику. Але не можна заперечити, що царь Петро був майстер в терорі і в демагогії.

12. падолиста, рівно через 10 день після здобуття Батурина, повз його руїни машерували шведи і Мазена. До самого міста не можна було наблизитись через сморід від трупів. „Ревно плакав Мазена над Батурином", каже сучасник. Та й було чого: вся Україна була приголомшена, стероризована долею Батурина. Хоч вина за цю долю лягає почасти на самого гетьмана, що порадив Карлу, замість просто найкоротшим шляхом іти на виручку Батурина, — звернути вліво, під Новгород Сіверський. Петро продовжував свій терор неустанно, щоб залякати український народ і примусити його залишатись вірним Москві. Головна московська квартира обернулась в місце пекельних тортур, де що-дня мордовано й катовано десятки й сотні „мазепинців". Особливо сумну славу залишив по собі з цього погляду Лебедін на Слобожанщині.

Карл мусів пройти аж вглиб Гетьманщини і там, в районі чотирикутника Ромен — Прилука — Лохвиця — Гадяч, шведська армія стала на зимових кватирах. Зима 1708—1709 років була вимково люта, і навіть діти півночі шведи страшно від неї потерпіли. Але Карл не припинив операцій навіть серед зими. В січні 1709 р. він робить спробу обійти російську армію з її лівого флангу і вийти на Білгородський шлях на Москву. Він виступає сам на чолі кавалерійського відділу, розторошує московську кінноту, жене її перед собою, але несподівана відлига й розталь (в лютому) при-

¹⁰⁵⁾ До Глухова прибули всього два полковники з 10-ти, решта, так само як і вся генеральна старшина, пішли за Мазепою.

мушують припинити операцію. Не опанувавши Білгородського шляху, Карл робить знову спробу вийти за Ворсклу ще далі на південь, через Полтаву. Він хоче як-найшвидше дати генеральний бій, щоб одкрити собі шлях на Москву¹⁰⁶). Він задержується біля Полтави все з тою самою метою: примусити царя прийняти генеральний бій. Успіх цього бою мав би вирішити долю кампанії. Вже за-порожці в березні 1709 року перейшли на бік шведів і Мазепи. Перемога над царською армією поставила б на ноги всю Україну; кримський хан з своєю ордою вже стояв на поготові; турки теж дожидали лиш першого великого успіху шведів, щоб стати на їх боці.

Бажаний бій таки прийшов 27 червня 1709 року. Але його попередило фатальне для шведсько-українського діла нещастя: за кілька день до рішучого бою Карл був поранений і не міг сам керувати операціями, а його генерали не показали себе на потрібній висоті. Полтавський бій був шведами програний, але армія шведська не була знищена. Вона в порядку, в числі 14.000 вояків відступила до Дніпра. Треба було її начальникові, Левенгаупту, аж настільки стратити голову, щоб зарядити серед вояків плєбісцит: битись чи піддатись, — щоб довести армію до капітуляції перед ворогом.

Мазепа з вірною йому старшиною зробився емігрантом, знайшов притулок на турецькій території. Царь вимагав від турецького уряду видачі утікача, пропонуючи за це величезні гроші¹⁰⁷). Певна річ, він стільки само палав лютою помстою, скільки й боявся можливої акції з боку Мазепи. Австрійський уряд, ідучи цареві на руку, видав наказ своїм пограничним властям, в разі появи Мазепи (якого всього рік перед тим було зроблено „князем священної римської імперії“) на австрійській території, негайно його заарештувати й видати москалям¹⁰⁸). Але турки не згодилися на видачу, а старечий організм, зломлений страшними потрясеннями, вже не міг далі витримати: 22 вересня 1709 року славний гетьман навіки спочив у Бендерах. Як переказує (мабуть за усною традицією) автор „Історії Русовь“, Мазепа наказав перед смертю спалити свої папери: „нехай, сказав він, один я буду безталанним, а не многії, о яких вороги мої мабуть і не мислили, або мабуть і мислити не сміли; но злая доля все переіначила для невідомого кінця“¹⁰⁹). Ці благородні слова і вчинок стоять в повній гармонії з тою відвагою, з якою понад 70-літній старець поставив на карту все, чим може дорожити в його віці людина, і свідомо взяв на себе величезну відповідальність, — аби здобути рідному краю свободу й незалежність.

¹⁰⁶) С. Платоновъ, Къ исторіи полтавской битвы, „Русская Старина“, 1909, I, ст. 28—34.

¹⁰⁷) Петро звертався з подібною пропозицією й до Карла, пропонуючи вимінити Мазепу на полоненого шведського канцлера Піпера. Див. Костомаровъ, Собр. соч. VI, ст. 710.

¹⁰⁸) С. Томашівський, Мазепа й австрійська політика, „Записки Наукового Тов. ім. Шевченка“, т. 92, ст. 244—45.

¹⁰⁹) Історія Русовь, М. 1846, ст. 217.

Діло Мазепи не вмерло з його смертю. Його продовжували з дивовижною енергією серед найтяжчих обставин його вірні прихильники з Орликом на чолі. Про їхні змагання і взагалі про обстанову, яка утворилася серед української еміграції по смерті Мазепи, подають дуже цінні відомости розвідка д-ра Б. Крупницького і матеріали М. С. Возняка, до яких ми й відсилаємо читача.

МАРІЯ МАГДАЛИНА, МАТИ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ.

Ігуменія Марія Магдалина, мати гетьмана Івана Мазепи, до свого чернецтва називалася Мариною й походила з роду Мокієвських¹⁾. За Мазепи київським полковником був Костянтин Мокієвський, близький родич гетьмана, що брав участь в походах 1694—1696 рр. проти татар, а в 1700—1701 рр. проти шведів, під Нарву²⁾. В 1697 р. стародубець Сусла в доносі своєму на Мазепу, який подав до київського московського губернатора, обвинувачував гетьмана й його родича, полковника Мокієвського в тому, що вони обидва поляки, співчують Польщі й полякам, не люблять Росії, хочать відірвати Україну від Москви й віддати Польщі. Даючи цареві пояснення на цей донос, гетьман Мазепа писав, що в його родині нема нікого „лядской вѣры”, а „київський полковник зовсім не лях, а чистий русин: дід його за Хмельницького положив голову під Чортковим, а батько — в Дрижипольському бою під Охматовим”³⁾. Цим гетьман доводить українське походження Мокієвського, а значить і матері своєї. Мокієвські були шляхетського походження й жили десь на Білоцерківщині. В 1654 р. серед тої шляхти Білоцерківського полку, що, в кількості 38 осіб, в січні місяці присягала на вірність московському цареві, бачимо Трохима Агаповича Мокієвського, Хведора Івановича Мокієвського, Михайла Яковлевича Мокієвського, Антона Яковлевича Мокієвського, Степана Яковлевича Мокієвського, Григорія Офросимовича Мокієвського, Івана Яковлевича Мокієвського, Степана Івановича Мокієвського, Романа Михайловича Мокієвського. До них ще треба додати Силу Мокієвського, що мешкав в Кам'яному Броді, над Гнилим Тикичем⁴⁾. Хтось з тих Мокієвських був дідом Костянтина Мокієвського й батьком Марії Магдалини, чи-то по-світському — Марини, матері нашого гетьмана.

Коли народилася Марина Мокієвська, невідомо. Більш-менш точно датувати рік її народження можливо було б тільки в тому ви-

¹⁾ Костомаровъ Н., Собрание сочиненій..., кн. VI, СПб., 1905, ст. 463.

²⁾ Костомаровъ Н., Собр. сочин., кн. VI, 463—466 і 519—520. — Эварницкій, Д. Історія Запороз. козаковъ, т. III, стр. 235—237. — 1695 р. у Вільні вийшла книга „Alcides Rossiyski triumfalnym laurem ukoronowany”. Це панегірик Мазепі з приводу завоювання Кізікермена та інших турецьких городів. Написав Пилип Орлик, тоді ще писарь митрополичої консисторії. Між іншим він згадує „двох руських Гекторів”, що 3 серпня 1694 р. знищили „Кримську гідру”. Гекторами Орлик називає Семена Палія та київського полковника Мокієвського (Максимовичъ М. Собр. Сочин., т. III, 714).

³⁾ Там же, стр. 466. Наведені відомости Костомаров бере з московського архіву Юстиції.

⁴⁾ Акты Юж. и Зап. Россіи, т. X, колл. 783 і 794.

падкові, коли б ми знали напевно рік народження гетьмана Мазепи. Знаючи, що в XVII ст. дівчата виходили заміж в 14—16 літ свого віку, можна б було вказати рік народження Марини Мокієвської. На жаль, історичні відомости про рік народження гетьмана Мазепи ріжноманітні й занадто сумнівні. Дані Стебельського та графа де-Броель-Плятера відносять його народження до 1629 року⁵⁾, свідoctво ж Пржездецького та Адлерфельда говорить за 1644—1645 рр.⁶⁾. Тому то й народження Марини Мокієвської доводиться містити між роками 1614-м і 1630-м.

Що-до виховання матері нашого гетьмана, то, з огляду на те, що перша половина XVII ст. була розцвітом православних братств на Україні, а братства сильно дбали про шкільну освіту серед православного населення, то можливо, що вона одержала ту саму освіту, яку вважалося потрібною для жінки її стану. Павло Алепський, що був на Україні в 1654 р., підкреслює розповсюдження у ній шкіл, де священники вчили селянських дітей, навіть сиріт, щоб вони даром по вулиці не бігали; він же звертає увагу й на те, що й серед нашого жіноцтва багато було таких, що вміли не тільки читати й писати, а навіть знали церковний устав⁷⁾. Коли навіть серед селян так добре стояла (непорівняно краще, як в XIX ст.) справа освіти, то тим вищий рівень її був серед шляхти. Православна шляхта, за прикладом шляхти католицької, вчила дітей своїх (синів) в братських школах, єзуїтських колегіях, нерідко посилала їх і за кордон. Розуміється, виховання дівчат було гірше, ніж хлопців, бо для них не було шкіл, а про те їх вчили дома або віддавали для науки в монастирі⁸⁾. Поважним осередком виховання дівчат шляхетського стану в середині XVII ст. був Київ-Печерський Вознесенський дівочий монастир. Павло Алепський, що разом з антиохійським патріархом Макарієм (літом 1654 р.) одвідав цей монастир, оповідає, що тут постригалися представниці шляхетських богатих, старовинних родин, а настоятельницями монастиря ніби то були тільки особи споріднені з королівським домом. Черниць тут було 50—60; вони були освічені, були знайомі з філософією та логикою й присвячували час писанню книжок. Тут же було багато дівчат і дорослих, і малих, переважно сиріт; всі вони носили на головах „колпаки з футра“. Черниці виховували їх і вчили. Немало з цих дівчат, по виході з монастиря, потім верталися до нього й постригалися. Монастир був оточений садом й мужчинам зовсім не можна було входити в монастир⁹⁾. Можливо, що й Марина Мокієвська виховувалася в Київ-Печерському Воз-

⁵⁾ Бантыш-Каменскій Д. — Історія Малої Росції, изд. 4-е. Київ, 1903, стр. 563, прим. 16. — Костомаровъ, Собр. Сочин..., кн. VI, 386.

⁶⁾ „Dziennik Warszawski.“ 1853 р., № 188, 22 лірса — Бантыш-Каменскій, Ист. Мал. Рос..., 563, прим. 16.

⁷⁾ „Чтенія въ Общ. исторіи и древн. Россійскихъ...“, 1897 р., кн. IV, вып. II, стр. 15.

⁸⁾ Єпископ Меодій Филимонович оддав свою дочку для науки черниці Ангеліні, в київський монастир (Эйнгорнъ, В. О сношеніяхъ Малорос. духовенства съ Москов. правительствомъ..., стр. 253).

⁹⁾ „Чтенія въ Общ. Истор. и Древн. Россійск...“, 1897 р., кн. IV. „Путешествіе Антиохійскаго патріарха Макарія въ Россію“, вып. II, 58—59.

несенському монастирі. Хоч Мокієвські належали до дрібної, не-впливової шляхти, а все таки, видно, дали Марині непогану для свого часу освіту. Дослідувачі звертають увагу на „почерк” Марії Магдалини, на характер власноручного письма її, власне на її підпис. Таких підписів, на жаль, збереглося тільки чотири. Зразок його — польський („Marya Magdalena Mazepina, monasterów ranięńskich Ihumenia Peczarskiego Kiiowskiego i Hluchowskiego”) подає Ол. Лазаревський в своїх „Замѣткахъ о Мазепѣ (по поводу книги Ө. М. Уманца „Гетьманъ Мазепа”)¹⁰⁾. Згаданий підпис відноситься до 1701 р., на документі, який переховувався в музеї В. В. Тарновського, в Чернигові. На підставі його, Уманець говорить: „єя почеркъ заставляеть предполагать значительное для того времени образование”. Лазаревський, навівши ці слова Уманця, зауважує: „справді, почерк матері Мазепа, як видно з наведеної нижче знимки, може дати де-яку підставу для висновків про її книжну освіту... Книжна освіта її цілком зрозуміла з того, що вона була без сумніву шляхтянкою, се б то походила з більш-менш культурної родини”¹¹⁾. Очевидно, за відсутністю певних даних що-до освіти Марії Магдалини, про неї можна говорити лише в загальних виразах — для того часу вона була дуже доброю.

Як звали чоловіка Марини Мокієвської й батька гетьмана Мазепа? В царських грамотах і в різних актах останній часто називається Іваном Степановичем, отже виходить, що батько його називався Степаном. Між тим дослідувачі такого імені не знають, а звичайно називають батька Адамом. Звертають увагу на те, що в березні 1654 р. білоцерківським отаманом козачим був Адам Мазепа¹²⁾. Його вважають за представника шляхетської родини Мазепів-Колединських, що од 1544 р. володіли землями коло Білої Церкви, по р. Камениці. У р. 1572 король Сигизмунд-Август дав привилей на ці землі жовнірові Мазепі-Колединському. Тут повстав спершу хутір, а потім — село Мазепинці¹³⁾. Люстрація 1616 р.

Марія Магдалина, мати гетьмана Мазепа.

¹⁰⁾ Лазаревскій А. „Замѣтки о Мазепѣ”, в „Кіев. Стар.”, 1898 р. №№ 3, 4 і 6. Цитата з окремої відбитки, стр. 6.

¹¹⁾ Там же, стр. 6.

¹²⁾ „Акты Юж. и Зап. Россіи”, т. X, стр. 405.

¹³⁾ „Dziennik Warszawski”, 1853 р., № 150, 13 czerwca.

свідчить, що Мазепинцями володів шляхтич Микола Колединський ще від 1572 р. на підставі привілею Сигизмунда-Августа, і в селі була церква св. Миколая¹⁴).

Од 1638 року маємо відомости про Адама Мазепу. В 1637 році він убив шляхтича Івана Зеленського. Вдова останнього, від імени дітей Андрія та Теофіли, звернулася до гродського суду у Володимирі з скаргою на такий злочин Мазепи. Останній на суд не явився. З наказу короля Володислава IV, справу було передано на розгляд головного коронного трибуналу (в Люблині). Адам Мазепа не явився й туди. Коронний головний трибунал засудив його заочно на інфамію та смерть, а з огляду на те, що Адам Мазепа на суд не явився, через возного публікував, щоб з позваним Мазепою Адамом, „як інфамованим, позбавленим чести й по-за законом сущим, ніхто ніяких звязків та зносин не мав, ради й помочи йому ні в чому не подавав, в своїх домах і маєтках не перебував, а щоб з ним, як з „виволанцем“, поводитися всі згідно з виразними приписами публичного права”¹⁵). Засуджений Адам Мазепа ухилився від наложеної на нього кари й, очевидно, мав своїх оборонців. В 1643 р. він порозумівся з родиною забитого ним Зеленського й дістав од неї „quit zapłacenia głowy y za szkody stad powstające (cale jednak paenam publicam zachowawszy)”, засвідчив цей квіт в Луцькому гродському суді, а потім, на підставі цього, просив короля звільнити його від тої інфамії. 8 липня 1645 року Володислав IV видав Адамові Мазепі „gleit,” яким звільняв його від інфамії й дав можливість спокійно жити в державі. Мазепа поспішив вже 14 липня внести королівський глейт до книг гродського Володимирського суду, а генеральний володимирський возний на чотирьох рогах Володимирського замку й на базарі оповістив про зняття з Адама Мазепи інфамії¹⁶). Докладніших відомостей про цього Адама Мазепу не маємо. Можна лише додати, що в книгах головного Люблинського трибуналу справа Ад. Мазепи знаходиться серед справ Брацлавського (а не Київського) воєвідства¹⁷).

З донесення до Москви київських воєвод, кн. Куракина та Волконського, від 24 квітня 1654 р., видно, що в березні того року в Білій Церкві козацьким отаманом був Адам Мазепа¹⁸). Виходить, що в часи Хмельниччини шляхтич Адам Мазепа вступив в ряди козацтва й тим самим зберіг собі Мазепинці. За гетьмана Івана Виговського, Адам Мазепа належить до прихильників планів зазначеного гетьмана, і той вживає Мазепу для зносин з кор. Яном Казимиром. Принаймні, коли стала наблизатися небезпека навали московського війська на Україну, Виговський через „білоцерковського намістника” Мазепу просить в короля собі підмоги¹⁹). Активною участю Адама Мазепи в переговорах Виговського з королем треба

¹⁴) Похилевич, Л. Сказанія о населенных мѣстностяхъ Кіевской губерні...”, стр. 108.

¹⁵) Арх. Ю.-З. Рос., ч. III, т. I, стр. 374—378.

¹⁶) Арх. Ю.-З. Рос., ч. III, т. I, стр. 397—400.

¹⁷) Там же, ч. III, т. I, стр. 378.

¹⁸) Акты Юж. и Зап. Россіи, т. X, кн. 405.

¹⁹) Эйнгорнъ В., О сношеніяхъ Малороссійскаго духовенства съ Московскимъ правительствомъ..., стр. 127—128, прим. 146.

пояснювати ту увагу та ласки, що їх Ян Казимир уділяв нашому Мазепі. Так, в 1659 р. він підтвердив за Мазепою його земельні володіння²⁰). 9 березня 1662 р. Ян Казимир призначив Адама Мазепу „підчашником” (podczaszym) Чернігівського воєводства²¹). Привілеєм 3 квітня 1663 р. король затвердив за Адамом Мазепою село Будище, в Богуславському старостві, а другим привілеєм того ж 3-го квітня 1663 р. король наказував білоцерківському комендантові, генерал-майорові Стахурському, „żeby włości tego pana Adama otoczył swoją opieką”²²), себто оберігав маєтності Мазепи серед неспокойних обставин гетьманування Павла Тетері на правому боці Дніпра. Варто уваги, що останні два акти, разом з „цілим архівом документів” іншого призначення, на Україну привіз в 1663 р. королівський посланець Ян Мазепа, що був в якихсь близьких родинних стосунках до згаданого Адама Мазепи²³). 26 серпня 1663 р. король дає ехсерт Адамові Мазепі, себто припиняє в судах на певний час всі справи — як розпочаті ним, так і проти нього, що звичайно практикувалося відносно тої шляхти, що брала участь в походах або в посольствах королівських²⁴). Дуже поважним доказом того, що батьком гетьмана Мазепи був Адам Мазепа, служить інструкція шляхти Київського воєводства своїм послам на Варшавський сейм 1665 р. В цій інструкції, датованій 20 лютого, читаємо: „Pan Adam Mazepa, podczaszy Czernihowski, mając z przodków swych od antecessorów najjasniejszych królów pp. naszych y approbacją prawa swego od jego królewskiej mości na Trylisy, dotrzymując po dziś dzień cnoty y wiary oyczyźnie y panu, mając syna swego przy boku pańskim w pokoju jego królewskiej mości, meruit, aby przy tym prawie swym y posesiey tych dobr zostawał instabunt ich mość pp. posłowie ad ordines regni”²⁵).

Зміст такої ухвали сеймикової шляхти цілком гармонізує з відомостями про те, що гетьман Іван Мазепа виховувався при дворі Яна Казимира і був його „покойовим”²⁶). Нарешті, до історичних звісток про Адама Мазепу треба додати ще й те, що він вмер 1665 р., а належну йому гідність podczaszego Чернігівського воєводства Ян Казимир, привілеєм своїм від 3-го жовтня 1665 р., передав згаданому вже вище Янові Мазепі²⁷).

Наведені факти являються настільки спокусливими для отожднення Адама Мазепи з батьком гетьмана Мазепи, а значить і з чоловіком Марини Мокієвської, що Уманець, наприклад, пробує довести, ніби то Адам Мазепа мав подвійне ім'я Адам-Степан, так само, як князь Острожський — Константин-Василь. В польських документах вживалося ім'я „Адам”, а син його Іван Мазепа, проходячи службу в Петра Дорошенка та в Івана Самойловича, нази-

²⁰) Уманець О., Гетманъ Мазепа, СПб., 1897, стр. 4.

²¹) „Dziennik Warszawski”, 1853 р., № 150.

²²) „Dziennik Warszawski”, 1853 р., № 150.

²³) Там же, 1853, № 150.

²⁴) Там же, 1853 р., № 188. (Порів. Уманець, Гетманъ Мазепа, стр. 5).

²⁵) „Арх. Юго-Зап. Россіи”, ч. II, т. II, 177 і 182, — „Кіев. Стар.”, 1886 р., № 12, стр. 757—759 („Къ родословной гетьмана Ивана Мазепы”).

²⁶) Костомаровъ Н., Собр. сочин., кн. VI., 386.

²⁷) „Dziennik Warszawski”, 1853 р., № 188.

вав його, „для благозвучія въ козацкихъ устахъ”, Степаном²⁸). З таким твердженням Уманця ніби-то згожується й обережний О. М. Лазаревський²⁹). Та після того, як появилася IX т. „Історії України-Руси”, М. Грушевського, це твердження потребує ще нових доказів. Подаючи відомости про обставини присяги цареві московському в Переяславі 11 січня 1654 р. невеличкої кількості православної шляхти, акад. М. Грушевський, в числі інших, згадує й шляхтича Степана Михайловича Мазепу³⁰). Звідки був цей Степан Мазепа, невідомо, тільки ототожнювати його з Адамом Мазепою ніяк неможливо. Напевно обидва ці Мазепа були родичами, жили в Мазепинцях, і Марина з Мокієвських була жінкою Степана Мазепа, про якого нічого не знаємо. Думати так примушують наші звістки про місце народження гетьмана Івана Мазепа. Так, Теофан Прокопович в своїй „Історії Петра Великого” заявляє, що гетьман Мазепа „быль уроженецъ малороссійскій”³¹). В одному з рукописів українського літопису, що переховувався в історичному товаристві в Москві, Д. Бантиш-Каменський знайшов свідство, що „Мазепа — уроженецъ повіту Білоцерківського”³²). Патрик Гордон і потім Шафонський місцем народження гетьмана Мазепа вважають село Мазепинці, коло Білої Церкви³³). Теофан Прокопович народився й виріс у Києві, вчився й професорував у Київській Академії, вся діяльність Мазепа, як гетьмана, проходила на його очах, а становище пізнішого співробітника і панегіриста Петра I давало йому можливість знати немало деталей з біографії гетьмана. Гордон мало не десять літ жив на Україні (в 1676—1685 рр.), мав близькі стосунки з козацькою старшиною й міг знати про особисте життя Мазепа, що з 1682 р. став генеральним осавулом. Вказані свідства ставлять вище всякого сумніву, що гетьман Мазепа побачив світ Божий в Мазепинцях. Значить, і мати його жила тут, в Мазепинцях.

Крім сина Івана, Марина Мазепина мала ще дочку Олександрю. Чи були в неї інші діти, невідомо. Сам гетьман Іван Мазепа дає підставу припускати, що інших дітей не було й що Олександра була в нього єдиною сестрою. 1691 р. він писав до „Малороссійскаго приказа”: „У меня въ цѣломъ свѣтѣ нѣтъ другого родства, кромѣ сестры, и мы другъ къ другу сердечно разжигаемся любовію”³⁴).

В родинному життю сестра гетьмана не зазнала щастя. Вийшла вона заміж за Обідовського й скоро залишилася вдовою, з сином Іваном, що народився десь коло 1676 р., бо в 1696 р. мав двадцять літ. Незабаром вона вийшла заміж вдруге за якогось Вітославського, од якого мала доньку Маріану³⁵); й цього чоловіка

²⁸) Уманець О., Гетманъ Мазепа, стр. 4.

²⁹) Лазаревскій А., Замѣтки о Мазепѣ, стр. 5.

³⁰) Грушевскій М., Історія України-Руси, т. IX, друга полов. 1931, ст. 743.

³¹) Бантиш-Каменскій, Д. Ист. Мал. Рос., изд. 4-е, стр. 340.

³²) Там же, стр. 562, прим. 9.

³³) Там же, стр. 340.

³⁴) Костомаровъ Н., Собр. сочин., кн. VI, 425.

³⁵) Костомаровъ, Собр. сочин., кн. VI, 425. Маріана жила в Києво-Печерському Вознесенському монастирі.

вона втратила швидко. Тоді Олександра виходить заміж утретє, за волинського шляхтича Яна Войнаровського гербу „Стремя”, підстаросту володимирського³⁶). Войнаровський був удівцем і від першої жінки мав двох дочок. Як католикові, йому, очевидно, не подобалося, що його друга жінка православна; на цьому ґрунті в подружжі виникали непорозуміння, чоловік не допускав до Олександри православного духовенства для ріжних відправ. Та писала про це братові й бажала переїхати до Київа, щоб бути коло матері, брата та сина Обідовського. В кінці 1691 р. гетьман просив в царів дозволу приїхати сестрі до Київа, а звідти й до Батуріна. Тоді саме Мазепа й писав про свою ніжну любов до сестри й додавав, що вона визнання східнього й бажала б частіше поклонитися київській святині. На початку 1692 р. з Москви було одержано дозвіл на приїзд сестри гетьманської. Після цих одвідувань Київа Войнаровській стало ще важче жити з своїм чоловіком, бо зимою 1694 р. вона знову скаржиться братові на чоловіка, просить дозволу назавжди перебраться до Київа, бо хоче покинути чоловіка й прийняти „ангельський образ”, себто постригтися в черниці. Мазепа звернувся до Москви (через свого небожа Обідовського) з проханням задовольнити бажання його сестри. Коли дозвіл дано, Войнаровська прибула до Київа разом з обома нерідними дочками, які не хотіли розлучатися з мачухою. Всі вони оселилися в монастирі (мабуть, в матері гетьмана). Войнаровський писав до жінки, щоб та повернулася до нього, та вона його не послухала й незабаром померла³⁷). Од Яна Войнаровського Олександра мала сина Андрія-Станіслава, що потім був на еміґрації, а вмер — на Якутщині.

Про перших двох чоловіків Олександри Мазепиної відомо занадто мало. Можливо, що вони були шляхтичами з Польщі. Про Обідовського відомо, що він був шляхтич, гербу „Сулима” відмінна³⁸), а син його в де-яких документах називається Яном³⁹). Трохи більше знаємо про третього чоловіка її Яна Войнаровського. В тих інструкціях, що давала шляхта своїм послам на сейми в 1672—1697 рр., знаходимо кількох шляхтичів київського воєвідства з прізвиськом „Войнаровський” гербу Стремя. Вони володіли Войнаровою, бо підписувалися: Piotr z Woynarowey Woynarowski, Jan z Woynarowey Woynarowski та ін. З них за чоловіка сестри Мазепиної треба вважати того, що, з іменем Яна, згадується кілька разів з ріжними титулами. В 1672 році він „ловчий Овруцький” і маршалок сеймика Київського воєводства. В 1676 році — Овруцький ловчий, маршалок сеймика і посол до сейму; 1681 р. — Овруцький ловчий і суддя ґродський Володимирський; в 1684 р. — він Овруцький

³⁶) Костомаровъ, кн. VI, 425. — „Кіев. Стар.”, 1886 р. № II, 533—534.

³⁷) Костомаровъ, Собр. Сочиненій, кн. VI, 425.

³⁸) Максимовичъ, Собр. Сочин., т. III, Кіевъ, 1880, стр. 714. — „Кіев. Стар.”, 1890 р. № 5, стр. 201 (стаття А. Востокова — „Посольство Шакловитого къ Мазепѣ въ 1688 г.”).

³⁹) Герб Обідовських, „Сулима відмінна”, взятий з печатки Івана Обідовського, полковника ніжинського 1697: на щиті, розділенім поземо на дві половини, у верхній золотій пів чорного орла виростає з поділу; у нижній червоній три луки зі стрілами, зверненими вправо („Труды Черниг. Арх. Комисси”, III, 695—6).

ловчий і підстароста Володимирський; того ж самого року його вибрано земським суддею Київського воєводства, тільки він був підстаростою Володимирським й надалі, бо з тим титулом бачимо його і в 1691 році, і в 1693 році, коли його вибрано послом до сейму⁴⁰⁾. Він мав свої „добра” в Київському воєводстві. Сеймик 1697 р. (2 травня) скаржиться, між іншим, і на те, що козацький полковник Іскра знищив ці добра земського судді Яна Войнаровського⁴¹⁾. Смерть сестри не порвала звязків гетьмана Мазепа з Войнаровським, принаймні в жовтні 1707 р. сам гетьман в розмові з Пилипом Орликом свідчить про те⁴²⁾.

Гарячу свою любов до сестри гетьман Мазепа переносив і на дітей її, особливо на синів. Іван Обідовський настільки був близькою для нього людиною, що це підкреслювалося й московським правительством, і українським громадянством. Московське правительство, щоб зробити приємність гетьманові, виявляло різні знаки уваги до Обідовського, в 1687 р. надало йому титул стольника, в 1689 і 1691 рр. давало йому маєтки та інші дарунки⁴³⁾. Іван Обідовський виступав підчас різних урочистостей. В жовтні 1688 р., коли до Мазепа приїздив посол від царів Шакловитий, Обідовський, разом з генеральним хорунжим Михайлом Миклашевським та військовими товаришами, зустрів його за три верстви від Батурина⁴⁴⁾. Літом 1691 р. Київо-Могилянська колегія вислала до Москви свою депутацію, з префектом Силуяном Озерецьким на чолі. Вона складалася з трьох професорів і трьох студентів; серед останніх був і Іван Обідовський — „стольник”. Депутація піднесла царям Петрові та Іоаннові зроблену в Київі Інокентієм Щирським гравюру, відбиту на шовку в Печерській друкарні. Тут було подано портрети царів Олексія Михайловича та його трьох синів, вид Київа й conclusiones philosophiae та theologiae, а до них додано й посвяту-привіт од „стольника Іоанна Обѣдовскаго”⁴⁵⁾. Студент-стольник Обідовський виступає тут, як представник нашої знаменитої школи. 1696 року Мазепа призначив свого небожа Ніженським полковником, що, з огляду на його молоді роки, викликало незадоволення серед козацької старшини⁴⁶⁾. В січні 1698 року⁴⁷⁾ Обідовський одружився з Ганною, дочкою генерального писаря Василя Кочубея. Весілля було надзвичайно гучне і вславлене визначними панегіристами свого часу. Ректор Київо-Могилянської колегії Стефан Яворський говорив „весільне казання”, яке потім вийшло окремою книжкою під заголовком: „Весельное казанье при бла-

⁴⁰⁾ Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. II, т. II, стр. 317, 321, 370, 414, 457, 460, 462, 491, 504.

⁴¹⁾ Там же, ч. II, т. II, стр. 596.

⁴²⁾ Костомаровъ, Собр. Сочин., кн. VI, 568.

⁴³⁾ Бантышъ-Каменскій Дм., Ист. Малой Россіи, стр. 564, прим. 29—30.

⁴⁴⁾ „Київ. Стар.”, 1890 р., № 5, 201 (стаття А. Востокова „Посольство Шакловитаго...”).

⁴⁵⁾ „Труды Киѳ. Духов. Акад.”, 1895 р., № 9, 49 (праця Н. Петрова — „Киѳская Академія во второй полов. XVII в.”). — Хв. Тітов, Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI — поч. XIX в., стр. 102—105.

⁴⁶⁾ Лазаревскій, А. Опис Стар. Малорос., т. II, 12.

⁴⁷⁾ Шляпкинъ, Св. Дмитрій..., стр. 260.

гословенномъ вѣнчаніи Іоанна зъ Обѣдова Обѣдовскаго, стольника і полковника Нѣжинскаго, въ церкви Свято-Троецкой Батуринской, названное Виноградъ Христовъ". Книжку присвячено гетьманові Мазепі й оздоблено гербом його, а до герба додано, на честь гетьмана, українські вірші (вісім рядків)⁴⁸). Було приготовлено для цього весілля ще й другий панеґірик — „Hippomenes Sarmacki“ (Київ, 1698 р.) — польські вірші на шлюб „стольника Івана Обѣдовскаго“ з Ганною Кочубеївною. Автор їх Пилип Орлик підписався: „писаремъ консисторскимъ митрополіи Кіевской“. На звороті титульного листа подано герб Обѣдовського з 12-ма польськими віршами, а в тексті на 17—19 стор. дві гравюри „I. S.“ (Інокентія Щирського). Друга з тих гравюр представляє кімнату, прикрашену частинами гербу Мазепи, а посередині стіл з двома серцями, сполученими золотим ланцюгом. Коло столу стоять два купидони. Друковано її в Печерській Лаврі. „Hippomenes Sarmacki“ складається з кількох частин і вступної промови до Обѣдовського, з попередніми віршами на його гербовий клейнод, в яких доводиться, що рід Обѣдовських „од богів небесних має своє походження“, апострофи, гимни та ін. на честь того самого Обѣдовського. Один примірник цієї книжки зберігається в бібліотеці Оссолінських у Львові (№ 11700)⁴⁹).

Іван Обѣдовський вмер у лютому 1701 р. в Пскові, під час походу гетьманських козаків до шведської кріпости Нарви. Вдова його залишилася з двома хлопцями Михайлом та Іваном, якими пізніше опікувався Теофан Прокопович⁵⁰).

Після смерти Івана Обѣдовського виключною любовію гетьмана Мазепи користується Андрій Войнаровський. Він вчився в Київській школі, коли та вже звалася Академією. В 1704 р., під час місячних диспутів, гетьман Мазепа одвідав Академію. Тоді в урочистому зібранні, в присутності гетьмана, митрополита Іоасафа Кроковського, переяславського єпископа Захарії Корниловича, болгарського митрополита Єфрема та численного зібрання духовних і світських осіб, Войнаровський, разом з Волод. Ломиковським, виступав з промовою, зміст якої зберігся в латинському тексті⁵¹). Гетьман дбав про його службове становище й сватав за нього сестру кн. Ал. Дан. Меншикова. Останній спершу згожувався віддати свою сестру, а потім відмовив⁵²).

Родинні справи, як і доля дочки Олександри, повинні були цікавити Марину Мазепину, та однаке вони не заповнювали всього її життя. Вона звертає увагу й на загальні справи, якими в XVII ст. являлися переважно справи церковно-релігійні та національні. Хоч і жила вона в Мазепинцях, на Білоцерківщині, а проте мала звязки з Волинню. Про це свідчить той факт, що вона була членом Луцького Хрестовоздвиженського братства. В братському реєстрі вона

⁴⁸) Максимовичъ, М., Собр. сочиненій, т. III, 711.

⁴⁹) Максимовичъ, М. Собр. сочинен., т. III, 714. — „Wisla“, 1900 р.

⁵⁰) Лазаревскій, А. Опис Стар. Малорос., т. II, 13.

⁵¹) Петровъ, Н. Описаніе рукопис. собран., находящихся в г. Кіевѣ, вып. I, Москва, 1892, стр. 280, № 243.

⁵²) Костомаровъ. Собр. сочинен., кн. VI, 549.

значиться: „Марина Мазепина, подчашина Черниговская” (підпис кирилицею). — Марина Мазепина вписалася в сестри цього братства десь коло 1666 р., й ім'я її стоїть поруч з іменами Марії Гулевичевої, Анни Завадської та ін. сестер⁵³). Справи релігійні настільки захоплювали Марину, що вона свою любов до православної віри передала своїм дітям, а ставши вдовою, пішла в черницю й відома з того часу під іменем Марії Магдалини. Коли саме й де вона постриглася, не збереглося відомостей, можна тільки припускати, що „ангельський образ” вона прийняла після того, як віддала заміж за Обідовського свою дочку (в 1674—1675 рр.), у всякому разі раніше, ніж син її здобув визначне становище на Україні. Велика повага українського громадянства до Київ-Печерського монастиря та пізніше ігуменования Марії Магдалини в Київ-Печерському Вознесенському дівочому монастирі, що знаходився поруч з Печерською Лаврою, на тому самому місці, де тепер стоїть арсенал, — можуть в деякій мірі говорити за те, що мати гетьмана Мазепи постриглася в цьому самому дівочому монастирі. Невідомо й те, коли вона стала ігуменією. Маємо тільки доказ того, що в 1686 р. Марія Магдалина вже була ігуменією Вознесенського Печерського монастиря, про що свідчать документи „Малоросійського приказа”. В квітні того року між Москвою й Польсько-Литовською державою було вироблено умову, що зветься „вічним миром” або миром Гржимултовського. На підставі цієї умови, українські землі було поділено поміж договірними державами так, що грания йшла Дніпром. Землі на захід од Дніпра залишалися за Польщею, на схід од Дніпра — за Москвою, — Київ з його близькими околицями, до Василькова, переходив до Москви. Московське правительство зараз же почало збирати відомости про права на землеволодіння в даній місцевості. Значна частина земель тут, коло Києва, належала ріжним київським монастирям. Царським наказом і грамотою посольського приказа, від 11 листопада 1695 року (= 1686 р.), приписувалося київській „приказной избѣ” від Київ-Печерського архимандрита та ігуменів інших київських монастирів взяти копії („списки”) з „жалованных” грамот московських царів, привілеїв польських королів та гетьманських універсалів на села та ґрунти, як доказ їх прав, взяти й прислати копії в Москву до посольського приказу, а ориґінали повернути їх власникам. Завдяки цьому в Москві зберігся текст всіх земельних документів, що тоді були в руках київських монастирів. Збірка копій з актів кожного поодинокого монастиря скріплена підписом, що тягнеться по всіх сторінках, — його настоятеля. Наприк., на копіях актів Київ-Печерського монастиря (в кількості 23-х) бачимо такий підпис: „къ сим спискамъ Київ-Печерскій архимандритъ Варлаам Ясинскій руку свою приложилъ, а подлинныя крѣпости къ себѣ къ монастырь взялъ”. Серед збірника таких копій бачимо й акти Київ-Печерського Вознесенського дівочого монастиря, подані до приказної

⁵³) Максимовичъ, М. Собр. Сочинен..., I, 201. — Лазаревскій, А. „Замѣтки о Мазепѣ...”, „Кіев. Стар.”, 1898 р., № 411 (в окремих видбитті, стр. 81). — Це говорить за те, що чоловіком її був згаданий вище „подчаший” Адам Мазепа.

ізби ігуменією Марією Магдалиною Мазепиною, з її власноручним підписом⁵⁴).

З того часу, як Марія Магдалина стала на чолі Київсько-Печерського Вознесенського дівочого монастиря, маємо вже більше відомостей про неї, завдяки тому, що до наших днів збереглося з півдесятка документів. З них видно, що ігуменія Марія Магдалина немало дбала про матеріальне забезпечення підлеглих їй черниць і для того використовувала високе становище свого сина гетьмана. Через півроку після виборів на гетьмана Івана Мазепи (25 липня 1685), його мати їде до Москви, щоб перед царями клопотатися „о монастирскихъ своихъ нуждахъ”. Така подорож української ігуменії до Москви не була чимсь дивним та нечуваним для нашого громадянства другої половини XVII ст. Після 1654 р. мало не що року до Москви являлися настоятелі та настоятельниці українських монастирів (або їх уповноважені) для отримання від царського правительства „милостыни” в виді грошей, соболів, всякого роду церковних предметів або „грамот” на монастирські маєтності. Немало відомостей про такі подорожі наших ченців знаходимо серед документів, опублікованих в „Актахъ, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи” (тт. IV—XV). Ще більшу кількість їх подає В. Ейнгорн в своїй капітальній монографії: „О сношеніяхъ мало-россійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича”⁵⁵). Московське правительство охоче зустрічало прохачів з України, бо ласками своїми збільшувало популярність свою в колах українського духовенства й знаходило серед нього активних провідників московської політики на території Гетьманщини. В ролі звичайної чорниці-прохачки являється в Москву й Марія Магдалина тоді, коли царями були неповнолітні Іван та Петро, а державою фактично правила розумна та енергійна сестра їх Софія.

Свої „монастирські нужди” Марія Магдалина виложила в проханні на імя царів, а зводилися вони ось до чого: 1. ігуменія та сестри просять царів підтвердити „жалованную грамоту” Олексія Михайловича на село Ходосівку, яку грамоту дано 31 грудня 1669 (1660) року Вознесенському монастиреві на імя ігуменії Евпраксії; 2. дати жаловану грамоту на їх монастирські „вотчини” — Підгориці, Бугаївку та Берки, „въ Кіевскомъ повѣтѣ положеніе свое имѣющіе”, — та на положені в Переяславському повіті слободи Іванкову та Бзову; 3. передати Вознесенському Печерському монастиреві всі „угодія” й „монастирь, що в Глухові, відомий під назвою Преображенія Господня, де мають своє перебування черниці”. Разом з своїм проханням Марія Магдалина подала царям грамоту Олексія Михайловича і лист гетьмана Мазепи, від 1 грудня 1687 (себто 1687) року. Листом своїм Мазепа підтримував прохання матері та Печерських черниць і давав де-які пояснення відносно згаданих вище маєтностей. Він писав, що Підгориці, Буга-

⁵⁴ „Кіев. Стар.”, 1886 р., № 3, стр. 485—488 (стаття Н. Оглоблина „Къ вопросу о началѣ Кіевской Академіи”).

⁵⁵ „Чтенія въ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійской...”, pp. 1893, кн. II; 1894, кн. III і 1898, кн. IV, 1899, кн. I і II.

ївку та Берки надали Вознесенському монастиреві ще польські королі; слободи Іванкова та Бзова, на Переяславщині, нікому не належать; Преображенському дівочому монастиреві в Глухові належить село Береза. Коло самого Глухова, на річці Есмані, коло Батуринової брами (Глухівського замку), знаходиться млин, що належав бувшому гетьманові Самойловичу. Тут була гребля й два вимбарі, з трьома млиновими жорнами (каміннями) кожний. Цього млина нікому ще не оддано, а тому Мазепа вважав найліпшим оддати його дівочому монастиреві. Іван, Петро й царівна Софія, „Великія, и Малыя, и Бѣлыя Росіи самодержцѣ“, уважно поставилися до прохання ігуменні Марії Магдалини й цілком задовольнили його. Царська грамота від 27 січня 1688 р. затверджує за Печерським Вознесенським монастирем всі перелічені вище маєтності й передає йому ж Глухівський дівочий монастир з млином Самойловича на Есмані⁵⁶).

Дата царської грамоти (27 січня ст. ст.) дає підставу думати, що Марія Магдалина (в грамоті просто „Марія“) була в Москві до кінця січня, бо звичайно грамоти видавалися перед відїздом прохача з Москви. Те ж саме свідчить і подяка царям з боку гетьмана Мазепа за ласкаве прийняття його матері. Подяку гетьманську датовано 19 лютого 1688 р.⁵⁷). Як взяти на увагу те, що на переїзд од Батурина до Москви тоді було потрібно 10—14 днів⁵⁸), то буде правдоподібним, що наша ігуменія виїхала з Москви справді в кінці січня або на самому початку лютого. Як довго вона перебувала в Москві, сказати не можна, бо нема ніяких вказівок на те, коли вона виїхала з України. У всякому разі Марія Мазепина зробила свою подорож до Москви в середині зими. Така пора року, в звязку з незручностями та труднощами подорожування в XVII ст., в обставинах життя Московщини, говорить за те, що вона тоді була ще не така стара, за яку її вважають ті, що відносять народження Івана Мазепа до 1629 р.

Здобувши для свого Печерського монастиря ще й Глухівський Преображенський, ігуменія Марія Магдалина править останнім через свою намістницю. Завданням своїм вона поставила поліпшення у всіх відношеннях Глухівського монастиря. Як видно з універсалу гетьмана Деяна Многогрішного з 1671 р., монастир той повстав 1670 р. „Честна инокиня Афанасія Евфимовна“, удова військового товариша Марка Кимбари, звернулася до архієпископа чернігівського Лазаря Барановича (1657—1693 рр.) за благословенням „на ґрунтах її власних в місті Глухові“, заложити й фундувати „паненській монастир Преображенія Господня“. Лазарь Баранович благословив її на таке діло, а „для порядку монастирського“ саму Афанасію визнав за ігуменію. Новозаснованому монастиреві ігуменія Афанасія віддала своє власне село Березу, а таку передачу затвердив своїм універсалом гетьман Многогрішний⁵⁹).

⁵⁶) „Акты Историческіе“, т. V, СПб., 1842, стр. 288—290.

⁵⁷) Бантышъ-Каменскій, Д. Истор. Мал. Россія..., стр. 563, прим. 22 (вид. 4-те, 1903).

⁵⁸) 1683 р. Адамъ Зерникавъ.

⁵⁹) Лазаревскій, А. Описание Старой Малороссіи, т. II, 436—437.

Спираючися на царську грамоту про передачу Глухівського монастиря Печерському дівочому, Мазепа в 1688 р. поспішив ще раз затвердити село Березу за Глухівським монастирем, бо, як писав гетьман в своєму універсалі, „тепер того монастиря законниці подь заведованьемъ и управленьемъ превелебною въ Богу ея милости г(оспожи) Магдалини Маріи, ігуменіи монастиря Кієво-Печерскаго дѣвочого, родителки и добродѣйки нашей”. Отож тепер глухівські черниці повинні були застосуватися до нових умов життя⁶⁰).

Одним з найголовніших актів Марії Магдалини у відношенню до Глухівського монастиря було перенесення його з старого місця на нове, більше придатне для чернечого життя. Зробила це вона за дозволом московського патріярха Адріяна (1690—1700 рр.). З грамоти патріярха до Марії Магдалини (від 7200—1692 року) видно ті мотиви, що змушували її турбуватися про перенесення черниць і монастиря на інше місце. „Глуховской дѣвичь монастырь стоитъ нынѣ”, — писала вона до патріярха — „на мѣстѣ мятежномъ, среди торжища, и дворами обселенъ корчемными, еже веліе бѣдство и ко грѣху соблазны живущимъ тамъ монахинямъ бываетъ”⁶¹). Такі зовнішні обставини, серед яких знаходилися глухівські черниці, не могли подобатися горливій ігуменії, а тому вона рішила, в порозумінні з сином — гетьманом і „по разсмотрѣнію тоя епархїи преосвященнаго Варлаама, митрополита Київського”, літом 1692 року звернутися за благословенням до патріярха Адріяна, а місцем, куди можна перенести монастирь, вона вважала недавно збудовану гетьманом Мазепою в Глухові Успенську церкву⁶²). Патріярх задовольнив прохання Марії Магдалини й в липні 1692 р. („мірозданія 7200 лѣта... індікціона 15”) дав на те свою грамоту. В останній читаємо: „На мѣсто спокойное къ церкви каменной Успѣвїи Пресвятыя Богородицы, что де построилъ и всѣмъ украсилъ своимъ иждивеніемъ войска Запорожскаго обоихъ странъ Днѣпра сынъ ея, ігуменіи, гетман Іоаннъ Стефановичъ Мазепа, монастырь той перенести, по разсмотрѣнію тоя епархїи преосвященнаго Варлаама, митрополита Кієвскаго, съ совѣтомъ гетмана Іоанна Стефановича, и что де она усердствуетъ о переселеніи того, ради пользы и благочинія монахинемъ, — благословляемъ и строити тамо во общежителствующимъ добро повелѣваемъ”⁶³).

Згадана грамота патріярха подає різні вказівки що-до життя черниць характеру загального — „въ монашескомъ жителствѣ и въ монастырскомъ послушаніи и покореніи обитати, прилежати же молитвѣ, рукодѣлію, посту и во всемъ воздержанію, якоже святымъ подобаєтъ”, а потім, в цілях підвищення авторитету ігуменії в очах монахинь, підкреслює її права та обовязки. „Ігуменія Марія сестры своя, въ монастырѣхъ въ паству ей врученныя, да назива-

⁶⁰) Лазаревскій, А. Описаніе Старой Малороссіи, т. II, 437.

⁶¹) „Архивъ Юго-Зап. Россіи”, ч. I, т. V, 347—348.

⁶²) Каміану Успенську церкву в Глухові почав був ставити в 1686 р. гетьман Самойлович (Лазаревскій, Опис. Стар. Малор., т. II, 430), але закінчив її Мазепа.

⁶³) „Арх. Ю.-Зап. Рос.”, ч. I, т. V, стр. 348.

раєть нелѣбною и о спасеніи ихъ бодростно во всякомъ, монашескомъ искусствѣ да прилежить, яко отвѣтъ и слово иматъ воздати въ день праведнаго суди... Должно убо ей, игуменіи, оныя монахини поучати ко спасенію, и благочестивому житію, и умному зрѣнію, и молитвѣ... Аще же которыя гдѣ монахини паствы ея имуть жити зазорно и безчестно, упиваяся безсудствуютъ и о томъ ученія и смиренія словесъ не послушаютъ, и о своемъ спасеніи совершенно вознерадять, — и таковыя отдавати подъ крѣпкія начала и смирати страхомъ, по гласу апостола святаго Іуды, во спасеніе⁶⁴⁾.

Зміст і тон патріяршої грамоти свідчать про увагу та повагу вищої церковної влади в Москві до Марії Магдалини Мазепиної, яка титулується чесною игуменією „Кієво-Печерскаго Вознесенскаго и Глуховскаго дѣвичихъ монастырей”. Нарешті, грамота дає зрозуміти, що в справі перенесення Глухівського монастиря Марія Магдалина в 1692 р. їздила знову до Москви. „Тѣмже нынѣшняго време не присутствовавши въ царствующій сей градъ Москву (sic!) сія Кієвопечерскаго монастыря игуменія, проси нашу мѣрность, яко благоразумная дщерь, со обитающими сестрами своими”... — оці слова грамоти вказують на особисту присутність в Москві Марії Магдалини⁶⁵⁾.

Глухівський дівочий монастир був предметом особливого догляду з боку игумені Марії Магдалини. Про те збереглося кілька звісток. Вона перенесла Преображенський монастир з переповненого шинками ринку до Успенської церкви, яку збудував своїми коштами гетьман Мазепа. Як згадувалося, церкву почав ставити в 1686 р., гетьман Самойлович, та не встиг її закінчити так само, як і Преображенської церкви в Мгарському монастирі, в Лубнях. І ту й другу збудував вже Мазепа. До Успенської церкви перенесено було де-які речі (Євангеліє, Печеницьку ікону Божої Матері) з старого монастиря, збудовано нові помешкання для черниць, і монастир став зватися Успенським. В 1701 р. Глухів одвідав московський прочанин, старець Леонтій Лук'янов, що залишив нам опис своєї подорожі. Він захоплюється красою Глухівських домів і про цей монастир пише: „дѣвичій монастир предивенъ зѣло⁶⁶⁾”. Монастирські помешкання, разом з церквою, згоріли підчас страшного пожару Глухова в 1784 р.; поновити їх не вдалося, бо в 1786 р. Глухівський дівочий монастир було закрито, з наказу Катерини II⁶⁷⁾.

Дбала Марія Магдалина й про матеріальне забезпечення Глухівського монастиря. Так, в 1699 р. вона купила, за тисячу сто злотих, слободу Грем'ячку в удови Кирила Грущицького, що й сама вступила в черницю зазначеного монастиря⁶⁸⁾. Катерина, вдова полкового судді Стародубського Самойла Івановича Колничія, не без

⁶⁴⁾ „Архивъ Юго-Запад. Россіи”, ч. I, т. V, 347.

⁶⁵⁾ Грамота патріярха Адріяна, з липня (без дня) 1692 р., в „Архив. Юго-Запад. Россіи”, ч. I, т. V, стр. 343—346.

⁶⁶⁾ Филаретъ, Ист.-Стат. Опис. Черниг. епархіи, кн. VII, 272—273. — Лазаревскій, А. — „Опис Стар. Малор.”, т. II, 430.

⁶⁷⁾ Филаретъ, Ист.-Стат. опис. Чернигов. епархіи, кн. VII, 273. — Лазаревскій, Опис Стар. Малор., т. II, 431.

⁶⁸⁾ Лазаревскій, „Опис. Стар. Малорос.”, т. II, стр. 437.

впливу, можливо, матері гетьмана, „леговала” Глухівському дівочому монастиреві свої „добра”, „якіє през вѣкъ свой нажила”, бо й сама намірялася життя своє закінчити в „нашому монастирі”; реєстр цих „добр” вона свого часу подала настоятельниці монастиря⁶⁹). Тим часом „судіина” вмерла. „Добрами” почав розпорятися Глухівський монастирь. Користуватися ними було незручно, бо вони лежали далеко від монастиря, і тому ігуменія з сестрами рішили продати все, що досталося від жінки судді Самойла Іванова (Колничія). Для переведення справи Марія Магдалина листовно звертається до Стародубського полковника Михайла Миклашевського (1690—1706 рр.) і просить його „ті лежачіє добра слушнымъ оценовати шацунком” і продати їх, а гроші, в кількості 500 злот., щоб наказав зібрати й віддати намістниці Глухівського монастиря. Листа свого вона передає полковникові Миклашевському через свою намістницю, через неї пересилає й „реєстр добр”, при чому не забуває підкреслити права Глухівського монастиря на майно дружини Стародубського судді полкового: проте небіжчиця „не тільки що мнѣ, лечь и многимъ сестрамъ монастыра нашего, бывъ въ насъ, объявляла и, по смерти своей не кому иному, только нашей обители святой леговала, за которую преставлшую душу въ насъ давно сорокоуста и иншая церемонія отправляется”. Листа писано з Батурина 21 червня 1701 року⁷⁰).

Лазаревський подає уривок документу генеральної військової канцелярії, звідки видно, як Мих. Миклашевський задовольнив бажання Марії Магдалини. „Запродажну” цю видала в тому ж таки 1701 р. Миклашевському сама Марія Магдалина. Текст її такий. „Чиню вѣдомо, ижъ я мѣючи добра легованніе на святую обитель нашу Кіевопечерскую паненскую отъ небожчицы Екатерины Самойловой, судиной Стародубской,... млинъ о двохъ колахъ и ступникъ подъ селомъ Рухомъ на рѣцѣ Жечи, дворъ въ самомъ селѣ Руховѣ зъ винницею и пашною и сѣножатми до того належитими, млинъ другій обь одномъ колѣ въ Новомъ селѣ на рѣцѣ Вобли у вершинѣ, — тіе помянутіє ґрунта, яко зъ побожной легації и до обители святой належитіє, а въ одлеглости будучіє, зезволиламъ продать вѣчнымъ правомъ за суму талярей тисяча и золотихъ чотириста его милости Михайлови Миклашевскому, полковниковѣ... Стародубскому”⁷¹). З того видно, що „добра”, залишені стародубською „судіиною” Катериною (жінкою Самійла Колничія, завдяки чому й вона сама називається Самойловою), склалися з двох млинів та винокурні, що тоді давали найбільший прибуток. Ці добра призначалися Київському Печерському дівочому монастиреві, Глухівська ж намістниця лише виконувала волю своєї ігумені.

Зберегла звістка, що гетьман Мазепа дав своїй матері два села — Русанів та Плоське; коли це було, невідомо, як невідомо й те, чи названі села Мазепа дав особисто матері, чи монастиреві,

⁶⁹) Уманець, „Гетьманъ Мазепа”, стр. 452.

⁷⁰) Уманець, „Гетьманъ Мазепа”, стр. 452—453. Лист тут наведено цілком, тільки, здається, з помилками; запечатано його монастирською, з чорного воску, печаткою.

⁷¹) Лазаревскій, А. — Описан. Старой Малорос., т. I, ст. 383, прим.

коли мати його була ігуменією. Про належність їх Марії Магдалині довідуємося з універсалу гетьмана Скоропадського 1714 р. В часи шведської війни маєтності Межигірського монастиря (коло Київ) зазнали де-якої шкоди. Іродіон Жураховський, архимандрит Межигірського монастиря, просив Скоропадського, для винагороди тих шкод, передати його монастиреві села Русанів та Плоське. Своім універсалом 1714 р. Скоропадський задовольняє прохання архимандрита Іродіона й згадує, що цими селами володіла Марія Магдалина⁷²).

Відсутність документальних даних про ігуменію Марію Магдалину не дає можливості дати більш-менш повну картину життя та діяльності цієї визначної для свого часу жінки. Мимоволі доводиться обмежуватися тими скупими та випадковими звістками про неї, що наведено вище. Можна лише додати, що вона брала активну участь в політичних справах кінця XVII ст. Добре відомо, яке важке значіння мали в політичному життю України другої половини XVII віку різні представники нашого чорного і білого духовенства (Лазарь Баранович, Мефодій Филимонович, митрополит Іосиф Нелюбович-Тукальський, Інокентій Гізель, Адамович, Шматковський та ін.). Не могла не брати участі в політичних справах свого часу й честна ігуменя Марія Магдалина. Нема сумніву, що вона брала в них участь, принаймні в тих справах, що безпосередньо торкалися її сина, гетьмана Мазепи. Обидві подорожі її до Москви — 1688 і 1692 років — треба пояснювати бажанням зміцнити становище гетьмана Івана Мазепи. Вона могла добитися передачі їй Глухівського монастиря й затвердження різних маєтностей й не їздивши сама до Москви. Вистачало б послати своїх черниць з проханням, бо так робили настоятелі та настоятельніці інших монастирів. Різного роду інтриги проти Мазепи та доноси в перші роки його гетьманування робили його становище непевним. Через те мати гетьмана, користуючися своїм становищем ігумені, їде до Москви й там забезпечує прихильність московських сфер до гетьмана Мазепи. Не виключене, що поміч з боку матері полегшила Мазепі справу втримання в своїх руках гетьманської булави серед несприятливих обставин перших років його гетьманування. На жаль, доказів того збереглося зовсім мало.

В 1691 р. в Києві появилася пасквіль-донос на Мазепу. Його принесли до Флоровського дівочого монастиря якась невідома черниця з Польщі. В пасквілі говорилося, що Мазепа колись продав бусурманам в неволю християн, а ставши гетьманом, разом з кн. Голіциним, замишляв на життя царя Петра, що наміряється передати Малоросію Польщі, щоб знищити православну церкву й православну віру, й, поступово підготовляючися до того, купує для сестри маєтності в польських володіннях. Митрополит Варлаам Ясинський, в присутності трьох ігуменів, допитував ігуменію й сестер Флоровського монастиря про те, хто була невідома черниця, що привезла лист-пасквіль, та нічого не взнав і переслав черницю до Батурина. І гетьман од них нічого не добився, а доручив своїй

⁷²) Максимовичь, М. Собран. сочиненій, т. II, Київ, 1877, стр. 279.

матері якимсь способом здобути відомости про те, хто та невідома черниця. Ігуменія Марія вислала свою довірену черницю Липницьку до Полонського дівочого монастиря (на Волині). Липницька тут довідалася, що згаданою черницею була уставщиця Полонського монастиря, що перед тим розповідала своїй ігуменії, ніби то вона підчас подорожі знайшла лист у верхньому Києві, проти воєвідського двору, й принесла його до Флоровського монастиря без всякого наміру шкодити гетьманові. Коли ж ігуменія, в присутності Липницької, запитала про лист свою уставщицю, та на цей раз не призналася⁷³).

Думати про участь Мазепиної матері в політичних справах дає підставу сам гетьман. В розмові з генеральним писарем Пилипом Орликом, десь у 1707 році, Мазепа заявляє, що одну, досить делікатного характеру, справу можна зробити за допомогою матері. „В моєї матері, Печерської ігуменії” — каже Мазепа — „єсть вірний слуга, почасти наш родич; вона обіцяла через нього послати оті листи Войнаровському...”. Як виявилось потім, ігуменія Магдалина тих листів Войнаровському не переслала, а переховувала їх

Автограф матері Мазепи.

у себе й тільки незадовго до смерти своєї доручила їх онуці своїй і племінниці гетьмана, панні Маріянні Вітославській, з тим, щоб та, вже по смерті баби, — віддала листи самому Мазепі⁷⁴). З цього дрібного, що випадково став відомим в історичній літературі, факту, видно, що в певних випадках мати гетьмана була активною особою. В усіх таких справах потрібна була повна таємниця, і тому в даному питанню не маємо потрібних для того звісток.

Ігуменія Марія Магдалина жила мало не до самої смерти свого сина-гетьмана. Вказати точно день її смерти нема певних даних. З правдоподібністю можна припустити, що вона вмерла десь в кінці 1707 р. в Києві. З кінця жовтня місяця аж до 27 листопада 1707 р. Мазепа перебував у Києві. 2 листопада він писав звідси до московського канцлера Хв. Головкина листа, в якому, між іншим, сповіщав російського канцлера: „госпожа матка моя вельми болѣзнуеть и до кончини житія своего приближается”⁷⁵).

⁷³) Костомаровъ, Н. Собран. сочиненій, кн. VI, 424.

⁷⁴) Костомаровъ, Н. Собран. сочиненій, кн. VI, 568.

⁷⁵) Бантышъ-Каменскій, Д. Ист. Мал. Россіи (4-е вид.), стр. 372 і 574, прим. 97.

Це дає підставу Бантиш-Каменському та Костомарову думати, що саме тоді Марія Магдалина вмерла⁷⁶⁾. Коло неї знаходилася й онука Маріянна Вітославська. Костомаров в своїх „Мазепинцах” говорить, що серед арештованих в 1712 р. прихильників Мазепи й висланих до Москви знаходилася й племінниця гетьмана Мазепи черниця Марта⁷⁷⁾. Тому, що відома тільки одна племінниця Мазепи Маріяна Вітославська, то можна думати, що остання в рік смерті своєї баби ще не була черницею, а постриглася пізніше й прийняла імя Марти. — Ігуменію Магдалину Марію поховано напевно в Києво-Печерському дівочому Вознесенському монастирі. Місце її похорону для нас зосталося невідомим через те, що в 1712 році Вознесенський дівочий монастир було закрито, а черниці з нього переведено до Флоровського Успенського монастиря на Подолі⁷⁸⁾. На місці Вознесенського дівочого монастиря з’явилися різні військові будови, а пізніше — той величезний арсенал, що стоїть перед св. брамою Печерської Лаври. Від колишнього дівочого монастиря нічого не залишилося крім різниці, що її мабуть таки в 1712 р. перенесено до Флоровського монастиря. Серед святощів останньої ще перед революцією зберегалось чотири пам’ятки від ігуменії Марії Магдалини: золотом і сріблом вишиваний епітрахиль, 2 „воздухи”, шиті перлами по вишневому оксамиті, та полумисок для церковної потреби з кованого срібла. На епітрахилі виднівся напис: „Всечесная госпожа, ігуменія Марія Магдалена Мазепиная справила сей епітрахиль. Року 1690, Семтембрія 16”. По середині полумиска був вирізаний образ Вознесення, а на вінцях напис: „Сіє блюдо сооружила Марія Магдалена Мазепиная, госпожа ігуменія монастиря паненского печерского і глуховского, до храму Вознесенія Господа нашего Ісуса Христа, року 1700, місяца апріля 20”⁷⁹⁾.

⁷⁶⁾ Бантыш-Каменскій, Ист. Мал. Россіи, стр. 574. — Костомаровъ, Собр. Сочин., кн. VI, 568.

⁷⁷⁾ Костомаровъ, Н. Собран. Сочин., кн. VI, 751.

⁷⁸⁾ Звѣринскій, В. Матеріалы для историко-топографическаго изслѣдованія о православныхъ монастыряхъ. ч. II, стр. 397, № 1339

⁷⁹⁾ Пам’ятки від матері гетьмана Мазепи, ігумені Марії Магдалини. „Рідний Край”, 1912, № 6 (там і репродукції). — Олена Пчілка. Марія Магдалена, мати гетьмана Мазепи. Там же, №№ 7—8.

ПОХОДЖЕННЯ І ГЕРБ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ.

Оточений легендами характер постаті та життя гетьмана Мазепи і старання росіян затерти пам'ять про нього спричинились до того, що як про нього самого, так тим більше про його рід¹⁾ лише тепер складається більш менше стисла уява.

Навіть у такій нині вже усталеній справі, як гербова приналежність роду Мазепи, попередні біографи гетьмана керувалися досить фантастичними припущеннями. Наприклад, М. Костомаров²⁾ каже, що згідно з гадкою волинського історика графа де Броель-Плятера гербом Мазепи був герб „Боньча”, себто — у блакитному полі срібний однорог (кінь з рогом на чолі та з бородою). Для історика і геральдика виникало питання: чи це просто помилка, чи у цій звістці ховається якась таємниця, що протирічить всім відомим даним про походження Мазеп.

Найпростіше пояснення і, як нам здається, найбільш правдоподібне мало би бути, що чи граф Плятер, чи Костомаров десь зле прочитали н а з в у герба, не бачивши зовсім малюнку, або що сам герб був кимсь помилково названий, розуміється не „Боньча”, а „Бойча”, бо де-хто³⁾ дійсно герб Мазеп малює дуже подібним до гербу цієї назви (див. табл. ч. 1).

Залишається все ж неясним, чому гербовий знак Мазеп, що нічого спільного не має з тваринним світом, міг бути названий „Боньчею” і чи взагалі не малося на увазі якоїсь іншої гербової

¹⁾ Рід Мазеп, здається, вигас остаточно. Діти гетьмана з його подружки з донькою полковника Половця („Кіевская Старина”, 1888, V, 43) померли малими, бо коли він старався отримати гідність Князя Священної Римської Імперії, то просив, щоб цей титул після його смерті перейшов на його небожа Андрія Станислава Войнаровського (оригінал прохання у Відні в Кандлерському Архіві „Gracialregistratur“ Wien I, September 1707. Reichsakten. lit. M.). У Паризькій Національній Бібліотеці, у відділі рукописів: Manuscripts français 9028, серед різних документів графа де Брой (de Broglie) є замітки і переписка відносно якогось ченця Бальтазара Цепигловського, в яких згадується „Князь Антін Мазепа” та Філемон Мазепа: „Mazeppa Général des Cosaques et en quelque manière prince de l' Ukraine abandonnant le parti du Czar Pierre, son bienfaiteur, pour s'attacher au Roy Charles XII de Suède. Vainqueur et maître de tout le pays après la fameuse bataille de Pultava, Pierre pour se venger extermina la famille du traître et la traita si rigoureusement qu'on n'épargna pas même les petits enfants de l'un et de l'autre sexe. Les biens des morts s'en ressentirent, Bathurin fut demolie de fond en comble. Au milieu de cette désolation un jeune homme du sang proscrit, nomme Philémon Mazeppa trouva seul le moyen d' échapper, il se refugia dans le palatinat de Podlachie où il acheta une terre de M. Firley et passa le reste de ses jours sous le nom de Mazanowski, nom d' emprunt qu'il crut propre à le dérober aux poursuites des ennemis de sa maison. Enfin il embrassa la vie monastique...”

²⁾ М. Костомаровъ. Мазепа и Мазепинцы.

³⁾ Krzyżanowski. Słownik Heraldyczny; Czarniecki. Herbarz, II, 124.

комбінації; особливо, коли звернемо увагу на те, що відомий герб Мазеп (Курч) зустрічається у литовських князівських родин у сполученні з гербом литовської держави „Погонею” (у червоному полі лицарь на коні з мечем у правій руці та з щитом на лівому рамені) та що на щиті лицаря „Погоні” видно подвійний хрест (табл. ч. 2), подібний формою до „Бойчі”.

Без сумніву, одною з причин цих всіх неясностей і неточностей було досить індеферентне наставлення і українських і польських істориків та дослідників до питання про походження і соціальне положення роду Мазеп. Атмосфера такого наставлення склалася від часів Яна Хризостома Паска⁴⁾, першого, хоч випадкового, біографа славного гетьмана та його особистого ворога. Пасек — типовий, дрібно-шляхетський, сварливий мемуарист — своєю міркою міряв інших. Випадково потрапивши на королівський двір і зустрінувши там Мазепу, відразу поставився до нього вороже, і це відчувається у всьому описі їх непорозумінь та поєдинку. Пасек хоче осмішити, принизити Мазепу, — він каже, що поєдинок знищив придворну кар'єру Мазепи. Факти цьому перечать. Бачимо, навпаки, що він відіграє роль довіреного посередника поміж королем Яном Казимиром та українськими гетьманами, отримує негайно після свого батька його титул чернігівського підчашника і кидає Варшаву та повертається на Україну з причин, що нічого з згаданими Пасеком інцидентами не мають спільного. Українські історики приписували ворожнечу Мазепи з Пасеком національним ріжницям, мовляв, поляк з русином не могли порозумітися. Одначе слід гадати, що ця ріжниця не мала такого значіння, як ріжниця соціальна поміж бундючним, дрібним шляхтичем та українським паничем, в якому може змалку снували честолюбиві пляни. Мазепа на все своє життя заховав близькі стосунки з панськими родинами князів Вишневецьких, Яблоновських, з Мартином Контським і такими магнатами, як Лещинські.

Життя Мазепи звязане з володимирським повітом⁵⁾ Волині і білоцерківським староством Київщини. Правда, дехто каже, що Мазепа народився на Поділлі⁶⁾, але це нічим не доведено. Про якісь його стосунки з Поділлям мало б говорити існування при дорозі з Проскурова до Дунайовець малого села Мазепинці, але нам не вдалося знайти звязок поміж особою гетьмана та цією місцевістю. Натомість можна завважити, що слово Мазепа вживалося як прозвище і в інших родинах шляхетських, наприклад Васиутинських, що належали до староства барського⁷⁾.

Обмежившись на Володимирі Волинському та київській Білій Церкві і шукаючи біля них відомостей про рід Мазеп, бачимо, що як-раз з цими місцевостями тісно звязані майже дідичні їх старости

⁴⁾ Jan Chryzostom Pasek. Pamiętniki. Biblioteka Narodowa, N. 62, Kraków 1924, S. 202—207.

⁵⁾ Мазепи володіли Моковичами у володимирському повіті, які потім належали до сестри гетьмана Войнаровської.

⁶⁾ Voltaire. Histoire de Charles XII, Париж, II, 20(4). — Leonard Chodzko Histoire, de Pologne, 72—74... 1861.

⁷⁾ М. Грушевський. Барская околичная шляхта. „Кіевская Старина”, 1892, II, 265.

та підстарости князі Курцевичі (Курчі)⁸), з якими Мазепа знаходяться у близьких стосунках, про що свідчать процесуальні відомості у гроді Володимирському.

Історія гербового знаку, який у польській геральдиці носить назву „Курч”, досі не висвітлена. Не встановлено точно дати першого його появи, відомо лише, що цей герб належить князям Коріатовичам-Курцевичам, Мазепам та появляється у третій частині трьохдільної тарчі Бельських та Свідерських. Знак цей належить до тих емблем, які знаний польський учений Пекосинський називає „руничними”. При порівнянні його з початковими знаками різних литовських князів та з деякими гербами, як герб „Василіса” Веригів Даровських (табл. 10), можна легко прийти до переконання, що він є відміною відомого старолитовського знаку названого „Колоннами” (табл. 3).

За первісного стану геральдичної науки цей герб, який з давен-давна уважано за герб нащадків Гедимина, був взагалі відкинений і уважано його чи за зіпсований малюнок герба Каффи, кримської колонії генуезців, чи за щось зовсім фантазійне. Однак тепер, по старанних дослідах та після знайдення на Поліссі срібних монет вел. кн. Витовта з цим знаком⁹), не можна не прийти до переконання, що був це один з численних литовських родинних знаків та що був він власне найстаршим знаком Гедиминовичів. Те, що з бігом віків малюється його різно і в різних кольорах або що у своїх гербах князі Чарториські та Сангушки предствляють його як замок з трьома вежами, не має значіння, бо у всіх цих відмінах, як рівнож у гербах „Василіса” чи „Курч”, знаходимо спогад про нього.

Коли порівняємо герб „Колонни” у його первісній клясичній формі з гербом „Курч” (табл. ч. 9), то не можна не бачити, що другий з них є „ущербленою”, себто поменшеною, а потім удостоєненою відміною першого. Було б це явищем цілком нормальним при розділенні одного роду на численні галузі, з яких потім одна заступала другу та при вигасненні брала її герб з якоюсь новою відміною. Первісний знак (табл. ч. 3) міг при перших відмінах, яких сліди не заховалися до наших часів, ступнево наблизитися до тої з них, яку знаємо під назвою „Курч”. При цім слід зауважити, що півмісяць з зіркою у гербі „Курч” — це вже додатки значно пізніші¹⁰).

Таким чином, коли припустити, що Гедиминів герб це „Колонни” клясичного типу, то всі його сини крім найстаршого або того, хто по ньому обняв провід, повинні були змінити свій герб. Той з синів його, який прийняв для себе першу відміну (табл. ч. 6), міг теж мати кількох синів, а з яких один з молодших уже

⁸) О. М. Уманець. Гетманъ Мазепа, 7 і д. С. Петербургъ 1897. О. И. Лентовичъ (Очерки истории русско-литовскаго права, 303, С. Петербургъ, 1894) каже, що згідно з думкою польських геральдиків первісне прізвище Кн. Курцевичів було „Курчі”, хоч при тім додає: „последнее наименование не встрѣчается въ документальныхъ актахъ”.

⁹) Dr. Alexander Weryha. Ród Kniazíów Weryhów. Warszawa 1937. str. 79—80.

¹⁰) Знаєм кілька різних відмін без зірки і півмісяця, з двома півмісяцями, з одною зіркою, і т. д.

безсумнівний предок роду, що вживав герба „Курч“, перехрестив стовбик (середній), як ознаку християнства, а хтось далі надломив чи скривив лівий зовнішній стовбик. Все це є досить відомі і звичайні форми ущерблення (*brisures des cadets*) для молодших галузів одного роду, де лише сама старша заховує незмінений герб основоположника.

Коли припустити, що родовід князів Коріятовичів-Курцевичів, що був ними представлений при доводах шляхетства вже за російських часів і був затверджений петербурзьким Сенатом, має, принаймні, стільки правдоподібності, що вони — дійсно Гедиминовичі¹¹⁾, то від родоначальника до того, хто перший почав вживати герба „Курч“ у вигляді, що його бачимо на предметах, зв'язаних з гетьманом Мазепою, могло пройти всього три або чотири покоління. Підтверджуються ці міркування тим, що від XVI віку починає зникати на сході Європи звичай відмінювати герб у молодших галузях шляхетських родів і під впливом нескодифікованої і сильно зматеріалізованої польської геральдики звичай цей заступає дуже часто фантазія чи навіть нещтво та неохайність граверів.

Таким чином, коли припустити, що князі Курцевичі, безсумнівні первотворці та посідачі гербу, названого „Курч“, походять від литовського князя Михайла Коріята Гедиминовича, то можемо встановити, що гербом великого князя Гедимина (1315—1341) був княничий герб „Колонна“ (табл. ч. 3), його наймолодшого сина Коріята (Михайла) (1329) — герб з першою відміною (табл. ч. 6), внука Коріятовича-Курча (Костянтина?) (1385 б. 1390) — той самий один раз перехрещений (табл. ч. 7) і врешті правнука князя Михайла Костянтиновича Курцевича, старости володимирського (1451)¹²⁾ (табл. ч. 8) — знаний нам герб, при чому треба мати на увазі, що зірка і півмісяць являються додатками пізнішими, може вже навіть XVII в.

Це приводить нас до припущення, що Курцевичі, або як їх називають Б. Папроцький та Ө. Леонтович, „Курчі“¹³⁾ походять не тільки від одного з синів Гедимина, як це цілком певно встановив Й. Вольф, але що цим сином був власне Михайло Коріят, як згадує К. Несецький, а за ним П. Долгоруков на підставі сенатських документів¹⁴⁾. Все припущення Й. Вольфа (що вони Наримунтовичі) полягає на тому, що Костянтин Коріятович, бувший князь Подільський, зникає біля 1390 р., а той Костянтин, який був би батьком князя Михайла Костянтиновича Курцевича та носив би

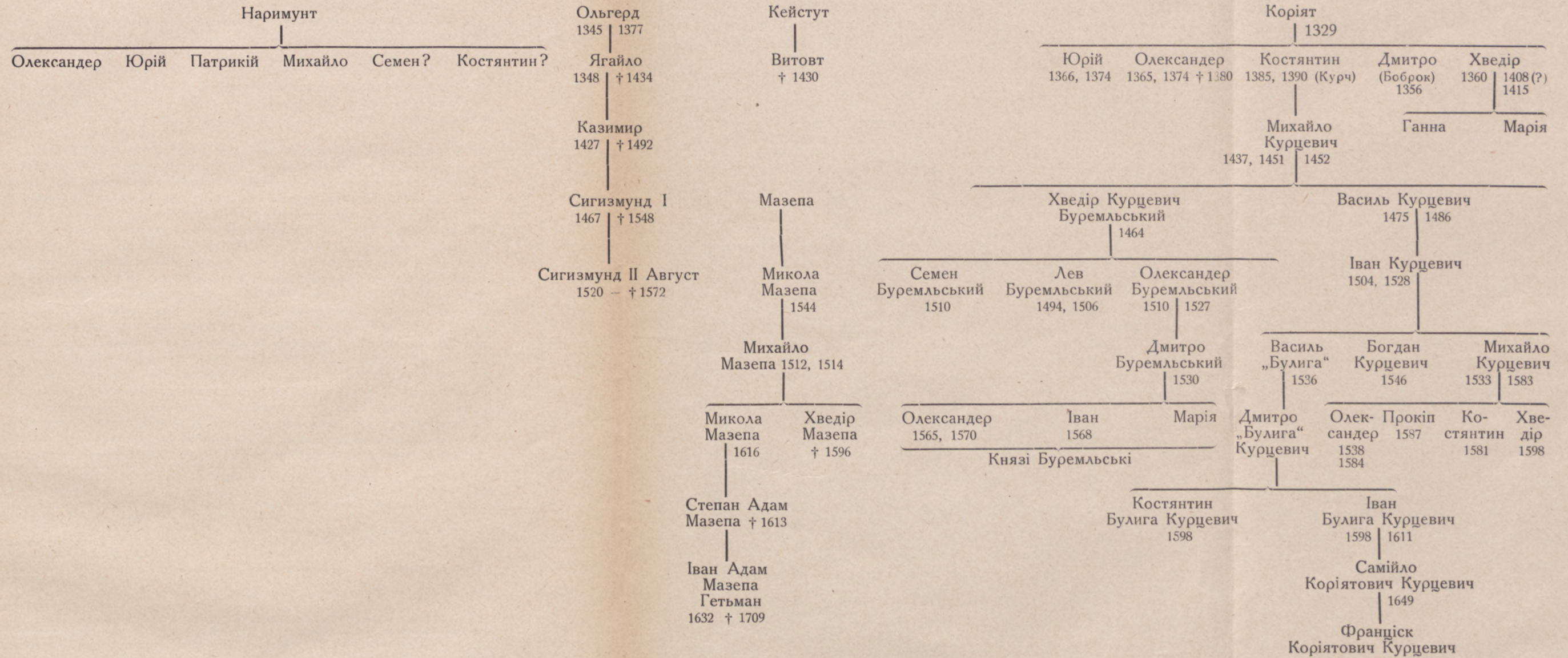
¹¹⁾ J. Wolff (*Kniazowie Litewsko-ruscy* str. 177—178) вважає Курцевичів за безсумнівних Гедиминовичів, але виводить їх від Наримунта, князя Пинського.

¹²⁾ J. Wolff, *Kniazowie Litewsko-ruscy*, Warszawa, 1895, 177. Ród Gedymina, Kraków, 1886, 21, 24.

¹³⁾ В. Папроцькі. *Herbu. Wyd. Turowskiego*, 826. Кн. Долгоруковъ. *Россійская Родословная Книга I*, ст. 387.

¹⁴⁾ Ө. И. Леонтовичъ (*Очерки*, ст. 303 і д.) вважає Курцевичів і весь рід герба Курч за Рюриковичів. К. Niesiecki (*Herbarz*, Wyd. J. N. Bobrowicza, V, 452), А. А. Kosiński (*Przewodnik Heraldyczny*, II, 240), А. Jablonowski (*Źródła Dziejowe*, VI, str. LXX) та проф. В. Б. Антонович (*Арх. Ю. З. Р.*, ч. III, т. I, ст. XX) (передмова) вважають їх за нащадків Коріята Гедиминовича.

Гедимин
1315, 1341

прозвище „Курч“, мусів би жити ще у першій половині XV в. і бути чимось звязаним з пинською землею. Він його ідентифікує з якимсь князем Костянтином Пинським, що у 1431 р. їздив послом від великого князя Свидригайла до короля Володислава Ягайла до Кракова¹⁵).

Нам здається, що Й. Вольф міг тут помилитися, упираючись на своєму бажанні конче вивести Курцевичів від Наримунта¹⁶), бо, по перше, те, що князь Костянтин Подільський не появляється більше з цим титулом після 1390 р., не значить, що він помер, по друге, цей власне рік вважається роком смерти другого князя Костянтина — брата короля Володислава Ягайла, з яким могли його змішати. Вольф вважає, що Костянтина Коріятовича у родоводі Курцевичів помішали з Костянтином Пинським, про якого подає лише звістку з 1431 року. На це можна відповісти питанням, хто властиво був цей князь Костянтин Пинський, якому славний учений не міг визначити місця в генеальогічному дереві нащадків Наримунта Гедиминовича?

Отже, беручи під увагу, що дату смерти кн. Костянтина Ольгердовича, брата короля, напевно встановлено точно та що дата смерти кн. Костянтина Коріятовича невідома, можемо припускати, що перехід Поділля у володіння кн. Хведора Коріятовича не означає зовсім смерти його брата. Дуже можливо, що, позбавлений Поділля завдяки ворожості вел. кн. Витовта, міг кн. Костянтин Коріятович осісти на Пинському Поліссі і володіти маєтностями на Пинщині, а навіть на Сіверщині, де Коріятовичів згадує Любецький Синодик¹⁷). Рівно ж відомо, що князі Коріятовичі, крім ріжних посілостей на Володимирщині, Кременеччині і на Поліссі, мали свій уділ на Гомлю, який у 1387 р. був відібраний у князя Хведора та переданий братові короля, князеві Скиргайлові: особливе світло на ці стосунки кидає недавня наукова розвідка кн. Йосифа Пузини про Коріятовичів¹⁸), яка стверджує, що князь Дмитро Михайлович „Боброк“, переможець татарів на Куликовому Полі, був дійсно Коріятовичем, помимо, що його за такого не визнавали ані Вольф, ані інші дослідувачі. Ми знаємо, що його деякі документи називають князем Дмитром Волинським, тоді, як Коріятовичі ніколи не володіли цілою Волинню і в династичному розумінню Волинськими князями не були¹⁹). Тому можна гадати, що назва „во-

¹⁵) J. Wolff (Kniaziowie Litewsko-rusey, 197 str.) вважає, що Курчі, які існували рівночасно з Кн. Курцевичами, не мають з ними нічого спільного (ст. 663), і виводить других від Костянтина Пинського, якого вважає за нащадка Наримунта Гедиминовича. J. Długosz IV, 413.

¹⁶) J. Wolff. (Ród Gedymina, 21, 25 каже, що цілий родовід Наримунтовичів Пинських є дуже невпевний, отже і приналежність Костянтина „Курча“ є лише його припущенням.

¹⁷) Р. В. Зотовъ. О Черниговскихъ Князяхъ по Любецкому Синодику. С. Петербургъ. 1892.

¹⁸) Ks. Józef Puzyna. Korjat i Korjatowicze. „Ateneum Wileńskie“, VII. zeszyt. 3—4, str. 434—438.

¹⁹) Князі отримували у часове володіння замки, маєтки, — „служби“. Такі посілости мали сини Коріята на Волині, як компенсацію за відібране Поділля. Король Володислав „Варненчик“, а перед тим Вел. Кн. Свидригайло надали такі володіння на Волині і на Пинщині кн. Михайлові Костянтиновичеві Курцевичеві на вічність.

линського" була йому дана по тимчасовому, навіть спорадичному перебуванню на Волині, по володінню не Волинню у цілому, а окремими посіlostями, які, як відомо, вже у XIV в. мали Коріятовичі на Володимирщині. Так само міг бути названий князем Пинським брат Дмитра Костянтин, бувший князь Подільський, який міг бути у 1431 р. при Свидригайлові одночасно із своїм сином Михайлом, про якого згадують вже привілеї і надання в 1437 та 1441 років²⁰).

Князь Михайло Костянтинович, перший Курцевич, якого Вольф у своїй праці „Ród Gedymina“ вважає за ріжного від князя Михайла Костянтиновича Пинського, старости володимирського, а у своєму творі „Kniazowie Litwsko-ruscy“ ототожнює з ним, міг, на наш погляд, так само бути сином князя Костянтина Коріятовича, як і князя Костянтина Пинського, відомого лише з одного запису Длугоша. Рівнож обидві ці особи могли бути одною і тою самою, як показалося врешті, що кн. Михайло Курцевич і князь Михайло Костянтинович Пинський це — одна і та сама особа.

Коли Йосиф Вольф каже: Przydomku Korjatowicz na zasadzie mylnej tradycji o pochodzeniu używają Kniazowie Kurcewiczowie według wszelkiego prawdopodobieństwa potomkowie nie Korjata, a Narymunta²¹), то, читаючи це, не можна не згадати дуже слушної думки проф. О. Галедького, який каже, що родоводи династій литовських так мало досліджені, що доведеться ще з них багато родин викинути і багато до них додати. Доказ цього маємо на наведеном вище прикладі доведеної князем Пузиною приналежності Дмитра „Боброка“ до роду Коріята, або на довголітній полеміці, яка спільними силами таких учених, як Прохазка, Люба-Радзиминський, Галедький, Семкович, Якубовський, кн. Пузина і бар. М. Баумгартен спричинилася до поставлення на свої місця та вияснення взаємного стосунку чотирьох князів Хведорів: Коріятовича, Корибутовича і двох Острозьких²²).

Тому дозволяємо собі думати, що традиція про походження князів Курцевичів (Курчів) від Костянтина Коріятовича мусіла основуватися на якихсь тепер нам невідомих основах та що припущення Вольфа про їх звязок з Наримунтовичами пинськими є підтвердженням їх безсумнівної приналежності до литовської великокнязівської династії.

Старанний розгляд геральдичного матеріалу, звязаного з українськими і литовськими князівськими родинами, як ми вже старалися довести у наших рефератах на другому Українському Науковому Зїзді у Празі²³), та особливо того, що відноситься до князів Коріятовичів-Курцевичів, Наримунтовичів Пинських (XIV, XV, XVI вв.) та врешті родини Мазеп-Колединських, приводить нас до переконання, що печаткові (геральдичні) знаки були дійсними ро-

²⁰) J. Wolff, Ród Gedymina, 24; Naruszewicz, Historia, V. str. XXIII, XXIV.

²¹) J. Wolff Kniazowie Litwsko-ruscy, str. 178.

²²) Miesięcznik Heraldyczny, Lwów, 1911—1912; Rocznik Towarzystwa Heraldycznego, Lwów, 1924—1926; Archiwum Komisji Historycznej, Kraków, 1919, T. XII; Ateneum Wileńskie, 1923, I. Nr. I.

²³) 2-ий Укр. Науковий Зїзд у Празі 1932 р.: „Своєрідність Української Геральдики та її історично-культурне значіння“. „Скандинавське походження східно-європейських династій та їх споріднення“.

довими, дідичними, вірно переховуваними гербами. Не можемо погодитися з поглядом барона М. Баумгартена, що у Литві, на Україні та Московщині печаткові знаки мали більше характер ознак князівської гідності як родового герба²⁴). Подібність гербових знаків князя Михайла Явнutowича Литовського і Московського Рюриковича Івана „Калити” не є доказом „подібності” їх князівського характеру, а походить від подібності поміж „Триzubом” Рюриковичів (табл. ч. 4) і „Колоннами” Гедиминовичів (табл. ч. 3)²⁵). Ступневі ущерблення чи відміни з часом віддалили дуже один знак від другого, але уважливий розгляд геральдичного матеріалу того часу дає нам докази, що на Литві і на Україні притримувалися геральдичних правил значно більше і довше, як наприклад у Польщі, де штучно вигадана традиція про хоругвові братства і часто безкритичне копіювання західних гербів знищили підставу цих правил. Пригадаймо лише три відміни герба братів Шишків — Ставецьких, шляхтичів волинських XVI і XVII в., наведені Фр. Пекосінським (табл. ч. ч. 18, 19 і 20)²⁶).

Крім цих своїх родинних знаків, на місце яких під впливом заходу приходять потім зображення Св. Юрія або князя на коні²⁷), деякі члени князівських родів вживали ще особистих печаток з елементами, взятими з фауни, фльори чи просто з фантазії; однак це не дозволяє нам нехтувати дійсними їх, дідичними гербами.

Вплив західної, а особливо польської, геральдики позначився вивчо для старовинних гербових традицій на Литві та Україні. Вимога конче приліпити до кожного герба якусь назву, бажання зматеріалізувати малюнок поясненням та назвою з щоденного чи природнього життя змушували в деяких випадках переміняти герб, в інших малювати його цілком неправильно. Такі зміни перешкоджають нам нині знайти первісний вигляд герба та встановити родоводні звязки, проте можемо, хоч приблизно, складати собі про них уяву.

Тому на особливу увагу заслуговують ті роди, які заховали свої давні герби, мимо їх ніби незрозумілого, „таємничого”, як

²⁴) N. de Baumgarten, Origine de Michel Wiśniowiecki, Roi de Pologne. *Orientalia Christiana Periodica*, Vol. I. N. 3—4, p. 424—425. Rome, 1935.

²⁵) Правдоподібно, обидва ці знаки — скандинавського походження — може навіть у далекому минулому сходяться вони в якомусь одному. Пересвідчення про близьке споріднення литовської династії і Рюриковичів уперто повторювалося. Вознесенський Літопис (Поли. Собр. Р. Лѣт., VIII, 253) виводить литовську династію від Рюриковичів Полоцьких, що намагаються довести на основі геральдичних знаків сучасні польські дослідувачі п. п. Будзилович (Dr. A. Weryha, *Ród Kniazów Weryhów*, 81—83) і Володкович („Herold“, Warszawa, 1936, 3—4, ст. 58). При цій нагоді мусимо нагадати, що знак печатний Мендовга, короля литовського, цілком подібний до герба „Сирокомля” (табл. ч. 5) і до нього наближається один з малюнків герба „Василиса” Веригів Даровських (табл. ч. 15) та до згаданих п. Володковичем знаків князів Полоцьких.

²⁶) Prof. F. Piekosiński, *Herold Polski*, Kraków, 1897. O dynastycznym szlachty polskiej pochodzeniu. Kraków, 1888). При цьому слід зауважити, що окреслення „шляхти польської” відноситься до всієї шляхти (литовської і української), яка входила до складу Річипосполитої перед розподілами.

²⁷) Як у польській геральдиці отримали назви „Pogoń ruska” і „Pogoń liwska”.

каже відомий спеціаліст у цій ділянці проф. барон М. Таубе²⁸), вигляду та труднощів їх опису²⁹). До таких родів належить рід князів Курцевичів, яких герб³⁰) заховався від XV в. у незміненім вигляді аж до наших днів. Герб цей сполучався на розділеній тарчі з „Погонею”, так як це було у звичаї у інших віток литовської великокнязівської династії.

Факт такої вірності дотримання старовинного знаку, потім звичай додавання „Погоні” і уперте переховування традиції про своє знакомите, династичне походження у родини, яка займала у тому часі видатне становище, можуть бути доказом, що всі родини, які вживали того самого герба, знаходилися в якихсь близьких стосунках.

Гадати, щоб хтось міг бути „прийнятий до герба”, як це було у звичаї при нових нобілітаціях, кимсь з князів Курцевичів, або не будучи їх родичем, самовільно вживати їх герб, не приходитьсь. Приймання до гербів траплялося на Литві і Україні дуже рідко у формі, так би сказати індивідуальній, приватній. Воно відбувалося звичайно на соймі і тоді десь була зафіксовувана дата надання шляхетства даній родині. Рівночасно слід пам'ятати, що так приймали до свого герба скоріше родини польського походження з високими урядовими становищами, як Потоцькі, Конецьпольські, Жолкевські, які за військові подвиги приймали до свого герба цілі сотні козацькі. Це було остільки чуже родовим традиціям наших князівських родин, що ні одного подібного факту щодо наших князів не знаємо.

Самовільного присвоєння собі герба князів Курцевичів родиною чи особою, незв'язаними з ними спільним походженням, теж не могло бути. Не могло цього бути у XVII віці, себто за часів гетьмана, бо це не представляло би ніякої користі, яку приміром могло б дати прийняття одного з відомих польських гербів. Князі Курцевичі були вже тоді підупалим, збіднілим родом стисло льокального українського значіння. Перед XVII в. цього не могло б також бути, бо взагалі до знаків цього характеру відносилися як до річі стисло окресленої, і князі Курцевичі, родичі Ягайлонської династії, ніколи не дозволили б комусь без права на це вживати свого герба. Всяка узурпація шляхетства переслідувалася законом, як узурпація певних прав і привілеїв, і при доказах цих прав треба було ствердити свідками з того ж роду і гербову приналежність, що бувало зафіксоване судовим актом. Не могли Мазепи безправно

²⁸) Проф. Баронь М. Таубе. Загадочний родовий знак семьи Владимира Святого. Сборник статей, посвящ. П. Н. Милюкову. Прага. 1929.

²⁹) Західна геральдика, особливо французька, має вироблену термінологію і установлені форми описування гербів „blasonnement” які надзвичайно важко, майже неможливо вживати при описі старо-литовських і старо-українських „руничних”, печаткових знаків.

³⁰) Герб „Курч” деякі називають „Князь”. Так його названо подільською галуззю Бельських, які хотіли, при виводі шляхетства, запевне таким чином довести своє походження від князя Володимира Ольгердовича і, згідно з польським звичаєм вживання „przydomeku”, зафіксувати право на вживання прізвища „Князь Бельських” (Архів Подільського Депутатського Зібрання Шляхти).

присвоїти собі герб кн. Курцевичів і заховати це від них, бо між ними на протязі двох століть залишалися стислі і близькі стосунки.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

ПОЯСНЕННЯ ДО ТАБЛИЦІ МАЛЮНКІВ.

1. Герб БОЙЧА. 2. Герб на тарчі ПОГОНІ. 3. Герб КОЛОННИ. 4. Герб Вел. Кн. Володимира Святого (3 монети). 5. Герб Короля Литовського Мендога (3 монети). СИРОКОМЛЯ. 6. Відміна гербу КОЛОННИ. 7. Відміна герба КОЛОННИ. 8. Відміна герба КОЛОННИ. 9. Герб КУРЧ Курцевичів, Мазеп. 10. Відміна герба ВАСИЛИСА Веригів. 11. Відміна герба КУРЧ. 12. Відміна герба КУРЧ. 13. Відміна герба КУРЧ (з печатки кн. Олександра Курцевича). 14. Відміна герба КОЛОДИН. 15. Відміна герба КОЛОДИН. 16. Відміна герба КОЛОДИН. 17. Відміна герба КОЛОДИН. 18., 19., 20. Відмини герба СИРОКОМЛЯ Шишків Ставецьких.

З цього можемо вивести, що пращур гетьмана, Микола Курч Мазепа, якому у 1544 р. король Сигизмунд I надав виділений з бі-

лоцерківського староства хутір, названий „Мазепинцями”³¹⁾ „за конну службу”, був шляхтичем з роду; що батько його, якого так само нема жадних даних покоління, що й сини князя Михайла Костянтиновича Курцевича, яких знаєм лише двох. У цей час, коли, будучи внуками князя Костянтина Коріятовича, вони напевно заховували близький звязок з королівським домом, бо були дуже близькими родичами, трудно гадати, щоб мали вони допустити якусь узурпацію свого герба кимсь таким, хто не був їм близьким по крові. Це дає підстави до припущення, що батько першого відомого нам Мазепи міг бути або сином (третім), або небожем (сином невідомого нам брата) князя Михайла Курцевича, внуком князя Костянтина „Курча”, а коли цей останній був дійсно Коріятовичем, то небожем у перших короля Казимира Ягайловича та кузенном короля Сигизмунда I³²⁾.

Князь Михайло Курцевич був старостою володимирським 1437 р., на протязі всього XVI в. кн. Курцевичі один за одним були володимирськими суддями і підстаростами, тоді, коли Мазепи володіють в їх повіті Моковичами, які у XVII в. переходять до сестри гетьмана Олександри Войнаровської³³⁾. Поміж 1598 та 1611 рр. підстаростою білоцерківським був князь Іван Дмитрович Курцевич „Булига”, який допомагає дідові гетьмана Михайлові Мазепі закріпити за собою володіння Мазепинцями³⁴⁾. Врешті, коли у майбутнього гетьмана виникла якась судова справа з тодішнім володимирським земським суддею Іваном Загоровським, то князі Курцевичі солідарно йому допомагають³⁵⁾.

Все це дозволяє припускати, що близькі стосунки кількох поколінь обох родин, при тотожності герба можуть свідчити так само про спільність їх походження.

Підтвердження цілковитої тотожності цього герба знаходимо ще у такому здавалося б сторонньому факті, як відомості про так званий князівський герб Мазепи, вміщений у німецькому гербовникові Зібмахера³⁶⁾, бо знак, там представлений (табл. ч. 13), дуже подібний до знаку на печатці князя Олександра Курцевича, підстарости володимирського з 1598 р.³⁷⁾.

Так само відомі нам ще дві відміни герба „Курч”, приписувані Мазепам, дуже близькі до змінених, може помилково, знаків князів Курцевичів³⁸⁾ і ніяк, на наш погляд, не впливають на тотожність герба обох родин та на тотожність їх походження з роду Великих Князів Литовських (табл. ч. ч. 11, 12, 13).

Про князівське походження роду Мазеп може до певної міри свідчити і їх прізвище „Колединських”, яке, коли його взято від

³¹⁾ Похилевичъ. Сказанія о населенныхъ мѣстахъ Киевской губ., 509. Słownik Geograficzny, VI. E. Rulikowski „Mazepinice“.

³²⁾ Див. додану генеалогічну таблицю.

³³⁾ Див. вище прим. 5.

³⁴⁾ О. М. Уманецъ. Гетманъ Мазепа. С. Петербургъ, 1897, ст. 7 і д.

³⁵⁾ И. Каманинъ. „Кіевская Старина”, 1886, XI, 534.

³⁶⁾ F. Siebmacher: Grosses und allgemeines Wappenbuch. Nürnberg 1887, I, 3. (Reichsfürsten) bearbeitet von M. Gritzner, Seite 161: „Wappen im Fürsten diplom

місцевости „Колодно” на Волині³⁹), вказувало б на можливе споріднення з іншою галуззю Гедиминовичів — Корибутовичами, дідичними власниками Князівства Колоденського, а коли походить від герба „Колодин” (табл. ч.ч. 14, 15, 16, 17)³⁹), то дозволяло б виводити їх від князів Бабиців Друцьких з Полоцької галузі Рюриковичів⁴⁰).

Не маючи за межами батьківщини і далеко від польських архівів, де можуть бути матеріяли до історії князів Коріятовичів, Курцевичів і Мазеп, змоги побільшити відомості, що вже появилися в друку, можемо лише складати гіпотези, на які нас наводять порівняння і близькість геральдичних емблем, та висловити побажання, щоб комусь вдалося стисліше, на підставі архівного матеріялу, усталити родовід славного гетьмана.

Рим, 21 листопада 1937 р.

---

nicht verliehen, jedoch aus authentischer Quelle — eine Abart des Wappens Kurcz oder Dederkalo. So wurde von einer privaten Quelle uns das Wappen angegeben.

З цієї замітки довідуємось, що редакція відомого німецького гербовника бачила грамоту надання гетьманові князівського титулу Св. Римської Імперії (якої тепер в Архіві у Відні нема) та що у ній не було надано чи змінено герба, а також, що малюнок герба подано було з невідомого, приватного джерела. Отже цей малюнок міг бути також якоюсь фантастичною, довільною комбінацією.

³⁷) Wittyg. Nieznana szlachta.

³⁸) Juliusz hr. Ostrowski. Księga Herbowa (Kołodyn, Kurcz, Mazepa).

³⁹) Герб цей, випадково так названий геральдиком В. Кояловичем (Коляловичем, „Compendium” і „Nomendator”), може бути дуже далекою відміною „Тризуба” і має форму літери А. Досі його вживають князі Бабичеви (Друцькі), і одна галузь Князів Пуятинич.

⁴⁰) N. de Baumgarten: „Polotzk et la Lithuanie” — *Orientalia Christiana periodica* Vol. II. 1—2. Rome 1936.

Б. Крупницький.

КАРЛ XII. В СТАРІЙ І НОВІЙ ШВЕДСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.

Хто хоче вистудіювати Мазепину добу на Україні, той мусить уважно спинитися і на особі шведського короля Карла XII., союзника українського гетьмана. Був час, коли в його руках лежала доля не тільки України, але й цілої Східної Європи. Це зобов'язує нас ближче познайомитися з образом шведського короля. В першу чергу при тім слід представити собі його в еволюції історичної науки, так, як він уявлявся шведським історикам старої і нової формації, на що українська історіографія майже не звернула уваги.

Для шведського народу доба Карла XII. — це доба і найбільшої національної слави і найбільшого національного нещастя. Зрозуміло, що ці трагічні часи державного життя Швеції прикували до себе увагу і цілої шведської нації і її істориків. Ніяка епоха шведської історії не була так пильно досліджена і продискутована, як період Карла XII.

В післякарлові часи переважав спочатку, не вважаючи на болючу втрату великодержавности і значні територіальні зміни на некористь Швеції, культ Карла XII., як національного героя: він був в очах шведів північним Александром, модерним типом старих вікінгів¹⁾. На таке ставлення шведів до свого короля немало вплинула й характеристика, яку дав йому, як героєві, Вольтер у своїй знаменитій „Histoire de Charles XII“, що появилася вперше в 1731 р. Але й в самому шведському життю післякарлових часів існували деякі обставини, які сприяли культу Карла XII., як національного героя. Полонені каролінці вернулися після заключення Ништадського миру (1721) до батьківщини, і їхня відданість королю та його ідеям, закріплена і освячена тяжкими муками довгого невільного перебування в Московщині, робила чимале вражіння на шведську суспільність. Ще в 1733 р., коли почалася війна за польський престол, зявилися сотні шведів в Польщі, щоб воювати за кандидатуру Станіслава Лещинського, колишнього польського короля з ласки Карла XII.: одні шведи-добровольці неначе продовжували ідеї і політичну орієнтацію шведського короля в польським питанню²⁾.

Також і партійні інтереси грали щодо культу Карла XII. чималу ролю. В 30—40-х роках XVIII ст. ворожа росіянам партія

¹⁾ E. Carlson, Die eigenhändigen Briefe König Karls XII. Berlin 1894, S. XV (Einleitung).

²⁾ E. Carlson, *ibid.*, S. XVI—XVII.

„брилів” (Hutpartei) дуже енергійно працювала в напрямі відродження войовничих настроїв шведів проти Москви і послуговувалася для того образом невтомного борця-героя проти Московської держави, Карла XII³). Поезія й історія йшли тими ж слідами: в 30—40-х р. XVIII ст. славили Карла XII. в своїх поетичних творах Anders Odel та Olof von Dalin; Адлерфельд і Нордберг — перший своїми записками, другий своєю історією (обидва твори були вперше надруковані в 1740 р.) — намалювали світлий, симпатичний образ шведського короля. Обидва були, можна сказати, офіціозами: коли Адлерфельд писав з доручення самого Карла XII. під час подій, то Нордберг робив це в тіснім звязку з шведським післякарловим урядом і під його цензурою.

Але найвищого ступня осяг культ особи шведського короля на початку XIX ст., коли через втрату Фінляндії на користь Росії (1809) увага нації знову була звернена на героїчні моменти минулого, яких бракувало сучасності. Національне товариство письменників, так звана „готицька школа” (götiska förbundet), до якої належали такі визначні поети як Geijer, Tegner, Ling, Afzelius, взяли в романтичному і патріотичному запалі будити приспану норманську силу до нового життя, і для неї образ Карла XII. став свого роду символом, прототипом шведської нації, втіленням старих норманських, вікінгових чеснот⁴).

В середині XIX ст. і в другій його половині настає певна реакція. Взагалі в XIX ст. помічається значний потяг до перетворення в життя тих ліберально-демократичних постулатів, які висунула велика французька революція. Швеція йшла тою самою ж дорогою: і тут були живі досить сильні ліберально-народницькі ідеї, споріднені з відповідними українськими часів Шевченка, Костомарова і Куліша; вони то й викликали ревізію в поглядах на Карла XII. Появилася перша школа вчених фахових істориків, котра замість культу особи і діяльності Карла XII. поставила своїм завданням критичне до нього відношення. Ідеалом цього напрямку, до якого належали такі видатні історики як Фриксель, Мальмштрем, Ф. Ф. Карлсон та Ернст Карлсон, була не особа, хоч би яка видатна, тільки народ. На боці народу лежало їхнє співчуття і прихильність, і вони висловлюють це досить виразно: так для Фрикселя було ясно, що ніякий народ не був поставлений перед таким іспитом і ніякий народ не витримав його так блискуче, як шведи за часів Карла XII.⁵); Ернст Карлсон славить також твердість, силу, жертвенність і терпеливість шведів, яку проявили вони в тяжкі часи Північної війни⁶). Оправдуючи народ, ці історики шукали заразом тих чинників, які привели Швецію в наслідок Північної війни до втрати її великодержавности. В їх очах відповідальність за те лягала в першу чергу на самого Карла XII.

Отак на місце безкритичної ідеалізації особи Карла XII в другій половині XVIII і на початку XIX ст. приходило тепер до

³) E. Carlson, *ibid.*, S. XVI.

⁴) E. Carlson, *ibid.*, S. XVII.

⁵) A. Fryxell, *Lebensgeschichte Karl's des Zwölften*, Braunschweig 1861, B. III, S. 164.

⁶) E. Carlson, *ibid.*, S. XLVIII.

критичної оцінки його особи і результатів його діяльності. Цей критицизм перших фахових істориків Швеції був своєрідного характеру: не стільки звертали увагу на реальні обставини, в яких Карл XII. примушений був працювати, на можливості, які лежали в його широко задуманих планах, на фатальній нещастя другої половини його життя, які стояли на перешкоді до їх успішного виконання, — одним словом, не стільки з самих подій в їх причиновому звязку з іншими подіями робили висновки, скільки шукали пояснення в самій особі короля, в реальних рисах його характеру. Цей критичний реалізм, коли його так можна назвати, перетворився непомітно для самих істориків в певний однобічний психологізм: загадкова особа короля виступала на перший план, і вона мусіла дати пояснення на всі запити історика. Історики хотіли витворити реальний, неідеалізований образ Карла XII., і в нім хотіли бачити джерело всіх нещастя Швеції того часу.

Це звичайно не значить, що вони помічали тільки одне негативне в особі шведського короля. Таким історикам як А. Фриксель або Е. Карлсон⁷⁾ були добре відомі і позитивні риси його характеру: його добра пам'ять, гострий розум, математичні здібності, тверда воля, надзвичайна хоробрість і мужність, спартанський образ життя, стриманість у відношенню до жінок, його релігійність та привязаність до лютеранства, глибоке відчуття ним принципів права і справедливості⁸⁾. Вони не відмовляють йому й в здібностях, необхідних для управління державою, але помимо того переважають в їх очах ті риси його характеру, які здебільшого причинилися, на їх думку, до шведської катастрофи. Для Фрикселя були це самолюбство і любов до війни, які переважали в характері шведського короля⁹⁾. Для Е. Карлсона грала ролю не стільки впертість Карла XII., скільки перебільшене уявлення ним своєї влади, яко самодержця Швеції: підданий існував для нього, аби користися і платити податки; що було потрібно країні, то обходило лишень одного короля. З цим у парі йшло й те, що Карл XII. не слухав ні порад, ні остерог досвідчених і відданих йому людей; вірив у свій геній і, задумавши якийсь план, переводив його в життя, не рахуючись ні з ким і ні з чим. Правда, не можна сказати — підкреслює Карлсон в протилежність Фрикселю, — що шведський король стремів до завойовань, але що з того, коли він не ставив собі рівночасно за найвище добро інтересів батьківщини! Це скоріше роля судді, яку він перебирав на себе, щоб відновити зневажені абстрактні вимоги права і справедливості¹⁰⁾.

Перейдемо тепер до того, як обгрунтовували ці історики так званого „старого” напрямку свої погляди на конкретнім історичнім матеріалі, при чім головну увагу звернемо на те, що для нас найцікавіше: похід Карла XII. на Україну. Що до Фрикселя, то для нього операції Карла XII. були просто незрозумілі. Довге

⁷⁾ Ми беремо тут і далі Фрикселя і Е. Карлсона як найбільш типових репрезентантів цього напрямку. Зрештою Е. Карлсон тільки продовжував працю свого попередника Ф. Ф. Карлсона, і їхні погляди мало чим різняться.

⁸⁾ A. Fryxell, *ibid.*, В. III, S. 169 f. і E. Carlson, *ibid.*, S. XVIII f.

⁹⁾ A. Fryxell, *ibid.*, В. III, S. 183.

¹⁰⁾ E. Carlson, *ibid.*, S. XLIV, XVIII.

перебування шведського короля в Польщі мало на меті скинути з польського престолу Августа Саксонського, щоб посадити на його місце свого кандидата, але це робилося не на користь Швеції або хочби Польщі, тільки ради задоволення персональних королівських інтересів і капризів¹¹). Також і поход Карла XII. на Україну не задовольняє автора. Перед шведським королем лежали дві дороги: одна вела на північ, друга на Україну. Коли б Карл XII. пішов в заняті Петром остзейські провінції, коли б він захопив Петербург, а відтіля простягнув би свою руку аж до Білого моря, то в такому разі Москва була б відрізана від моря й Європи і назавжди лишилася б в стані азіатської дикости і варварства. Це було б шведським рішенням питання¹²).

Замість того задумав він скинути Петра I. з престолу подібно тому, як він це зробив з Августом, що могло статися тільки через безпосередній напад на столицю Московської держави. Здається, літом 1707. р. він ще не прийняв остаточного рішення: невідомо, чи думав він йти на Москву через Новгород, Смоленськ або Україну¹³). Але в тому ж році звернувся до нього Мазепа з союзною пропозицією, і хоч шведський король не звернув на це належної уваги, та якесь зернятко мусіло запасти в його душу¹⁴), бо вже на весні 1708. р. веде він знову переговори з Мазепою, які нарешті приводять до союзу між шведами і козаками¹⁵).

Отак вибрав він дорогу на Україну як перший етап до Москви. На думку історика, коли вже Карл XII. рішився йти на Москву, то він це міг зробити або через Смоленськ, або через Україну. Остання дорога була вигідніша, бо за неї промовляли повстання в Астрахані і на Донщині, обіцяне турками татарське військо, надія на Мазепу і його козаків і т. д.¹⁶). Щоб там не було, історик оцінює крок такого роду як надзвичайно необережний, ризиковний і неоправданий¹⁷). Також дивує його і довге перебування Карла XII. в Бендерах: шведського короля все вабить надія на нові можливості в Туреччині, які дали б йому шанси знову стати твердою ногою в Польщі. Безсильним і всіма полишеним не хоче він вертатись до Швеції, проти цього говорить його незломна впертість, його фальшиве почуття чести, його вроджена гордість¹⁸).

Також і Е. Карлсон не похваляє шведської стратегії і політики в Польщі. Зі стратегічного боку були це марші в тім або іншим напрямі, ведені без всякого плану, і вони вели країну до все більшої анархії і руйни¹⁹). Політичною метою короля було посадити на місце Августа II. свого кандидата, але провадилося це в життя цілком недорічно і замість об'єднання навкруги себе всіх поляків, суворо переслідувано всіх тих, хто не хотів покинути сак-

¹¹) A. Fryxell, *ibid.*, B. I., S. 287.

¹²) A. Fryxell, *ibid.*, B. II., S. 84.

¹³) A. Fryxell, *ibid.*, B. II., S. 78.

¹⁴) A. Fryxell, *ibid.*, B. II., S. 80.

¹⁵) A. Fryxell, *ibid.*, B. II., S. 127.

¹⁶) A. Fryxell, *ibid.*, B. II., S. 85, 106.

¹⁷) A. Fryxell, *ibid.*, B. II., S. 84.

¹⁸) A. Fryxell, *ibid.*, B. II., S. 342.

¹⁹) E. Carlsson, *ibid.*, S. XXXVI, XXXVII.

сонського курфюрста. Система репресалій і контрибуцій, заведена не тільки на те, щоб прохарчувати шведське військо, але також, щоб примусити поляків до послуху, викликала обурення і спротив та проторила дорогу для московських впливів в Польщі²⁰).

Що до акції проти Москви, то у шведського короля під час перебування в Саксонії безперечно міг існувати плян війни *via* Псков—Остзейські провінції і т. д. Але напевно вже на зимових кватирах в Литві 1707—8. рр. рішено було йти на Москву через Смоленськ, що було на погляд історика зовсім непоганою думкою, бо тільки безпосередній наступ на серце московської держави міг знищити спротив царя і примусити його до миру²¹).

Зв'язки з Мазепою не грали якоїсь ролі в плянах і рухах короля. Безпосередні зносини з ним почалися лишень з осені 1708. р., коли показалася неможливість руху в смоленським напрямі і коли король рішив йти на Україну, шукаючи тут добрих зимових квартир і мілітарної підтримки козаків для пізнішого виступу проти Москви²²). В очах Е. Карлсона був це крок цілком фальшивий, бо король таким способом віддалявся від Москви і, що гірше, губив свої зв'язки з Швецією. Треба було повертати або назад за Дніпро, або йти до Балтики²³).

В згоді з цим знаходиться й гостра критика української акції шведського короля. На погляд історика, на Карла XII. лягає відповідальність за невдачу Левенгаупта під Лісною, бо завдяки передчасному маршу на Україну покинув він свого генерала на призволяще²⁴). Він же призначив свого фаворита, генерала Лагеркрану, для обсадження укріплених міст на Сіверщині, і ця операція теж не вдалася²⁵). Завели й надії на Мазепу: гетьман прибув до шведської головної квартири не як союзник на чолі значного війська, тільки як утікач, що ховався під охорону шведів, і Карл XII. мусів тут, як свого часу з Станиславом в Польщі, ще й думати про потреби і бажання українського гетьмана, що для ведення війни було вельми некорисне²⁶).

Взагалі у військових операціях шведського короля на Україні помітна така ж сама безпляновість, як і в Польщі: хто не слідкував за рухами Карла XII. в Польщі, той і не зрозуміє його операцій на Україні. Він не мав твердо означеного завдання: то мучив військом безконечними маршами, то довго перебував пасивно на одному місці, то несподівано пускав його в рух, скоряючись своїм випадковим імпульсам²⁷). Тому-то для шведського історика незрозуміло,

²⁰) E. Carlson, *ibid.*, S. XXXV, XXXVI.

²¹) E. Carlson, *Slaget vid Poltava. Historiska Studier* (Festskrift t. C. G. Malmström), Stockholm 1897, s. 4—5. Поп'в. E. Carlson, *Sveriges Historia under Konungarne af Pfalziska huset*, Stockholm 1910, D. 8, s. 103—105.

²²) E. Carlson, *Slaget vid Poltava*, s. 6; *Sveriges Historia*, D. 8, s. 164 f.

²³) E. Carlson, *Slaget vid Poltava*, s. 5—6.

²⁴) E. Carlson, *ibid.*, s. 9. Тут у Фрикселя (В. II, S. 132—133) оригінальна комбінація: Карл XII. стояв перед вибором: або пожертвувати Левенгауптом, або Мазепою, якому було вже не до втримання. Він пожертвував Левенгауптом, але не врятував тим і Мазепу.

²⁵) E. Carlson, *ibid.*, s. 10; *Sveriges Historia*, D. 8, s. 198.

²⁶) E. Carlson, *ibid.*, s. 10; *Sveriges Historia*, D. 8, s. 193 f.

²⁷) E. Carlson, *ibid.*, s. 11, 62; *Sveriges Historia*, D. 8, s. 207.

чому Карл XII., маючи добрі квартири в районі Ромна, пересувається до Гадяча, чому береється за облогу Веприка, коли панують такі страшні морози й т. д.²⁸). Перехід запорожців на шведський бік, що безперечно посилює шведів на Україні, відвернув, на погляд автора, увагу короля від Москви, вплатавши його в нові комбінації і нові сподіванки на турецько-татарську допомогу²⁹). Облогу Полтави пояснює він тим способом, що Карл XII. повертатися назад не бажав, йти наперед не міг, отже шукав якогось зайняття („amusement“), яким міг до того ще й зробити приємність своїм новим союзникам — запорожцям³⁰). Полтавська битва, незабутній пам'ятник шведського завзяття, є нічим іншим як результатом цілої стратегічної діяльності Карла XII., його способу ведення війни, і коли її ще можна представити собі як нещасливий напад на сильно укріплену московську позицію, то капітуляція під Переволочною в усякому разі з природною необхідністю закінчувала довголітню діяльність короля, якому була дана в руки абсолютна влада³¹). Так мусіло статися, і не нещасливий Левенгаупт, якому тільки в останню хвилину було передано командування, тут винен³²).

Що до перебування шведського короля в Бендерах, то й тут продовжує він, на думку історика, те ж саме безпорядне, таборове життя, до якого він призвичаївся в Польщі й на Україні. Він вперто старається повернути старі позиції, принаймні в Польщі, за допомогою турецько-татарського війська, але й тут його зустрічають тільки невдачі³³). Чому не вертає він додому, де він так необхідний? Йхати через Польщу, правда, небезпечно і навіть неможливо, але пропозиції представників чужоземних держав, Франції, Голландії, Австрії, Англії, вказували і на інші можливості для виходу з положення: поворот в батьківщину морем, через землі цесаря³⁴).

Резюмуючи все сказане, мусимо признати, що стара шведська історична школа народницько-ліберального напрямку прийшла до цілком негативної оцінки діяльності шведського короля. Аналізуючи історичні події того часу, вона зосередила всю свою увагу на характері Карла XII. і з нього виводила всі нещастя Швеції. На перший план виступили персональні мотиви короля, його впертість, самолюбство, боротьба за власну честь або за абстрактні принципи права й справедливості. В їх очах став шведський король авантюристом, якому не лежало на серці те єдине, до чого його зобов'язував королівський сан — оборона батьківщини.

Проти цих однобічних і безперечно поверховних психологічних конструкцій направила вістря своєї критики нова шведська історична школа. Її репрезентанти заявили себе на науковому полі вже наприкінці XIX. ст. Найвидатнішими з них були Йєрне

²⁸) E. Carlson, Sveriges Historia, D. 8, s. 208 f. Такі ж самі закиди робить і Frixell, *ibid.*, B. II, S. 137 f.

²⁹) E. Carlson, *ibid.*, D. 8, s. 219—220.

³⁰) E. Carlson, Slaget vid Poltava, s. 21—23; Sveriges Historia, D. 8, s. 229—230.

³¹) E. Carlson, Slaget vid Poltava, s. 62, 63.

³²) E. Carlson, *ibid.*, s. 60.

³³) E. Carlson, Die eigenhändigen Briefe, s. XL.

³⁴) E. Carlson, Sveriges Historia, D. 8, s. 287.

(Hjärne), Галлендорф і Стілле. В їх виступі можна вбачати певну реакцію на результати наукових дослідів старого напрямку, викликану не стільки протестом, реакцією обуреного національного почуття, хоч десь в глибині душі певно й такі емоціональні мотиви могли грати ролю, скільки гостро відчутю потребою людей науки ще раз проаналізувати ті матеріали, якими оперувала стара школа. Занадто кидалася їм в очі певна тенденційність, суб'єктивізм і навіть, як висловлюється ще гостріше А. Стілле³⁵⁾, догматизм старої школи: адже ціла героїчна доба шведської історії була зведена до одного чинника — Карла XII., а той в свою чергу — до своїх персональних мотивів. В наслідок діяльності короля Швеція втратила свою великодержавність, і це й було рішачим для старих істориків: вони шукали винуватців.

Цілком зрозуміло, що з таким вузьким поглядом на речі не могли погодитися шведські історики нової формації. Стілле, polemizуючи з Е. Карлсоном, заявляє, що стара історіографія, виходячи з абстрактних принципів, не розуміла тогочасних історичних проблем дуже скомплікованого характеру. Вона майже не взяла під увагу того основного факту, що поступовання і рішення Карла XII., як зрештою й інших людей, залежали від цілого ряду обставин, яких він або не міг передбачити, або не міг їм диктувати свою волю. Історичну особу треба оцінювати з штандпункту її часу і в тій ситуації, в якій вона знаходилася³⁶⁾.

Так почалася праця істориків нової формації. На перший плян поставили вони собі, як методу, гостру критику в парі з поглибленим історичним дослідом. Їм було ясно, що остаточний суд історика може прийти тільки тоді, коли буде всебічно й старанно досліджена ціла Карлова епоха, а особливо велика Північна війна зо всіма її комплікаціями. Треба було видрукувати всі невідомі або мало відомі джерела і критично їх освітлити. Це й робилося завдяки пильній праці в своїх і особливо закордонних архівах. В 1901. р. почали виходити в Лунді заходом і під редакцією А. Квеннерстедта „Karolinska Krigares Dagböcker“, в яких була надрукована сила дневників, споминів й іншого матеріалу каролінської доби³⁷⁾. Пізніше визначний шведський історик Hjärne подав ідею заснування „Каролінської Академії“, і в результаті появилася в 1910. р. „Каролінське Товариство“ (Karolinska förbundet), яке що року (і до сьогодні) видає один том студій і матеріалів своїх членів, виключно присвячених дослідженню Карлової доби³⁸⁾.

Цікаво, що в працях істориків цього напрямку появилася одна нова риса: це — недовіра до поверховних психологічних конструкцій, своєрідної методи старої школи, і воно було остільки

³⁵⁾ A. Stille, Metod och kritik vid Karl XII: s forskningar, Historisk Tidskrift 1908, s. 225 f.

³⁶⁾ A. Stille, *ibid.*, s. 226.

³⁷⁾ Див. також С. Томашівський, Із записок Каролінців, Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів 1909, т. 92, ст. 67.

³⁸⁾ N. Herlitz, Carl Hallendorf och den karolinska forskningen, Karolinska Förbundets Årsbok 1928, Lund 1929, s. 7 Далі зазначаємо як Kar. För. Årsb.

сильне, що вони, здається, загубили всякий інтерес до персональної характеристики Карла XII. Ми майже не знайдемо у них вказівок на персональні мотиви шведського короля; вони оцінюють його кроки в „об'єктивний” спосіб, себто шукаючи пояснень в даних обставинах і в концепціях короля, як вони були задумані і переведені в життя³⁹⁾.

Також і результати, до яких прийшла нова історична школа, треба признати дуже поважними. З аналізу подій, а не персональних мотивів Карла XII., винесла вона переконання, що в особі шведського короля маємо до діла не з якимсь авантюристом, як виводили попередники, тільки з визначним політиком й особливо стратегом. В їх працях виступає він як державний муж, який безперечно має на оці найвище добро своєї батьківщини. Концепції короля глибоко задумані, сміливі і реальні. Його політичні пляни і його стратегія уявляють з себе одно ціле. Коли ж нарешті і його політика і його стратегія терплять невдачу, то в цьому винні не стільки сам король, як обставини, яких він або не міг передбачати, або не міг перебороти.

Треба ще сказати, що нова шведська школа чимало завдячує німецькому історикові Шіррену (Schirren), професорові Дорпатського, а пізніше Кільського (Kiel) університету, одному з найбільших знавців Північної війни. Його перші рецензії (на жаль, він полишив окрім величезної збірки матеріалів тільки рецензії на різні історичні праці, що трактували проблеми Північної війни)⁴⁰⁾ були друковані вже в 1881. р., і з того часу починається вплив його на історіографію Карлової доби. Критикуючи в своїх рецензіях історію Швеції Ф. Ф. Карлсона й інші праці, він неначе проломив мури вже твердо встановлених історичних понять і переконань. Його думки підхопив Йерне, хоч і зі значними модифікаціями, почасти Галлендорф, і в тім було його значіння для шведської історіографії.

Шіррена не можна цілком зарахувати до нового напрямку; він скоріш стояв посередині між старою і новою школою. З одного боку, признає він державний талант Карла XII., хоч і своєрідного типу, але за великий і проникливий⁴¹⁾; з другого боку, шведський король, на його думку, нічого не шанував так на світі, як свою волю, і коли щось нищив, то нищив в першу чергу опір своїй волі. В цьому була незрівняна цільність його натури: він був завжди сам собою, неподільний як ніяка інша людина, а позатим цілком вільний від низького самолюбства⁴²⁾. З одного боку, генієві, героїчній сміливості короля завдячує Швеція, що її на власнім терені обминула на довгі роки фурія війни, не вважаючи на величезну загрозу⁴³⁾. З другого боку, хід подій, неподільно звязаний з тим же генієм короля, фатально вів — від Нарви через Полтаву до

³⁹⁾ Звертаємо тут увагу на дуже цікаву і цінну характеристику старої і нової школи у Н. Almquist, Karl XII, Kar. För. Årsb. 1919, Lund 1920.

⁴⁰⁾ Zur Geschichte des Nordischen Krieges. Rezensionen v. C. Schirren, Kiel 1913.

⁴¹⁾ C. Schirren, *ibid.*, S. 109.

⁴²⁾ C. Schirren, *ibid.*, S. 98.

⁴³⁾ C. Schirren, *ibid.*, S. 92.

Бендер, Штралзунду і Фредриксгалля — до відомих результатів⁴⁴). Хто хоче — на погляд історика — признати в Карлі XI. основника шведської великодержавности, той мусить бачити в Карлі XII. того, хто закінчив його роботу. Правда, Карл XII. впав, але не було й іншого виходу, як впасти⁴⁵). Часи шведської великодержавности минули; далі втримати її було неможливо, і тому події не могли привести до іншого висліду, до якого вони прийшли за часів Карла XII.

Молода шведська школа, звичайно, не тримається цієї фаталістичної теорії Шіррена: для неї Швеція зовсім не була засуджена на втрату великодержавности, але позатим вже самий підхід німецького історика до справи відкрив перед нею нові перспективи що до Карлової доби. Разом з тим охоче переймають вони не одну думку Шіррена: так Йерне погоджується з тим, що Карл XII. тільки закінчив будову шведської великодержавности, якої основником був Карл XI.⁴⁶).

З Йерне ми й почнемо нашу детальнішу аналізу молоді шведської школи, бо як раз цей історик вперше вступив на нову дорогу. Він не спеціалізувався на якійсь одній історичній добі, не був також і дослідником тільки шведської історії. Розмах його історичних інтересів надзвичайно широкий: і ціла шведська історія; і історія Європи в різні доби її існування. Це давало йому, як нікому іншому до нього і після нього, можливість повязати історію Швеції з історією вселюдства взагалі й Європи особливо, при чім не в їх фактичних взаємовідносинах, тільки в самій їхній проблематиці, до чого Йерне завжди виявляв велике зацікавлення⁴⁷). Разом з тим помітна була й друга характеристична риса його історичного таланту: нахил вязати минуле з сучасним. В цім відношенню історія була для нього в великій мірі *magistra vitae*⁴⁸). Через те й став він майстром історичних проблем більш загального характеру, ніж дрібного історичного досліду.

Що до Карла XII., то на його діяльність дивився він не тільки з суто шведського, але й з загально-європейського штандтпункту; у нього були тісно повязані загальний розвиток європейських держав і діяльність шведського короля на тім фоні. Колись, в часи середньовіччя уявляла собою Європа певну цілість, хоч і не конче фактично, та принаймні в ідеалі. Її виразниками були цісар і папа, а за ними стояла християнська віра, представлена католицькою церквою. Але з часом релігійні основи державного життя все більше і більше слабнули, на їх місце приходила певна матеріалізація і механізація. Окремі держави, стаючи ціллю в собі, не почувають більше потреби в існуванні якихсь вищих, їх стримуючих чинників і змагають тільки до власного забезпечення. В міждержавних зносинах стає на порядок денний панування силь-

⁴⁴) C. Schirren, *ibid.*, S. 96.

⁴⁵) C. Schirren, *ibid.*, S. 93.

⁴⁶) C. Hallendorff, Harald Hjärne och den karolinska forskningen, Kar. För. Årsb. 1922, Lund 1923, s. 17.

⁴⁷) Попів. C. Hallendorff, *ibid.*, s. 5.

⁴⁸) C. Hallendorff, *ibid.*, s. 14.

нішого над слабшим, сили над правом, а метою їх являються завойовничі війни і дипломатична інтрига. Так було вже і за часів Карла XII., не інакше воно є й пізніше.

Отже, покищо державне життя Європи, на погляд історика, виявляло в своєму розвитку скорше ризи регресу ніж поступу, і в наші перехідні часи не знати, чи йдемо ми до загального розкладу, чи до якогось нового, вищого порядку.

На цьому фоні набуває для Йерне і діяльність Карла XII. цілком іншого значіння. Безперечно, Карл XII. не був державним мужем тогочасного своєрідного типу. Як дипломат не дорівнював він ні своїм ворогам, ні своїм слугам, не вмочав своїх рук у брудні дипломатичні інтриги, хоч звичайно й послуговувався дипломатичними засобами, не був і завойовником на користь своєї батьківщини чи іншої країни. Основна риса його діяльності — це боротьба за право. Він був борцем за своє право, за право своєї батьківщини, за правні відносини в Європі. Проти сили — право. В цьому й полягає його загальноєвропейське значіння: він неначе вказував дорогу, якою могло прийти оздоровлення Європи.

Те ж саме робив він, коли йому прийшлося захищати Швецію від москалів. В московській державі непомітно й сліду тої багатой, блискучої культури старої доби, яка поставила Київську Русь вище Західної Європи. Через те й Європа новітніх часів поставлена була перед фактом існування двох варварських сил: Московщини й Туреччини, при чім остання була безперечно культурніша ніж перша. Правда, Московська держава могла ще вийти на дорогу загального європейського культурного розвитку. Чимало чужинців працювали над тим у Москві, не виключаючи і шведів. Був потрібний передусім спокій і час, аби відсталу Московщину помалу піднести до стану західно-європейських народів. Замість того кинулася Москва в обійми агресивної, завойовничої політики, забувши внутрішній стан своєї країни. Через те європеїзація і модернізація петербурзького періоду була лишень поверховною, і в ґрунті речі Московщина залишилася варварською країною, ворожою всякій справжній культурі. Коли москалі ввійшли з часом в європейське життя, то Європа здобула в них не слухняного учня на полі культури, тільки нового „великого турка” (storturk), ще страшнішого, ніж старий.

І тут роля Карла XII. ясна: він став на оборону і своєї батьківщини і цілої Європи проти московського варварства. В цій боротьбі він залишився майже самотнім. Що ж дивного, коли він в момент небезпеки вхопився за руку менш страшних варварів — турків проти страшніших, москалів, і ця турецько-московська боротьба вийшла не на шкоду і цілій Європі.

Після Карла XII. Швеція втратила своє значіння, і Москва зайняла поважне місце в кругу європейських держав. Але не на добро Європи: вона надала європейським відносинам фальшивого напрямку (en skef riktning) і причинилася таким робом до нових завирюх і потрясень в Європі⁴⁰⁾.

⁴⁰⁾ Подаю на підставі останньої праці цього шведського історика: Н. Нjärne, Karl XII. från europeisk synpunkt, Kar. För. Årsb. 1919, Lund 1920

Щось інше уявляє собою в новій шведській історіографії Галлендорф. Учень Йєрне⁵⁰), пішов він хоч і в тім же напрямі, що його вчитель, однак іншою дорогою. Він працював, послуговуючись не стільки методом синтези як аналізу. Його значіння для шведської історіографії Карлових часів полягає в першу чергу в його архівних та критичних студіях. В Стокгольмі, Копенгазі, Дрездені, Відні й по інших місцях зібрав він чимало важних актів з доби Карла XII. Зазначимо, наприклад, збірку про закордонну політику Августа Саксонського перед 1704. р., видану ним в 1908. р.⁵¹). Не меншою його заслугою є наукове видання ряду мемуарів часів Карла XII. В своїх „Студіях” видав він спомини Бельке (Bielke)⁵²), він же витягнув із забуття „дійсного” аноніма, надрукованого колись в четвертому томі відомої праці Адлерфельда з помилками і прикрасами⁵³). Найважлишою представляється нам його діяльність на полі критичного опрацювання джерел. Галлендорф, можна сказати, положив тут перші підвалини для новітніх концепцій молодій школи: чи в своїх численних замітках в *Historisk Tidskrift* (про Нордберга й Адлерфельда), чи в окремій розвідці в справі друку Нордбергової історії Карла XII.⁵⁴), чи в ґрунтовній праці „*Karl XII och Lewenhaupt år 1708*”⁵⁵) — завжди дає він нове критичне освітлення джерел.

Це було безперечно потрібно, оскільки нова школа хотіла дійсно науковим способом справитися з своїм завданням. Діло в тім, що старий напрямок шведської історіографії ґрунтувався в своїх поглядах на особу й діяльність Карла XII. на таких джерелах як спомини Левенгаупта⁵⁶), відомого шведського генерала, і Їлленкрука (Gyllenkrook), генерального квартирмайстера шведської армії⁵⁷). Приходиться дивуватися, як могла стара шведська школа в особі таких її представників, як Ф. Карлсон і Е. Карлсон, закрити очі на цілком виразну тенденційність обох авторів. Пишучи після нещасного закінчення шведських операцій на Україні, обидва — і Левенгаупт і Їлленкрук — дбають лишень про те, щоб вибілити себе від можливих обвинувачень з боку сучасників і потомства. Їлленкруку по суті й не було потреби оправдуватися, бо його

s. 1—16. Дещо беру з С. Hallendorff, Harald Hjärne och den karolinska forskningen, Kar. Förb. Årsb. 1922, Lund 1923, s. 14. Йєрне висловлював подібні думки вже в 1897 р. в праці: Karl XII. En uppgift för svensk härforsknings, Vintergatan ulen 1897.

⁵⁰) N. Herlitz, *ibid.*, s. 4.

⁵¹) Надруковано в *Historiska Handlingar*, Stockholm 1908, D. 19, N. 2. На неї була рецензія (рідке у нас явище!) С. Томашівського в *Зап. Наук. Тов.*, Львів 1909, т. 89.

⁵²) С. Hallendorff, *Studier öfver den äldre Karl XII historiografien*, 2. Ture Gabriel Bielkes hägkomster of Karl XII., Upsala 1901.

⁵³) С. Hallendorff, *Karl XII. i Ukraina. En karolins berättelse*, Stockholm 1915.

⁵⁴) С. Hallendorff, *Studier öfver den äldre Karl XII: s historiografien*, I. Bidrag till frågan om publicerandet Nordbergs Konung Carl XII: s historia, Upsala 1899.

⁵⁵) С. Hallendorff, *Karl XII och Lewenhaupt år 1708*, Upsala Universitets Årskrift 1902, Upsala 1902.

⁵⁶) Левенгауптова праця носить назву: „*Enwäldets skadeliga påföljder och Aggets bittra frugter*”, Stockholm 1757.

⁵⁷) Axel Gyllenkrooks relationer från Karl XII's krig, Stockholm 1913 (видав N. Sjöberg).

думки в стратегічних справах не мали рішучого значіння для Карла XII. Але автору хотілося довести, що Карл XII, тому і помилився, що не пішов за його плянами, які мали на меті дорогу: Смоленськ — Псков — Остзейські провінції — Петербург — і лише тоді, на випадок потреби, Москву. З другого боку, невдача під Лісною і катастрофа під Переволочною, які викликали дуже сильне незадоволення короля, були вистарчаючим стимулом для Левенгаупта, що був головною дієвою особою і в першій і в другій випадку, аби звернутися до шведських співгромадян з твором, якого вже сама назва: „самодержавства шкідливі наслідки...“ („Ew-wäldets skadeliga påföljder“), ясно говорить, де треба шукати винуватого. Обидва автори виступали як адвокати у власній справі з виразним стремлінням звалити всю вину за шведські невдачі на голову Карла XII.

За ними сліпо попленталася стара історіографія, і тільки Галлендорф, представник молодшої генерації, вперше поставився критично до її представлення подій⁵⁸). За ним пішов Стілле, який особливо гостро скритикував спомини Їлленкрука⁵⁹), і таким чином була пробита дорога для нового освітлення діяльності Карла XII.

Власні тези Галлендорфа, які він виставив у своїй головній праці: „Karl XII. och Lewenhaupt år 1708“, охоплюють дві теми: пляни Карла XII. перед походом на Україну й акцію Левенгаупта від виходу його з Балтики аж до зєднання з головною шведською армією на Україні.

Чи приймемо ми ці тези, чи не приймемо, треба признати, що й тут Галлендорф пішов іншою дорогою, ніж старі історики⁶⁰). Спираючись на цілий ряд джерел і особливо на Адлерфельда, якого оповідання признається за найбільш надійне джерело, приходять він до думки, що Карл XII. принаймні на Литві задумав безпосередній похід на Україну і що, тільки прийнявши цю тезу, можна зрозуміти його рухи⁶¹).

Операція на Смоленськ після переходу Дніпра — це тільки демонстрація, звернута на те, щоб не дати москалям дізнатися про дійсні заміри короля та забезпечити своїм рухом на північ Левенгауптові спокійне наближення до головної шведської армії. Разом з тим ця демонстрація відтягала московське військо від південного напрямку: адже Карл XII., дійшовши до Сожі, застав там сильні московські відділи, які закривали йому дорогу на другий бік Сожі та на Сіверщину. Потягнувши їх за собою рухом на Смоленськ, відкрив він собі знову вільний шлях на Сіверщину⁶²). Поворот із Смоленського напрямку на Україну стався лише тоді, коли шведський король переконався, що зєднанню допомогового корпусу Левенгаупта з головною армією не стоять якісь значні труд-

⁵⁸) C. Hallendorf. Karl XII. och Lewenhaupt år 1708, s. 41—46, 47—72.

⁵⁹) A. Stille, Carl XII: s fältägsplaner 1707—1709, Lund 1908, s. 5 f.

⁶⁰) З них всіх тільки Рапе (Rappe) йшов трохи іншою дорогою. A. E. Rappe, Karl XII: s plan för fältäget mot Ryssland 1708 och 1709, Krigsvetenskapsakademiens Handlingar 1892.

⁶¹) C. Hallendorf, ibid., s. 116.

⁶²) C. Hallendorf, ibid., s. 88, 102.

нощі в дорозі і що можна отже приступити до виконання основної акції в цім періоді кампанії, себто походу на Україну⁶³).

Виходить, що автор не обвинувачує тут подібно старим історикам Карла XII. Зате дуже велику відповідальність кладе він на Левенгаупта. Левенгаупт не звертає належної уваги на повторні накази короля про можливо швидчий рух його корпусу і йде надзвичайно помалу. Правда, його положення було нелегке: дороги тяжкі, величезний обоз і артилерія дуже затруднювали рух⁶⁴). Але можна було зменшити обоз та й взагалі треба було показати себе майстром нелегкої ситуації; натомість був він внутрішньо слабкий, себе непевний, не вмів підтримати свого авторитету серед підлеглих йому начальників окремих частин, а у війську дисципліни⁶⁵).

Це й було головною причиною його невдачі. Навіть після того, як король завернув на Сіверщину, була ще можливість уникнути бою з москалями, коли б Левенгаупт, перейшовши Дніпро, не дав себе ввязати в непотрібні бої з москалями, а скорими рухами, зрікаючись хоч би якоїсь не дуже потрібної частини багажу, старався зеднатись з головною армією. Бій під Лісною був тільки наслідком попередньої діяльності Левенгаупта: його не було розбито, але втрата половини війська, цілої артилерії і багажу була дуже болючою для шведського короля.

Помимо того осягнув Карл XII. ціль своєї кампанії 1708. р.: він отримував добрі зимові квартири на Україні, перед ним розкривалася перспектива близької допомоги козаків і відкриття важкої для нього, прямої дороги в Польщу через Київ⁶⁶).

Найґрунтовнішої зміни в поглядах на Карла XII. зазнала шведська історіографія після появи епохальної, можна сказати, праці А. Стілле „Carl XII: s fälttågsplaner 1707—1709“⁴ Lund 1908. Безсумнівно, вже Йєрне і Галлендорф показали йому стежку до нового освітлення карлової доби. Але ніхто з них так рішуче не зірвав з старою шведською історіографією, як Стілле. Нове в його методі — не відкриття досі невідомих ще джерел, тільки гостра критична аналіза на ґрунті мілітарно-географічного знання, яке він набув, студіюючи праці отаких військових авторитетів, як напр. Клаузевіц⁶⁷). Старі історики брали на віру оповідання Левенгаупта та Їлленкрука, тільки заглядаючи до карти; нова школа й особливо Стілле звернулися до самого терену, на якому відбувалися події, і їх ґрунтовна мілітарно-географічна вправність привела й до цілком інших результатів⁶⁸).

В працях Стілле виступає Карл XII. зовсім не як авантюрист, навпаки, як видатний стратег і політик. Він є державний муж, який глибоко задумує свої плани і вперто, консеквентно переводить їх в життя. Його стратегія і політика йдуть рука в руку. Основною рисою його політичної системи є союз Швеції і Польщі проти

63) С. Hallendorf, *ibid.*, s. 88, 102.

64) С. Hallendorf, *ibid.*, s. 100—101.

65) С. Hallendorf, *ibid.*, s. 101, 118 f.

66) С. Hallendorf, *ibid.*, s. 116.

67) P. Sörensson, Arthur Stille, *Kar. Förr. Årsb.* 1922, Lund 1923, s. 22, 25.

68) P. Sörensson, *ibid.*, s. 25.

Московщини⁶⁹). При тім не забуває він як політик і інших чинників: з Туреччиною завязуються зносини ще під час походу 1707. р. через Польщу; з Мазепою ведуться переговори в справі переходу його на шведський бік, хоч практичне реалізування плянів, звязаних з Україною, відкладено на будучність⁷⁰). Політична мета його — здобуття Москви, царської столиці; мілітарна — знищення московської армії⁷¹). В своїй стратегії Карл XII. обережний і сміливий разом; її характеризує комбінація кружних рухів з прямими ударами проти ворога⁷²).

В протилежність Фрикселю і Карлсону думає Стілле, що шведський король ні в Саксонії, ні під час перебування в Польщі і Литві не мав наміру йти в напрямі Пскова—Остзейських провінцій⁷³). Його очі були звернені спочатку і до кінця на саму Москву.

Ми не можемо зупинятися на всіх деталях концепції Стілле: це зайняло б занадто багато місця. Вкажемо лишень на головні, провідні лінії його дослідів. В згоді з Галлендорфом (хоч і не цілком) оцінює він перші рухи Карла XII. після переходу Дніпра. Не здобуття Смоленська було метою шведського короля, тільки бажання відтягнути царя від дороги, якою йшов Левенгаупт, щоб не дати московському війську стати поміж ним і Левенгауптом. Це йому й вдалося⁷⁴).

Також підкреслює Стілле, що Карл XII. завернув з Смоленського напрямку лишень тоді, коли переконався (правда, на основі фальшивих рапортів) про цілковиту забезпеченість допомогового корпусу Левенгаупта⁷⁵). Прихід шведів на Сіверщину зовсім не означає, що король має на увазі зєднання з Мазепою: тоді ще безпосередня козацька допомога не входила в його пляни⁷⁶). Дійсні наміри короля були звернені на стратегічну лінію: Брянськ—Калуга—Москва (отже операція на Москву), і для того було доручено шведському авангарду під командою Лагеркрони обсадити Мглин і Почеп⁷⁷). Лагеркрона не тільки прогавив своє завдання, збочивши з дороги, але й не догадався після того захопити Стародуб, важний операційний пункт на Сіверщині, чим дав можливість москалям зруйнувати значну частину Сіверщини⁷⁸). Хоч Почеп і був своєчасно зайнятий російським генералом Іфляндом, та все ж Карл XII. прямим ударом на це місто міг розвинути й далі задуману операцію. Він цього не зробив, бо обставини змінилися: аж тут тільки стало йому відомим, що рапорти його кавалерії про близькість Левенгаупта неправдиві, і що шведський допомоговий корпус не вспів навіть

69) A. Stille, *Tåget mot Ryssland 1707—1709. Karl XII till 200-års dagen av hans död* utgiven av Samuel E. Bring, Stockholm 1918, s. 289.

70) A. Stille, *ibid.*, 290—291.

71) A. Stille, *ibid.*, s. 289.

72) A. Stille, *ibid.*, s. 286, 294, 295.

73) A. Stille, *Carl XII: s fälttågsplaner*, s. 42.

74) A. Stille, *Tåget mot Ryssland*, s. 286.

75) A. Stille, *ibid.*, s. 298.

76) A. Stille, *ibid.*, s. 298.

77) A. Stille, *ibid.*, s. 298—299.

78) A. Stille, *ibid.*, s. 299, 301.

дійти до Дніпра⁷⁹). Це загрожувало зєднанню армій, і тому невільно було йти далі. Трохи пізніше вияснилося, що Левенгаупт загубив під Лісною половину людей, цілий багаж і артилерію.

Це значно ослаблювало шведські сили, і аж тут справа сполучення з українським гетьманом ставала для Карла XII. кучучою⁸⁰). Коли він думав далі вести офензиву проти Москви, то мусів це зробити через Україну. Україна з її природними багатствами мала стати безпосередньою оперативною базою для Карла XII.⁸¹). Вона мала відшкодувати його за всі втрати, понесені в попередній кампанії. На думку історика, коли було прийнято таке рішення, треба було в першу чергу дбати про захист України від московського війська (в шведських же інтересах). Це могло статися лишень через перехід Десни в її нижчій частині (десь коло Макошина), і в такім напрямі шведський король і робив свої диспозиції. Але Мазепа переконав шведського короля в необхідності йти на Новгород Сіверський, що було помилкою (бо не зважали на рухи Меншикова), і її результатом явився упадок Батурина⁸²).

Опинившись на Україні, Карл XII. зовсім не рухається туди й сюди, без жадного точно означеного пляну, як це представляла стара школа. І тут ідеєю, що присвічує йому весь час, залишалася думка про офензиву на Москву. Чи приступає він до облоги Веприка, щоб відкрити собі по лінії Пела дорогу на Білгород (тут, очевидно, стратегічна лінія: Курськ—Тула—Москва⁸³), чи після значних втрат під Веприком рішає перейти до обхідних маршів і рушає за Ворсклу та займає з боєм Краснокутськ і Городне, що означає знову акцію на Білгород, тільки з іншого боку⁸⁴), чи переходить, після того як і тут москалі стали на дорозі, до Коломака, відкриваючи собі в такий спосіб харківсько-білгородський напрям⁸⁵), — все шукає він шляхів на Москву. Після зроблених ним значних рухів давала йому остання, коломацька операція добрі вигоди в роботі, бо всі московські укріплені позиції на Ворсклі були обійдені, та й справа з тереном представлялася значно ліпше: між Харковом і Білгородом не було якихсь значних природних перепон, і коли б москалі задумали тут поставити опір, мусіли б дати шведам отверту баталію⁸⁶). Але й тут Карлу XII не пощастило: 13. лютого пішов страшний дощ, річки і численні балки налилися водою. Посуватися вперед було неможливо, і вже через кілька днів Карл повертає з Коломаку за Ворсклу на свої старі позиції. Прямая офензива проти Москви мусіла бути припинена⁸⁷).

Якраз тепер починає він гарячково шукати нових підкріплень і союзників: настирливо кличе до себе Станислава Лещинського і Крассау, завязує перервані було зносини з турками, висилаючи до сераскера в Бендерах свого посла, сподівається на до-

⁷⁹) A. Stille, *ibid.*, s. 301.

⁸⁰) A. Stille, *ibid.*, s. 303.

⁸¹) A. Stille, *ibid.*, s. 304.

⁸²) A. Stille, *ibid.*, s. 305—306.

⁸³) A. Stille, *ibid.*, s. 308.

⁸⁴) A. Stille, *ibid.*, s. 310, 311, 312.

⁸⁵) A. Stille, *ibid.*, s. 312—313.

⁸⁶) A. Stille, *Carl XII: s fälttågsplaner*, s. 158.

⁸⁷) A. Stille, *Tåget mot Ryssland*, s. 313—314.

помогу татар, з якими весь час ідуть жваві зносини; до нього переходять запорожці, поважна сила в 15 тисяч вояків, хоч і не дуже здисциплінована⁸⁸).

Тим часом береться він за облогу Полтави. Старі історики докоряли шведському королеві, що він вів облогу кріпости не енергійно, не вживаючи всіх сил до її здобуття. На думку Стілле, облога Полтави мала демонстраційний характер. Хоч була ця кріпость важним комунікаційним пунктом, ключем до татарського шляху, та наміри короля йшли все ж таки в іншій напрямі: для нього важно було облогою Полтави затримати московські війська на лінії Ворскли, щоб спокійно дочекатись приходу поляків чи татар, або спровокувати царя на рішучий бій, який зразу вирішив би московсько-шведське змагання⁸⁹).

Що до битви під Полтавою, то вона могла, як виводить історик, цілком інакше закінчитися. Укріплена позиція росіян, яку вони зайняли після переходу через Ворсклу, була такого ж роду, як і пізніша позиція царя на Пруті в 1711 р.⁹⁰): опиратися спиною на річку небезпечно, особливо коли позаду простягаються болота, що на випадок відступу може повести до катастрофи. Окрім того, в тім місці, де стали москалі, можливості для ведення енергійної офензиви з їхнього боку були обмежені⁹¹). Отже справа не виглядала зле для шведів, і плян короля прямим і скорим ударом на позиції царя розбити і знищити його військо був зовсім на місці.

Головною причиною шведської невдачі під Полтавою є, на думку автора, те, що шведський король, ранений ще 17. червня в ногу, не був в стані безпосередньо керувати шведською армією під час бою⁹²).

Але поразка під Полтавою не означала ще дефінітивної катастрофи для шведів. Існувала цілком реальна можливість переправитись через Ворсклу (і то не в одному місці), щоб іти далі до Криму. Ціла відповідальність за капітуляцію біля Переволочної падає на Левенгаупта, якому доручено було командування армією, після того як Карл переправився через Дніпро. Цей генерал зовсім не виправдав довіря короля: коли перед ним опинилася кавалерія Меншикова в кількості 9.000 люду, то він не знайшов нічого ліпшого як капітулювати з армією, яка ще нараховувала 16.000. Вказівки на анархію і непорядок у шведській армії під час перебування під Переволочною зовсім не звільнюють його як полководця від відповідальности: по-перше, ці вказівки дуже перебільшені, по-друге, поведження самого Левенгаупта було такого роду, що воно скоріше збільшувало анархію, замість того, щоб її зменшувати. Маючи виразний наказ короля вести армію (хоч би з боєм) через Ворсклу в Крим, улаштовує він голосування серед командного персоналу і рядовиків в справі, що далі робити: чи пробиватися, чи капітулювати, — і що з того могло вийти, можна собі легко уявити⁹³).

⁸⁸) A. Stille, *ibid.* s. 318 f.

⁸⁹) A. Stille, *ibid.*, s. 321, 322.

⁹⁰) A. Stille, *Carl XII: s fälttågsplaner*, s. 185.

⁹¹) A. Stille, *Tåget mot Ryssland*, s. 328.

⁹²) A. Stille, *Carl XII: s fälttågsplaner*, s. 197.

⁹³) A. Stille, *Tåget mot Ryssland*, s. 332 f.

Забирав Стілле голос і в справді перебування Карла XII. в Бендерах. Він написав цінну і цікаву розвідку „Karl XII och Porten (1709—1714)”⁹⁴), в якій прийшов до цілком інших висновків, ніж стара шведська історична школа. Коли старі історики закидали Карлу XII., чому він так довго перебував в Туреччині, та вказували на можливості і пекучу потребу їхати додому, то Стілле відповідав на те, що такої можливості по суті й не було: дорога через Польщу була зачинена, бо там сидів з кінця 1709 р. його ворог Август II.; комбінація відїзду через Австрію значила для короля, що він мусів жертвувати своїми союзниками, козаками, бо цісарський уряд мав намір видати їх москалям. Французькі, англійські та голяндські пропозиції, помимо небезпеки переїзду морем в наслідок війни між цими державами, ставили його ще в таке положення, що він мусів всупереч своїм східньо-європейським плянам приймати якусь певну орієнтацію, англійську або французьку, чого він якраз і не хотів робити, — одним словом, ставило його в залежність від чужинецьких чинників і впливів⁹⁵).

Перебуваючи в Бендерах, Карл XII. спочатку серйозно думав про скорий поворот до Швеції. Але в скорому часі, як тільки він зрозумів можливість використання Туреччини для своєї справи, набули й його пляни цілком іншого характеру. Завданням його стало втягнути Туреччину в шведсько-польсько-московську війну, і в оперативнім пляні його вийшла на перше місце співпраця півночі з півднем, Швеції з Туреччиною. І Швеція і Туреччина мали одночасно розвернути широку офензиву: турки з півдня, шведи з півночі, з Померанії; тереном операцій мала бути Польща, де обидва війська подали б собі руки для співпраці проти ворога. Повернувши отак утрачені позиції в Польщі, сподівався він, що можна буде після того вдарити спільним фронтом — шведсько-польсько-турецьким — проти старого ворога — царя⁹⁶).

Звичайно, не все пішло так, як хотілося шведському королеві. А все ж таки вдалося йому подвинути Туреччину на війну з Москвою, і прутський похід Петра I. міг закінчитися такою катастрофою, якої певно не сподівався і швед: капітуляцією армії й полонем царя. Коли цього не сталося, то в цьому завинив не стільки великий візир та його окруження, які зрештою захищали реальні інтереси Туреччини й отримували поважні уступки з боку царя (подарунки, звичайна річ в ті часи, не грають ніякої особливої ролі⁹⁷), скільки відсутність популярного серед турків і татар Карла XII. під час операцій. Коли б він прийняв участь в поході (а відмовили його від того канцлер фон Мюллерн та інші особи⁹⁸), то його тверда воля та підтримка з боку дуже ворожого москалям татарського хана могли привести до цілком інших результатів, ніж політика невоєвничого великого візира⁹⁹).

⁹⁴) A. Stille, Karl XII och Porten 1709—1714, Karl XII till 200-års dagen av hans död, Stockholm 1918.

⁹⁵) A. Stille, *ibid.*, s. 344 f.

⁹⁶) A. Stille, *ibid.*, 348.

⁹⁷) A. Stille, *ibid.*, s. 366—367.

⁹⁸) A. Stille, *ibid.*, s. 361—362.

⁹⁹) A. Stille, *ibid.*, s. 367.

І в дальшому, не вважаючи на тимчасове заключення миру між Туреччиною і Москвою, була ситуація зовсім непогана для шведського короля. Туреччина нераз була готова йти вказаною ним дорогою, і Карл звичайно не міг передбачити таких змін в турецькій орієнтації, яка сталася приміром в 1713 р., коли великий візир Алі Кумурджі паша звернув вістря своєї політики не проти Москви і Польщі Августа II. як до того, тільки проти Венеції. Для Туреччини залишалось в такому разі зліквідувати всі непорозуміння між собою та Москвою і Польщею, що й сталося¹⁰⁰).

В наслідок того король тратив всі шанси в Туреччині і ставав майже полоненим, якого тримали далі, аби, шахуючи ним, прийти до скорішого порозуміння з москалями і поляками¹⁰¹).

Отаке було нове освітлення особи і діяльності Карла XII. молодюю шведською школою.

Цікаво, що ця переоцінка йде паралельно з переоцінкою української історіографії що до гетьмана Мазепи.

Стара школа — Фриксель і обидва Карлсони — йшли рука в руку з нашим Костомаровим: там негативний погляд на діяльність шведського короля, тут такий же самий відносно Мазепи; там поверховний психологізм, що все виводив з персональних мотивів Карла XII., тут той же самий поверховний психологізм, який будував свої концепції на „зраді“, лукавстві, хитрощах Мазепи.

Тепер переживаємо ми своєрідний ренесанс історіографічного характеру: і Карл XII. і Мазепа оживають в дослідях істориків як позитивні явища рідної історії. Цей ренесанс започаткували з шведського боку Йєрне, Галлендорф, Стіллі, з нашого — Уманець.

Молодша шведська генерація йде, наскільки ми знаємо, в напрямі, вказаним засновниками нової шведської школи. На це вказують праці таких істориків, як Г. Алмквіст (Almqvist) або Н. Герліц (Herlitz). Це й не дивно, коли представимо собі, що світова війна і розгром Росії був тим фактом, який підтверджував діагносту нового напрямку. Адже ж виявилось, що стара Росія шезла з лиця землі, і її історичний розвиток, що все йшов у напрямі не інтензії, тільки екстензії, не то що припинився, але й пішов назад: цілий ряд народностей відпав від російської держави, а інші, як Україна та кавказці, були деякий час незалежними державами. Тези Йєрне, його інтуїтивне передбачення блискуче справдилися: Росія в старім її значінню впала, бо її зовнішня і внутрішня політика, починаючи з Петра I., котрий дав їй напрям на якихсь 200 років, виявляла себе не в внутрішній консолідації, а в імперіялізмі, не в інтензії, а в екстензії, полишаючи народні маси у варварському стані при поверховному европеїзмі верхів.

Разом з тим підтверджувалася і позитивна оцінка, яку дала нова шведська школа своєму королеві. Виходило, що Карл XII ставив собі правильні завдання; виходило, що він в якімсь вищій, ідейнім змислі був оправданий в своїй беззастережній боротьбі проти Росії.

¹⁰⁰) A. Stille, *ibid.*, s. 393—394.

¹⁰¹) A. Stille, *ibid.*, s. 395.

Ще старші представники нового напрямку встигли пережити події, які були оправданням їх концепцій: Йерне і Стілле вмерли в 1921 р., Галлендорф в 1929 р.

Безперечно, й новий напрямок шведської історіографії показав себе в деяких відношеннях однобічним. Його треба оцінювати також і як реакцію на психологічно-персональні концепції старої школи. В цій реакції йшов новий напрямок аж так далеко, що зовсім не хотів брати на увагу персональних якостей Карла XII., не хотів надавати їм ваги в діяльності шведського короля. Факти, об'єктивні обставини були поставлені на перший план, і в цьому безперечно полягає велика заслуга нового напрямку.

Але все ж таки залишалося отвертим завдання повязати живу, реальну особу Карла XII. з подіями того часу: стара школа занадто напірала на цю його реальну особу, нова занадто вглиблювалася в самі факти й об'єктивні обставини. Це відчувається і самими шведськими дослідниками новішої формації: недурно ж Г. Алмквіст в одному місці своєї історіографічної розвідки про Карла XII. не заперечує можливості певної синтези між старим і новим напрямком¹⁰²).

В цьому напрямі, можливо, й піде розвиток шведської історіографії Карлових часів, але про це ще завчасно говорити.

---

¹⁰²) Н. Almquist, Karl XII., Kar. För. Årsb. 1919, Lund 1920, s. 56.

Б. Круницький.

МАЗЕПА В СВІТЛІ ШВЕДСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.

Шведські історики, пильно займаючись добою Карла XII., мусіли звернути свою увагу і на Мазепу. Адже ж український гетьман був в 1708—9 р. одним із тих поважних чинників, які немало заважили й на долі самої шведської держави.

Однак, як це не дивно, інтерес шведської історіографії до України та до її гетьмана раз-у-раз залишався малим. Постать Мазепи як державного мужа і військового вождя цікавила їх лиш настільки, наскільки його діяльність позитивно чи негативно відбилася на розвитку шведських справ. Переглядаючи цілу численну шведську історичну літературу, знаходимо в ній тільки одну монографію, що була спеціально присвячена особі Мазепи. Це є писана по-шведськи і мало відома у нас праця Єнсена: „Mazepa. Historiska bilder från Ukraina och Karl XII: s dagar“, Lund 1909. Автор її був майже єдиним істориком, який спеціально займався українськими справами часів Мазепи і Пилипа Орлика¹⁾.

З другого боку, й українська історична література про Мазепу не звернула на себе належної уваги шведської історіографії. Єдине, на що спромоглися шведи, був переклад монографії Костомарова про Мазепу, уміщений в *Historisk Tidskrift* за 1883 р. (перекладчик — С. Silfverstolpe²⁾), в якому була подана в скороченню праця українського історика, що появилася вже в 1882 р. на сторінках російського місячника „Русская Мысль“.

Отже коли ми хочемо представити собі Мазепу так, як уявляла його собі шведська історіографія, мусимо послуговуватися загальними шведськими історичними працями, які появилася на протязі XIX. і початку XX. ст. і в яких уся увага була зосереджена на діяльності Карла XII. і тільки побіжно (іноді в окремих відділах) було дещо сказано й про Мазепу. Монографія Єнсена заслуговує окремого огляду, який ми й зробимо трохи далі.

Ставлення шведських істориків до Мазепи було ріжне, в залежності від того, чи належали вони до старого чи до нового напрямку шведської історіографії. Стара шведська школа в особі таких її репрезентантів як Фриксель і Е. Карлсон поставилася нега-

¹⁾ Можу вказати ще тільки на дві праці Т. Вестріна. Th. Westrin, *Anteckningar om Karl XII: s orientaliska kreditorer*, *Historisk Tidskrift* 1900, s. 1—56; Th. Westrin, *Några upplysningar om kosackhetmanen Filip Orlik*, *Historisk Tidskrift* 1905, s. 35—40.

²⁾ *Historisk Tidskrift*, 1883, s. 24—66; 143—202.

тивно до українського гетьмана, і це стоїть в тісній звязку з її відношенням до Карла XII. Вона суворо оцінила загальну діяльність шведського короля та особливо неприхильно його український похід та союз з Мазепою. На її погляд, був це крок, наперед засуджений на невдачу. Карл XII. зробив би добре, коли б, зважаючи на шведські національні інтереси, взявся за оборону остзейських провінцій; замість того пішов він кудись в далекі краї й занастив шведську справу. З таким принципіальним осудженням діяльності шведського короля було повязано й легковаження всіх його політичних, дипломатичних та стратегічних кроків; з тим було повязано й легковаження або скептичне відношення до всіх його дійсних чи передбачених союзників: поляків, українців, татар та турків.

Що ж дивного, що репрезентанти старої школи і до Мазепи поставилися дуже неприхильно, як до людини, що свідомо чи не свідомо причинилася до поразки шведів. Фриксель, пишучи в 50-х рр. XIX ст. „*Lebensgeschichte Karl's des Zwölften*“, перший висловив своє негативне відношення до українського гетьмана. Він немало вплинув на Костомарова, який з історії Фрикселя, як відомо, користувався: між тим і другим не бачимо якихсь поважних різниць в трактуванні Мазепи. З другого боку, Є. Карлсон знав працю Костомарова, на яку він не раз посилається в своїй капітальній історії Карлової доби, послуговуючись шведським перекладом монографії українського історика³⁾. Костомаров був для нього безперечно надійним інтерпретатором Мазепиної доби, і ось так бачимо перед собою певне співділення старої шведсько-української історіографії⁴⁾. Фриксель впливав на Костомарова, Костомаров на Карлсона, а об'єднував їх усіх спільний негативізм чи у відношенню до Карла XII., чи до Мазепи.

Як раніше з шведським королем (або й одночасно), так тепер з Мазепою оперують вони всі, послуговуючись методом однобічного й поверховного психологізму: на перший плян виступають персональні якості Мазепи, його дволичність, непевність, хитрощі, честолюбство, і вони то мають бути мірилом для оцінки особи та діяльності українського гетьмана.

В оповіданню Фрикселя зустрічаємо чимало дуже сумнівних постулатів: польськість Мазепи, його перехід з католицької на православну віру, його любов до княгині Дольської, його військові пляни, звязані з приходом Карла XII. на Сіверщину й т. д. Фриксель знав, здається, праці Голікова і Бергмана (принаймні цитує їх)⁵⁾ і у них міг брати відомости про Мазепу, яких бракувало йому в шведських джерелах. В головних моментах, особливо що до плянів і замірів Мазепи, базується він на таких шведських авторах, як Нордберг і Адлерфельд, комбінуючи їх оповідання.

Звертаючись до біографії гетьмана, шведський історик не заперечує ні його мужности, ні розуму, ні його знання, підкреслює його зовнішні прикмети (струнка фігура, легке і приємне пово-

³⁾ Е. Карлсон знав російську мову і користувався історією Соловйова.

⁴⁾ Воно могло мати й ідейний ґрунт під собою: спільні народницько-ліберальні симпатії.

⁵⁾ А. Fryxell, *Lebensgeschichte Karl's des Zwölften Königs von Schweden* Braunschweig 1861, В. II, s. 130.

дження з людьми), звертає особливу увагу на любовні авантюри молодого Мазепи, але поза всім тим в основу своєї характеристики кладе польськість гетьмана.

Мазепа, вихований на польським дворі, де він навчився всього — і доброго і злого, — став, опинившись серед своїх земляків, одною з визначніших осіб завдяки своїм особистим прикметам та одруженню з знатною і багатою козацькою вдовою. Коли Самойлович мусів уступити, то він зайняв його місце. Також спекався він пізніше і другого свого супротивника — Палія, якого було заслано на Сибір.

Добра служба у війнах з Туреччиною придбала йому прихильність царя. Але царське поводження з ним було не раз просто варварське, і воно ображало гордість гетьмана, вихованого на культурнішим польським дворі. Він терпів, але разом з тим задумувався над тим, як би скинути з себе владу царя. З тою метою звернув він свій погляд на Польщу. Польща була близька його серцеві: сам він належав до католицької церкви і перейшов на православ'я тільки на те, щоб стати гетьманом України. В 1705 році вислав його цар з козацьким корпусом в Польщу, і там знову заговорила в його серці стара прихильність до католицької церкви. До того ще й запалився він коханням до княгині Дольської, прихильниці короля Станіслава. Так прийшло до того, що він уже тоді обцяв підтримати польського короля, коли той разом з Карлом XII. забезпечить йому суверенну владу над козаками і Сіверщиною.

Чим далі, тим усе більше зростало незадоволення Мазепи. Цар не раз заявляв про своє бажання обмежити свободи козацтва та його старшини. Мазепа, хоч і гнівався з того приводу, але поводився дволично: царю пропонував завести у козаків німецький одяг, на Україні ж ширив чутки, що це царь задумує ввести нові звичаї серед козацтва. Так надіявся він підготувати людей до відокремлення від Москви, але робив це обережно. Аж в 1707 р., коли кожного місяця сподівались, що Карл XII. рушить в поход проти Москви, був плян Мазепи готовий. В осени цього року післав він свого довіреного чоловіка, бувшого болгарського єпископа, для таємних переговорів з Карлом і Станіславом. Його пропозиції були такі: як тільки Карл з своєю армією перейде Дніпро або Десну, то він — Мазепа, знищивши спочатку московські гарнізони на Україні, вирушить на зєднання з шведським королем для спільної боротьби проти москалів; в той же час король Станіслав має зайняти Київ або Смоленськ, а шведський ліфляндський корпус виступить проти Петербургу.

Тоді ще шведський король не звернув належної уваги на пропозиції Мазепи, передав тільки через Станіслава, що гетьман має тримати все в як найбільшій таємниці, а коли прийде час для виступу, то йому буде сказано. Це образило Мазепу, і переговори на декілька місяців перервалися⁶⁾. Вони почалися знову весною 1708 р. і привели на цей раз до союзу між Карлом і Україною. Їх ведено було в цілком законспірований спосіб, і від мовчазного з природи короля звичайно нічого не можна було дізнатися. Також і гетьман

⁶⁾ A. Fryxell, *ibid.*, B. II, s. 78, 79, 80.

пустив в рух всі свої природні хитрощі (недурно ж був він представником одного з диких або напівдиких народів), аби замести сліди нового союзу. Щоб замилити очі цареві, удавав він з себе хворого, але zarazом подбав про укріплення Стародуба, Ромна і Гадяча та переправив свій скарб до польського містечка Чуркова(?). Назовні вислужувався страшенно: наказав служити в церквах проти невірних шведів, вимагав від козаків, щоб ховали подалі цінніше добро. Але цього було вже занадто: ці хитрощі вийшли на шкоду самому Мазепі, бо населення почало боятися шведів і ставитися до них з великим упередженням.

Український гетьман рішив приєднатися до шведів після їх переходу через Десну, думаючи, що поява шведського війська на Україні скріпить мужність козаків. Але настрої серед його оточення і козаків були недобрі; чекати далі було неможливо, отже гетьман рішив, не гаючи часу, йти назустріч шведському королеві. Козацтво не знало про його замисел, але він і тут узяв хитрощами: доти водив їх за ніс, поки не зобачив шведів, а тоді сказав промову, з якої стало ясно, що він хоче зєднатися з шведами. Деякі козацькі полковники зажурилися, але не рішилися виступати проти гетьмана, бо шведи були вже близько. Вже кілька днів пізніше почало козацтво розбігатись на всі боки: український гетьман сподівався привести до шведів двадцятитисячну армію, з'явився одначе з відділом в 4—5.000 козаків, залишивши в Батурині 5—6 тисячний гарнізон. Через деякий час з того залишилося на боці шведів тільки пара сот людей⁷⁾.

Як бачимо, все тут повернено в персональний бік: Мазепа дбає за свої власні інтереси, а не інтереси українського народу. При тім метода його — хитрощі, мотиви — честолюбство або ображена гордість.

Ставлення Е. Карлсона, останнього визначного представника старої школи, до Мазепи ще різче, ще гостріше, ніж Фрикселя.

Карлсон висловив свій погляд на українського гетьмана двічі: в 1897 р. в статті „Slaget vid Poltava“⁸⁾ і в 1910 р. в своїй історії Карла XII. (тут далеко ширше⁹⁾), але і тут і там основні його думки залишаються без зміни.

Вказуючи на нові праці, яким він слідує в своїм виданню 1910 р. (очевидно, окрім Костомарова, натяк на Єнсена, що його книга появилася в 1909 р.), характеризує шведський історик Мазепу як одного з тих авантюристів, еластичних і безхарактерних шукачів щастя, яких так багато появилася на сцені славянської історії. Поляк з походження і по своїм симпатіям, вихований в єзуїтській школі і при дворі Яна Казимира, встиг він за допомогою різних інтриг досягти гетьманства. Інтриги допомогли йому утриматися більше як двадцять років на високім становищі гетьмана й придбати собі прихильність царя. В старечих літах, коли йому було приблизно 70 років, почав він побоюватися конкуренції Мен-

⁷⁾ A. Fryxell, *ibid.*, B. II, s. 127, 128, 129.

⁸⁾ E. Carlsson, *Slaget vid Poltava*, *Historiska Studier*, Festskrift tillägnad C. G. Malmström, Stockholm 1897, s. 6 f.

⁹⁾ E. Carlsson, *Sveriges Historia under Konungarne af Pfalziska huset*, Stockholm 1910, D. 8, s. 193 f.

шикова, що все більше усував його з позиції царського фаворита. Призирство і ненависть до цього чоловіка низького походження, під якого командою він один час мусів стояти, а також загальне незадоволення на Україні, викликане тяжкими кріпостними роботами й іншими московськими тягарями, спокусили його до ризиковних кроків. Однак він довго не піддавався намовам Станислава Лещинського і почав аж тоді обережно наближуватися до нового польського короля, коли Август II. примушений був зректися польського престолу, і сила шведів здавалася більшою, ніж впливи царя. Таємні переговори велися між ними в другій половині 1707 р., коли Карл XII. з своїм військом переходив Польщу. Згідно з тими плянами, які були вироблені Станиславом і Мазепою, мав гетьман під час походу Карла XII. на Московщину передати йому деякі козацькі кріпости, дбати про забезпечення шведської армії провіантом та привести донських козаків на шведський бік. За те шведи зобов'язалися підтримати гетьмана в його стремлінню скинути з себе московське ярмо, а Станислав, перебіраючи на себе законний суверенітет над Україною, забезпечував їй старі вольности. Сам гетьман виходив з того гандлю як пан над двома польськими воєводствами з титулом князя і дідичного володаря. Отут для Мазепи, на думку історика, й була собака закопана. Все, що він робив, виходило з користолюбних мотивів; нічого іншого не було у нього на думці як бажання влади. Для цього готовий він був пустити в рух всі засоби — брехню, обман, насильство, оскільки був певний доброго висліді справи.

Знаючи, що Карл XII. думає йти на Московщину, але непевний свого народу, рішив Мазепа залишити собі всі дороги отвертими. Він і не подумав зірвати з росіянами, тільки грав многозначну гру, скриваючи свої дійсні заміри. Перед царем грав він ролю вірного слуги, супроти Станислава запевнював свою відданість старій батьківщині — Польщі та бажання зєднати з нею Україну; перед козаками представляв себе як національного героя — визволителя батьківщини, що хоче звільнити Україну від загрози шведської руйнації й запобігає тому, зєднуючись з ними, щоб зробити її вільною та незалежною.

По суті Карл XII. не звертав уваги на українського гетьмана. Поки він тримався свого пляну безпосереднього наступу на Москву, покладався він, як здавалося, тільки на свою шведську силу, так що Мазепа мав для нього цілком другорядне значіння, можливо, на той випадок, коли б Станислав з Крассау вирушили на Україну і тут були б підкріплені козаками. Він зацікавився ним лишень тоді, коли повернув з Смоленського напрямку, в яким неможливо було йти далі, на південь, на Україну.

Це був момент, коли Мазепа мусів також прийняти певне рішення. Він, правда, продовжував ще деякий час свою подвійну гру. З одного боку, ввійшов в безпосередні зносини з шведською головною кватирою, з другого боку, все ще запевнював царя в своїй вірності. На вимогу царя прибути до московської головної кватири заявив він себе смертельно хворим, але марш Меншикова з кавалерією в напрямі Батурина був ознакою, що далі відтягати рішення було небезпечно.

Тоді то й вирушив він на чолі 4—5.000 козаків назустріч шведському королеві, приєднавши до себе на березі Десни ще один козацький корпус в 5—6.000 людей. Козаки йшли за ним, вірячи, що гетьман веде їх проти шведів. Як тільки ж переконалися в противному, то почали розбігатися на всі боки. До шведської головної квартири довів гетьман не більше 1¹/₂ тис. люду. Він появився тут не як сильний союзник на чолі численного війська, тільки як утікач, якого спроба підняти проти москалів полковників і військо не вдалася і який через те шукав охорони у шведського короля проти царського гніву¹⁰).

І тут, як бачимо, такий же самий підхід до справи (тільки гостріший) як і у Фрикселя: Мазепу уявляє собі Карлсон як якогось хамелеона, авантюриста, інтригана, жадібного влади — і більш нічого.

Інакше поставилася до українського гетьмана нова шведська історіографія. Правда, вона ще не встигла багато сказати про Мазепу. Такі шведські історики нового напрямку як Галлендорф або Стілле тільки побіжно зупинилися на його діяльності. Помічається у них навіть певна недокінченість або недоговореність думок і висловів в оцінці української проблеми того часу. Можливо, вони й не відчували потреби зайняти якоесь виразне становище в цій справі, але важно вже те, що ми у них не зустрічаємо фрикселівських або карлсоновських характеристик Мазепи як інтригана, авантюриста, честолюбця й т. д. Натомість бачимо у них певний об'єктивізм, бажання оцінити факти як факти, без психологічних інтерпретацій, улюбленої методи старої школи. Думаємо, що можна для того знайти деяке пояснення. Якраз нова шведська школа, вказуючи на цілком реальні і позитивні можливості вироблених Карлом XII. плянів та його рухів — аж до походу на Україну, аж до битви під Полтавою й т. д., тим самим мусіла прийти до думки, що й співпраця Мазепи із шведами зовсім не була авантюризмом як з одного, так і з другого боку. Навпаки союз Карла з українським гетьманом був шансом (і то цілком реальним) для обох країн, щоб повалити і знищити виростаючу московську потугу.

Ми знаємо вже, як поставився Галлендорф до походу Карла XII. на Україну. Цей похід був задуманий щонайменше під час перебування шведського короля в Литві. Хоч і з втратами для шведської армії, був він переведений в життя, і Карл досягнув того, чого добивався на початку кампанії: добрих зимових квартир на Україні і можливості мати зв'язок з Польщею через Київ, хоч цей зв'язок зрештою й не був налагоджений. Правда, Мазепі не пощастило, і він не виправдав надій, покладаних на нього шведами. Але це не значило, що козацька співпраця з шведським королем не мала ніякої вартости. Та ще на протязі 1708—9 р. приєдналися до шведів не тільки козаки, але й запорожці, і навіть під час полтавського бою ситуація була така, що знаходилися значні козацькі сили, які готові були (очевидно, на випадок шведського успіху) з'єднатися з ними проти москалів¹¹).

¹⁰) E. Carlson, Sveriges Historia, D. 8, s. 193—197.

¹¹) C. Hallendorf, Karl XII. och Lewenhaupt år 1708, Upsala Universitets Årskrift 1902, Upsala 1902, s. 116.

В цілком об'єктивний спосіб вияснює Галлендорф і українську проблему того часу: союз українців з шведським королем міг зреалізувати великі думки Богдана Хмельницького, міг поставити на ноги вільну Україну (Lill-Ryssland), бо такою вона занадто мало була під московським управлінням¹²). В цих висновках безперечно лежить й оправдання діяльності українського гетьмана в 1708—9 р.

Стілле, другий визначний представник нового напрямку, не звязує походу Карла XII. на Сіверщину з іменем Мазепи. Це не український похід, тільки операція на Москву через Мглин — Почеп — Брянськ — Калугу. Тільки після невдачі експедиції Лагеркрони на Мглин і Почеп та значних втрат Левенгаупта під Лісною стала необхідною для короля козацька допомога і союз з Мазепою. Переговори велися вже й раніше, і раніше входили в розрахунок короля Україна і її гетьман, але тепер потрібний був прямий зв'язок з ними.

Мазепу оцінювали як поважний чинник, як значного союзника рівно шведи, як і москалі. Він міг мати в своїм розпорядженні до 40.000 вояків. Розумний і хитрий Мазепа довго чекав, не роблячи рішучих кроків ні в той, ні в другий бік, але поява шведів в Сіверщині примушувала його до кінцевого рішення: він вибрав шведську орієнтацію.

З другого боку, коли вже Карл XII. рішився йти на Україну, то в його плянах, зв'язаних з цим походом, і Мазепа і козаки безперечно грали дуже поважну ролю. Для шведів важно було забезпечити Україну за собою, охоронити її від московського нападу, і в цій відношенню зайняття столиці держави, Батурина, важного стратегічного пункту, в якому знаходилися ще й потрібні шведам провіант і амуніція, були першим і необхідним завданням. Так і задумував шведський король, для чого вибрав собі пряму дорогу на Батурин через Макошин на Десні, але Мазепа вказав йому інший напрямок на Новгород Сіверський, і Карл XII. послухався. Можна зрозуміти Мазепу: для нього означала поява шведів на Україні перенесення війни на українську територію, наближення сюди московського війська. Але все ж таки була це значна помилка, яка показувала, що український гетьман або прогавив, або не вмів оцінити стратегічної ситуації, не бачучи загрози з боку кавалерії Меншикова. Як раз в його інтересі лежало швидке наближення шведів, забезпечення ними території і столиці держави. Пізніше і сам гетьман прийшов до такої думки, але було вже запізно. Так прийшло до здобуття і знищення Батурина москалями. Це була подія надзвичайної ваги. Завдяки їй було українське повстання в значній мірі спаралізоване, і гетьмана підперли порівнюючи незначні козацькі сили, далеко менші против того, на що сподівалися шведи. Уже в самім початку не пощастило Мазепі з його замірами, і за це несе він сам значну частину відповідальності¹³).

Отже й у Галлендорфа і у Стіллі бачимо, коли не новий підхід до діяльності нашого гетьмана (та й відкіля міг би він взятися: їхнім джерелом для української історії залишився той же самий Костомаров), то в усякім разі стремління в об'єктивний, себто науко-

¹²) С. Hallendorf, *ibid.*, s. 81.

¹³) А. Stille, *Carl XII: s fälttågsplaner 1707—1709*, Lund 1908, s. 117—128.

вий спосіб вивязатися з української проблеми. Вони комбінують на підставі фактів і не кладуть в основу своїх концепцій передузятих психологічних конструкцій. Чи ми погодимося з їхніми поглядами чи ні, але важно вже те, що вони своєю методою вигідно відрізняються що до Мазепи від представників старої школи.

Єнсен, як ми вже сказали, єдиний шведський історик, який ближче й докладніше зайнявся українськими справами. В 1909 р. зробив він наукову поїздку на Україну, був в Галичині, переїхав Київщину, Полтавщину і Чернігівщину, оглянув місцеві архіви, музеї і бібліотеки і зібрав там деякі історичні матеріали. Результатом цих відвідин була „культурно-історична монографія” про Мазепу, яку він видав в тому ж 1909 р. в шведській мові¹⁴).

В наших історичних колах імя Єнсена загально відоме як автора розвідок про Пилипа Орлика, Войнаровського й т. д., які були надруковані, головню в 1909 р., в „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка”. Це скоріше збірки матеріалів ніж критичні досліді над українською еміграцією першої половини XVIII ст. Цінність цих матеріалів, добутих з шведських архівів, очевидна, і так їх і оцінила українська історіографія. Але що уявляв собою Єнсен як автор монографії про Мазепу, залишалося невідомим, і ми мусимо й на цю сторінку його діяльності звернути нашу увагу.

Самі шведські історики не визнають Єнсена за історика з фаху. Один з них зауважує з приводу смерти Єнсена в 1921 р., що фаховий історик дав би більше ніж Єнсен, коли б зайнявся розробкою матеріалів, досліджуваних ним; але Єнсен в своїх історичних студіях ніколи й не заявляв претензії на науковість в стилістичному значінню цього слова і дивився на себе скоріше як на посередника, що добував матеріали до послуг спеціалістів-дослідників¹⁵).

Єнсен сам зараховує свою книгу до так званої популярної літератури, сам каже, що звертається з своєю монографією скоріше до шведської суспільности, ніж до фахівця, але разом з тим висловлює надію, що книга його буде прийнята як дійсна історична праця, яку він писав на підставі значної шведської, української, російської і польської літератури. Це не якийсь авантюристичний роман — за певнює він — тільки дійсна історія¹⁶).

Треба признати, що Єнсен використав значну літературу для своєї праці. Він цитує Нордберга, Адлерфельда, Лита (Lyth), Петре (Petres), Крмана, Бонака, Отвиновського, Паска, Самовидця, Величка, Історію Руссовъ, Рігельмана, Теофана Прокоповича, Бантиш-Каменських, М. Маркевича, Еварницького, Костомарова, Уманця, Грушевського, Томашівського. Отже в його руках було досить матеріалу, щоб дати правдиву картину Мазениної доби, особливо беручи на увагу, що йому було відомо дещо з новітніх поглядів на Мазепу з Грушевського, з праці Уманця, з розвідок Томашівського, тоді ще може тільки підготовлюваних до друку. Важно також, що він стояв в персональних зносинах з українськими істориками та співпрацював в „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка”.

¹⁴) Див. А. Jensen, Mazepa. Historiska bilder från Ukraina och Karl XII: s dagar, Lund 1909, Förord, s. V.

¹⁵) А. Н., Alfred Jensen (†1921), Historisk Tidskrift 1921, s. 311.

¹⁶) А. Jensen, Mazepa, Förord, s. VI. Далі будемо подавати сторінки в самому тексті.

На жаль, ми не бачимо слідів всього цього в його представленні Мазепи як людини і українського державного діяча. Він не тільки йде слідами Фрикселя і Карлсона, не тільки кладе в основу своїх концепцій старі костюмарівсько-карлсонівські психологічні конструкції, але й розбудовує їх в найбільш рішучий спосіб. Його негативізм у відношенні до Мазепи ще більший ніж його шведських попередників.

По суті праця його не виходить з рямки костюмарівської монографії: все, що ми читаємо у Єнсена, знайдемо і у Костомарова. Безперечно, він виходить з цих рямки, коли наводить деякі чужоземні характеристики Мазепи, або коли говорить про останні часи його, про справу з його наслідством, про Орлика й Войнаровського, послуговуючись для того шведськими архівами та окремими свідченнями Бонака, Крмана, Лита, Петре, незаними українському історикові. Але чогось нового в його праці ми не бачимо; він пише, можливо, точніше і, без сумніву, докладніше (на те й монографія!) ніж Фриксель або Карлсон, хоч і в цій відношенні можна знайти у нього чимало сумнівних або просто помилкових пунктів. Для прикладу наведемо деякі з них:

1. Вже в 1506 р. вишло польське розпорядження (förordning) про поділ козаків на низових (запорожці) і городових (в українських містах) ст. 8.); за Степана Баторія була зорганізована оплачена козацька армія польської служби в 6.000 чол. (ст. 9); ще король Сигізмунд I. († 1548) дав козакам „у вічне володіння” місцевості навкруги порогів по обох боках Дніпра (ст. 10).

2. В 1701 р. частина запорожців мала б перебувати в Польщі на боці Станіслава Лещинського (!?) (ст. 102).

3. Шведи не довіряли Мазепі; шведська „почесна сторожа” мала завданням стежити за його рухами (ст. 122). Відношення Карла XII. до Мазепи було цілком інакше, як це відомо з цілого ряду шведських джерел.

4. Гордієнко вирушив до шведів і Мазепи тільки з одною (!) тисячю запорожців (med tusen zaporoger) (ст. 127).

5. „Також і Адлерфельд підтверджує, що він (Мазепа) під час битви (полтавської) дуже побоювався за свою власну особу” (ст. 145). Адлерфельд був убитий в Полтавській бою. Як же він міг про це писати!

6. Пилип Орлик являється у нього „без сумніву” автором відомостей про останні дні Мазепи в Бендерах (ст. 164). В дійсності був ним Густав Зольдан, посланий шведським королем до хворого Мазепи (див. „Кієвская Старина” 1903, I, ст. 91—101).

Які б не зустрічалися сумнівні пункти в автора, все ж таки його працю не можна назвати якоюсь фантазією; все, що він говорить, можна безперечно підтвердити тим або іншим джерелом, правда, здебільшого безкритично або випадково взятим. Взагалі Єнсен не знав, що робити з своїми численними джерелами: критично поставитися до них не умів, отже цитував одне поруч другого, а висновок робив так, як йому сподобалося. Він не мав певної твердо уложеної концепції, не мав і того, що ми називаємо історичною перспективою. В ньому більше промовляв літературний хист, ніж здібності науково думуючої людини. Як і багатьох інших його

попередників з нахилами літерата (хоч би Вольтер!), спокушують його ті моменти в житті Мазепи, котрі щось говорять почуттю або фантазії читача. Через те любовні пригоди Мазепи займають так багато місця в його оповіданні. Натомість досить побіжно перебігає він життя Мазепи в інших пунктах крім любовних. Як раз такі важні моменти в діяльності Мазепи, як його внутрішня політика, його відношення до різних верств населення, його економічні заходи — все це збувається парою слів або зовсім не згадується. Про зовнішню політику Мазепи дошведського періоду Єнсен загалом нічого не говорить. Відношення гетьмана до Польщі, до Палія, трактування ним проблеми Правобережної України не звертають на себе уваги автора. Також і роля Мазепи як культурного діяча, фундатора церков, шкіл, покровителя мистецтва, хоч і відома почасти Єнсену, але приймається ним скептично, без розуміння ваги питання і його значіння для оцінки діяльності українського гетьмана.

Загально беручи, праця автора є продуктом цілком однобічної і вузької концепції, коли тут взагалі на місці поняття концепції. Він розподілює світло й тіні не в об'єктивний, тільки в цілком суб'єктивний, тенденційний спосіб¹⁷).

Трагедія, яка розвернулася на полях України — каже автор — хоч яка поважна і грізна, має й свою гротескову, смішну сторону. Вистарчить лишень представити собі з одного боку шведських вояків з Карлом XII., з другого запорожців з Мазепою: хіба можна рівняти вірних, справедливих, порядних і тверезих шведів з гарячими, непевними, зрадливими і часто п'яними запорожцями! Хіба не смішно ставити цнотливого, впертого і справедливого короля поруч з Мазепою (ст. 31). Хто був Мазепа? — людина без совісти, егоїст, політично безпринципний, який далеко полишив за собою недоброї памяти Бруховецького. Як державний муж і воїн був він пародією на Хмельницького, хоч і перейняв його думку (тільки не своєчасно) про союз з Швецією проти свого славянського суверена (ст. 31). Та проте треба дивуватися надзвичайній зручності Мазепи: де б він не опинився — серед польської шляхти, серед запорожців, або московських бояр, — всюди вміє він своїм особистим *charme* за допомогою дипломатичної гри і своїх небуденних здібностей привабити до себе людей. Його блискуча кар'єра не була б можливою, коли б не приходив йому на допомогу його надзвичайний розум. В таланті Мазепи ніяк не можна відмовити (ст. 49). І все ж таки не був він справжнім державним мужем і не належав до великих історичних постатей. Це тому, що в його характері проявили себе дві великі шкідливі риси, які зробили неможливими його замисли, а крім того положили незмиту пляму на його пам'ять. Перша риса була внаслідокана ним від його попередників: це — відсутність якогось сталого принципу, відсутність до одної цілі звернутої, твердої політичної лінії. І ця морально-політична безпринципність вела до того, що він міг бути облудним інтриганом навіть у відношенню до своїх найближчих прихильників. Чи існу-

¹⁷) Ми не подаємо коротенької історії України, якою починає Єнсен свою монографію про Мазепу. Скажемо тільки, що він високо цінить Б. Хмельницького. Для нього був Хмельницький важливим політичним фактором в Східній Європі, некоронованим монархом своєї країни (ст. 25).

вали для нього взагалі поняття права і безправя, правди і брехні, дійсності й вигадки? В особі Мазепи тріумфував егоїзм руїни з її персональними інтересами і жадобою до здобичі (ст. 50). В його скомплікованій натурі була й друга негативна риса: боягузство. Вона проявила себе і в історії з Паском, і під час походу 1705 р на допомогу Августу Саксонському, і за перебування у Карла XII. перед і після Полтави (ст. 50—51). На Мазепі лежала ще одна пляма, яка для політичного діяча була може найгіршою. Його численні любовні пригоди були такого роду, що він в очах світу сам себе зробив посміховищем, а це завжди плямує людину, як би вона не намагалась грати ролю великої особи чи в добрім, чи злім значінню (ст. 51).

Після цих загальних зауважень не буде нас дивувати, що Єнсен, подаючи біографію Мазепи, збирає до купи всі пікантні місця з оповідання Паска (ст. 36—40; 52—55) і знаходить в них деяке зерно правди, посилаючись для підтвердження на інших свідків як Бонак, Отвиновський і Крман (ст. 57—58). Також багато місця відводить він оповіданню про конфлікт між Кочубеєм і Мазепою та особливо любовній історії його з Мотрею Кочубеївною (ст. 62—78). На перебування Мазепи при польському дворі звертає він також увагу, щоб довести, як сильно вплинула на сформування його характеру двірська атмосфера. В жадібному до розваг королівському місті над Вислою ще більше розвинулася вроджена легковажність будучого гетьмана (ст. 40). Це польське виховання було зрештою йому на шкоду, бо робило його пізніше непопулярним в очах козаків і примушувало його боротися проти обвинувачень в польськості (ст. 40—41).

Опинившись на Україні та зробившись гетьманом, Мазепа за раз же показав свою політичну безхарактерність. Бачучи навкруги себе ворогів, особливо прихильників бувшого гетьмана Самойловича, він зручно дає собі раду з ними: одних перетягає на свій бік, купуючи їх прихильність, на других таємно доносить цареві, третіх просто поборює і то в зрадливий спосіб (ст. 45). Що до стосунків з московською державою, то гетьман з надзвичайним тактом баянсує між дуже розбіжними українськими і московськими інтересами (ст. 46). Його дипломатичні і адміністративні здібності витримали не один іспит, який положений був на нього високим саном гетьмана; його військова діяльність на півдні теж була успішною (ст. 48). Нагороди за це все так і сипалися на нього, і до 1707 р. був він безперечно вірним слугою царя (ст. 48).

Що ж примусило Мазепу відпасти від Москви? Внутрішніми мотивами були персональне честолюбство і боягузство (sic! ст. 82). Мазепа зовсім не виходив з великої і благородної ідеї вільної, державно незалежної України. Нічого іншого не помічаємо в його поступованні як тільки бажання забезпечити самого себе, хоч і як хоче він виступати назовні як борець за козацькі свободи (ст. 113). Розрив його з царем був по суті річчю й нерозумною. Не є він жадний Конрад Валленрод, як дехто думає, але попросту знаряддя, м'яч у руках двох великих людей, Петра I. і Карла XII., що боролися між собою за Східню Європу. Його позиція в цій боротьбі була занадто слаба. Він не передбачав, що в тих обставинах, які були

фактично пануючими на Україні, раніше чи пізніше москалі візьмуть гору над шведами і, значить, над ним самим (ст. 83).

Автора цікавить специфічне питання про „зраду” Мазепи. В чім полягала так суворо осуджена зрада Мазепи, хто був її жертвою, — запитує себе Єнсен і відповідає: Мазепа зрадив самого себе і своїх прихильників, і за це його можна назвати скорше злочинцем в моральному ніж політичному сенсі. Але ледви чи можна твердити, що він зрадив Україну або запорожську козацьку республіку. Більшість українців не відчувала потреби союзу з такою далекою країною як Швеція, про яку вони тільки й знали, що на її престолі сидить неабиякий полководець. Правда, включення України в склад московської держави було прискорене виступом Мазепи (основою його була вже персональна унія Хмельницького), але щоб там не було, розвиток московсько-українських відносин йшов в тім же напрямі, і було тільки питанням часу, як скоро закінчиться процес повної асиміляції України з Москвою, бо український народ не мав того політичного хисту, який потрібен для здобуття тривалої держави. Що до запорожської республіки, то вона була анахронічним явищем і пережила сама себе (ст. 113).

Для Єнсена також не має нічого дивного в тому, що Карл XII довірився Мазепі і пішов на Україну. Адже Мазепа зумів дурити Петра на протязі довгих літ! (ст. 114). Та з переходом на шведський бік була закінчена й життєва дорога Мазепи. Він прийшов до Карла XII, як духово і фізично розбитий старець. Почався період швидкого і непочесного конання українського гетьмана (ст. 116). Також і до Бендер прибув не сильний, спритний козацький гетьман, тільки його тінь, що знайшла тут своє смертельне ложе (ст. 163).

Так гостро й негативно поставився автор єдиної шведської монографії до постаті українського гетьмана. Приходиться жалкувати, що в Швеції не знайшлося історика з фаху, який зайнявся б цією темою. Книга Єнсена залишається і досі єдиним джерелом, з якого (поруч шведського перекладу Костомарова) черпають шведські історики, і в їх рядах дуже видатні представники історичної науки, своє знання про Мазепу і Мазепині часи на Україні.

Нашим завданням було б не обмежуватися тільки критикою, але також звернути увагу шведського загалу і шведських істориків на образ Мазепи, як він представляється в українській науці після костомарівських часів. Адже ж панує у нас, починаючи з Уманця, цілком інше представлення життя, а особливо діяльності українського гетьмана. На це варто було б звернути увагу шведів¹⁸⁾.

¹⁸⁾ З цього приводу треба дуже вітати статтю проф. Д. Дорошенка, що недавно появилася в *Historisk Tidskrift* за 1937 р. під назвою: „Svensk-ukrainska förbindelser under 1600-och 1700-talen i belysning av den nyaste ukrainska historieskriptionen“, s. 129–149. Це є перша українська спроба дати шведам огляд українських дослідів над особою Мазепи (також Богдана Хмельницького і Пил. Орлика) в аспекті шведсько-українських зносин.

Б. Крупницький.

ПЛЯНИ МАЗЕПИ В ЗВ'ЯЗКУ З ПЛЯНАМИ КАРЛА XII. ПЕРЕД УКРАЇНСЬКИМ ПОХОДОМ ШВЕДІВ.

Перед нами стоїть дуже проблематичне питання про пляни Мазепи в зв'язку з замірами шведського короля перед його походом на Україну. Проблематичне головню тому, що до нас не дійшли автентичні дані: похідна канцелярія Карла XII. була спалена під час відступу до Дніпра, а про архів Мазепи ми й сьогодні напевно не знаємо, яка доля його спіткала.

Отже в цім питанні здані ми на ласку свідків, сучасників карло-мазепиної доби. Таких матеріалів є чимало, як з шведського, так і з українського боку. Але оповідають вони про справу в такий ріжнородний спосіб, що історична наука може ставити тут лишень гіпотези, і ледви прийде колись до остаточного рішення.

Тим більшим є в такім випадку завдання історика, він мусить критично переглянути весь відомий матеріал, щоб прийти до якоїсь більш-менш обґрунтованої розв'язки питання.

Наша історіографія цім питанням мало займається, але коли й займається (Костомаров, Уманець, Томашівський), то дуже побіжно або й зовсім некритично, як, наприклад, Костомаров. Шведські джерела і література залишалися у нас здебільшого невідомими, за виключенням Адлерфельда і Нордберґа, а без цих матеріалів тяжко обґрунтувати справу так, як це слід зробити. Зате в шведській історіографії здавна було велике зацікавлення плянами Карла XII. Але й тут ріжнородні, часто діаметрально протилежні свідчення джерел приводили до ріжних історичних конструкцій. Е. Карлсон і почасти Фриксель були тої думки, що Карл XII., перебуваючи в Саксонії, задумав похід в напрямі Пскова — Остзейських провінцій, і тільки пізніше, переходячи Польщу або знаходячись вже в Литві, змінив його на прямиий напрямок Смоленськ — Москва. Галлендорф твердив, що шведський король задумав принаймні в Литві безпосередній похід на Україну; Стілле доводив, що в Карла і на думці не було іти на Псков, що його заміром залишався спочатку і до кінця напад на Москву і що, навіть перебуваючи на Україні, він довший час старався (і то в ріжних напрямках) виконати цей свій плян.

Над плянами Карла XII. мусимо й ми застановитися. Вони для нас дуже важні, бо тільки в зв'язку з ними ми можемо зрозуміти заміри Мазепи.

На чому ґрунтуються шведські історики? Прихильники псковсько-остзейської комбінації виходять із свідoctва Їлленкрука, генералквартирмейстра шведської армії. Перебуваючи в Саксонії, Карл XII. розмовляв одного разу з Їлленкруком і сказав йому, як оповідає останній, таке: „У нас не може бути іншого заміру (dessein), як витіснити ворога з нашої країни і взяти Псков, для чого Ви мусите зробити плян атаки”¹⁾.

Це оповідання треба брати з як найбільшою резервою. Чи дійсно впав такий вислів Карла XII., чи ні, важне те, що шведський король ніколи не трактував поважно свого „шефа генерального штабу”. Він був для Карла XII. лишень добрий знавець шляхів — і більш нічого. Плянів шведського короля він не знав, як це ясно видно з його дальших стосунків з Карлом XII. Шведський король використовував його для вироблення потрібних маршрутів, але тримав здалека від своїх плянів, не покладаючись, можливо, на неспокійну, честолюбну і вражливу вдачу свого помічника. Вже це одне примушує нас ставитись критично до оповідання Їлленкрука, навіть не послуговуючись численними контрарґументами визначного шведського історика Стілле²⁾. З другого боку, вистане кинути оком на ситуацію в 1707—8 р., аби признати, що й з стратегічних міркувань свідчення Їлленкрука неправдоподібне. Йдучи в остзейські провінції, Карл переходив на вужчу базу, залишав Польщу і свого прихильника Станислава в дуже небезпечнім положенню: він давав в такий спосіб повну можливість цареві допомогти через Польщу виключеному покищо від активної політики Августу Саксонському. Для чого в таких разі довгі операції Карла XII. в Польщі і Саксонії? Також і положення Балтики було тепер цілком інакше ніж в 1701 р.: країна була зруйнована, і на місці провіантуватися було тяжко; в руках росіян знаходилися крім того важніші кріпости — Дорпат, Нарва, Петербург³⁾. Як бачимо, Карл XII. стояв би тут перед зовсім нелегким завданням.

Коли б у шведського короля дійсно існував такий плян, то на що мав в таких разі рахувати Мазепа? Ми ж знаємо, що він був щонайменше з 1707 р. в стосунках із Станиславом, а через нього очевидно і з шведами. Незрозуміло, яку вигоду могла давати шведська орієнтація українському гетьманові, коли б шведська армія пішла в північно-західнім напрямі, а його і шведського короля розділила б величезна територія Московської держави (західня її частина). Допомога з боку Станислава і шведського помічного корпусу безперечно не змогла б вирівняти кольосального стратегічного віддалення, поділення на фронти південний і північний, котрі не мали б жадних звязків між собою і давали б всі стратегічні переваги в руки Петра. Одним словом, як не брати цю комбінацію, до всіх боків здається вона нам неправдоподібною.

Що до другої гіпотези — Галлендорфа про королівський плян походу на Україну, задуманий найпізніше під час перебування в Литві, в Сморгоні або Радошковичах, то тут свідками служать

¹⁾ Axel Gyllenkrooks relationer från Karl XII s krig, Stockholm 1913, s. 33.

²⁾ Arthur Stille, Carl XII: s fälttågsplaner 1707—1708, Lund 1908, s. 5 f.

³⁾ Див. міркування шведського генерального штабу. Generalstabens, Karl XII på slagfältet, Stockholm 1919, III, s. 552.

в першу чергу Адлерфельд та анонімна реляція про полтавську битву, уміщена в четвертому томі праці Адлерфельда видання 1740 р. Адлерфельд є тої думки, що причиною, яка спонукала шведського короля „ввійти в Росію” (d'entrer en Russie), були також переговори, які з деякого часу провадив він з українським гетьманом. Мазепа, знаходячись ще на кордонах Волині, буцім то для зеднання з Сєнявським, завязав кореспонденцію з Станиславом, яка цілила на те, щоб шведський король вступив на Україну, аби визволити її від тяжкого московського ярма. Україна, як багата і родюча країна, дуже надавалася для ведення війни, а також і для того, щоб відсіла вдертись в серце московської держави. Тому то й рішив шведський король поперше зеднатися з Левенгауптом, а після того повернути своє побідне військо на Україну⁴).

Це свідоцтво досить ясне, але все ж таки мусимо над ним трохи задуматися.

Галлендорф безперечно має рацію, коли він високо оцінює це джерело, називаючи його свого роду офіційною історією шведського походу⁵). На це вказує передмова Карла Максиміліана Адлерфельда, сина учасника походу, в якій сказано, що Карл XII. видав наказ давати своєму історіографові всі потрібні відомости, як мемуари, реляції про битви, марші, побіди, атаки й т. д., щоб його праця вийшла як найдосконаліша⁶). Отже, загально беручи, оповідання Адлерфельда, що приймав участь в поході як шведський камергер і вихователь герцога Максиміліана Емануеля Вюртембергського, писане в часи походу і на основі свіжо поступаючих реляцій, вимагає пильної уваги дослідника.

Разом з тим не можемо інакше як скептично поставитися якраз до оповідання Адлерфельда про задуманий шведським королем похід на Україну. Це оповідання, наскільки приймемо за певне датування Адлерфельда (травень 1708 р.), мало б бути віднесене на час перебування шведського короля в Литві, отже перед тим, як шведське військо вирушило в напрямі Дніпра⁷). Ми знаємо, що Карл XII. задумував свої пляни в якнайбільшій таємниці; також і переговори між ним, Станиславом та Мазепою велися дуже конспіративним способом. В таких обставинах просто неможливо собі уявити, що полководець такого роду, як Карл XII., зраджував би наперед свої пляни Адлерфельдові, не вспівши перевести їх в життя. Коли шведський історіограф дійсно писав про пляни Карла XII. під час перебування в Литві, то робив це, опираючись на якусь версію, що кружляла в шведських військових колах; автентичними його відомости ніяк не можна признати. З другого боку, Адлерфельд твердить, що Мазепа завязав зносини з Станиславом, маючи на меті спонукати шведського короля ввійти на Україну. І цей вислів говорить, на нашу думку, про не дуже велику поінформованість автора, бо Мазепа і не сподівався і не бажав приходу швед-

⁴) Adlerfeld, Histoire militaire de Charles XII Roi de Suede, Amsterdam 1740 III, 275—276.

⁵) C. Hallendorf, Karl XII och Lewenhaupt år 1708, Upsala Universitets Årskrift 1902, s. 20.

⁶) Adlerfeld, *ibid.*, I, p. XIV.

⁷) Adlerfeld, *ibid.*, III, 275.

ського короля на Україну, як це ясно видно з цілого ряду його міркувань в розмовах з близькими йому людьми⁸⁾.

Перейдемо тепер до другого джерела, до аноніма. Про цю анонімову реляцію каже видавець її, син Адлерфельда: „Cette pièce vient de la main d'un officier d'un grand mérite, qui ne veut pas être connu“⁹⁾. Хто він, і по цей день залишається невідомим. Шведський історик Галлендорф висловив був в 1902 р. здогад, що її автором міг бути фельдмаршал Реншильд¹⁰⁾, але змінив його в 1915 р., коли видав анонімову реляцію в її дійснім вигляді, не прикрашенім першим її редактором¹¹⁾. В цьому виданні дивиться Галлендорф на автора реляції як на звичайного шведського старшину, репрезентанта пересічних старшинських кол в ранзі майора¹²⁾. З цим безперечно можна погодитися, бо помилки автора реляції в деталях та їх комбінаціях настільки значні, що їх ніяк не можна приписати старшині на відповідальнім становищі, тим менше Реншильдові. Це признає і Галлендорф, але з другого боку все ж таки ставить у заслугу авторові реляції, що він має цілком повне уявлення загального перебігу подій¹³⁾.

Якраз цей „пересічний“ старшина й подає окремі пункти союзного трактату між Мазепою і Станиславом, які грають чималу роллю як в шведській історіографії, так і у нашого Костомарова; у того ж аноніма зустрічаємо дуже детальний стратегічний план Мазепи, предложений ним разом з союзом шведському королеві і прийнятий останнім. Автор анонімової реляції також твердить, що український гетьман запросив шведського короля в Сіверщину на зимові квартири, і що Карл XII. пішов просто на Україну, поклавшись на союз з Мазепою¹⁴⁾.

Відкіля цей скромний майор шведської армії міг знати такі важливі подробиці, яких майже нема в інших шведських джерелах?

Поруч з численними помилками знаходимо у нього такі речі, які не можна відкинути, хоч би тому, що вони підтверджуються українськими джерелами: наприклад, особа бувшого єпископа болгарського або сербського фігурує як у аноніма, так і в признаннях Кочубея¹⁵⁾.

І все ж таки тяжко признати, що автор був поінформований з перших рук. Проти цього говорить і неясність його оповідання, і часта помилковість його. Очевидно, автор чув не про одну подробицю з часів походу, якого він сам був учасником; він же знаходився довгими літами в московськїм полонї, жив тут серед таких же як і він учасників подій і певно цікавився такими справами, які іншу шведську старшину мало обходили. Чи не характеристично,

⁸⁾ Костомаровъ, Мазена и мазепинцы, С. Петербург 1905, т. XVI, ст. 567, 569, 593, 615.

⁹⁾ Adlerfeld, *ibid.*, I, p. XXVI.

¹⁰⁾ C. Hallendorf, Karl XII och Lewenhaupt, s. 39.

¹¹⁾ C. Hallendorf, Karl XII i Ukraina. En karolins berättelse, Stockholm 1915.

¹²⁾ C. Hallendorf, En karolins berättelse, s. XV.

¹³⁾ C. Hallendorf, *ibid.*, s. XIV.

¹⁴⁾ Adlerfeld, *ibid.*, IV, p. 7; C. Hallendorf, En karolins berättelse, s. 3 f.

¹⁵⁾ Порів. Адлерфельд, IV, 14; En carolins berättelse, s. 6; Д. Н. Бактышъ-Каменскій, Источники Малороссійской исторіи, Чтенія Импер. Общ. Ист. и Древ., Москва 1859, I, ст. 101.

що він, перебуваючи в Московщині яко полонений, мав нагоду балакати з одним українським полковником (an Colonel Cosaque) в справі без вісти пропавшого шведського державного секретаря Гермеліна¹⁶⁾. Отак з чуток, розмов (і то очевидно не тільки з шведами) міг скластися у нього образ подій, в якому надзвичайно тяжко розібратися, де правда, де брехня, особливо коли візьмемо під увагу, що автор написав свою реляцію після повороту до Швеції, не раніше смерті Скоропадського і скоріше всього після 1727 р.¹⁷⁾.

Підносилися також в науці голоси, які хотіли заперечити або ослабити значіння Мазепи для задуманих Карлом XII. операцій. (Е. Карлсон, С. Томашівський¹⁸⁾). Вони виходили з свідчення графа Піпера, шведського канцлера, писаного ним в Московщині в 1709—1714 рр.¹⁹⁾. Піпер, попавши в полон, мав літом 1709 р. в Києві розмову з царем. Царь запитав його, чи не Мазепа був причиною того, що шведи завернули свій марш і пішли на Україну. Піпер запевнив, що вони не мали ніякої, ані найменшої переписки з ним до того часу, поки зайшли так далеко в Україну, „що Й. К. В. стояв йому майже над карком... і він піддався Й. К. В.“. Коли царь зауважив, що шведський король в такому разі дістав через поляків запрошення на Україну, то Піпер відповів: „Ні, се ще менше; Мазепа був нам цілком невідомий до тої хвилини, коли він при названій місцевості прислав нам свого посла і через нього предложив Й. К. В., що хоче піддатися Й. К. В.“²⁰⁾. Як би там не було, ми не можемо прийняти за чисту монету слів Піпера, як це робить напр. Томашівський, мотивуючи свою високу оцінку тим, що, мовляв, шведський міністр не мав потреби говорити інакше, аніж було в дійсності; а ще менше потребував він закривати це в своїм приватнім дневнику²¹⁾. На те можна відповісти: хто ж повірить Піперові, що Мазепа був незнаний шведським відповідальним діячам (хоч би тому ж Піперові), а особливо Карлу XII. аж до приходу на Україну? Канцлер Карла XII. був гарячим шведським патріотом і дуже ретельно обороняв шведські інтереси (а особливо шведських полонених) під час свого перебування в Московщині, що він довів тут своєю діяльністю. Цілком зрозуміло, що він і не міг і не хотів навіть *post factum* зраджувати шведські державні таємниці, а тому заперечував все, що на його погляд до них належало. А у своїм приватнім дневнику зовсім не потребував він подавати те, що йому і без того було відомо: він описував тут розмову з Петром, як вона фактично велася — і більш нічого²²⁾.

¹⁶⁾ Adlerfeld, *ibid.*, IV, 89; *En karolins berättelse*, s. 33.

¹⁷⁾ Подробині про це у Галлендорфа, *En karolins berättelse*, s. XXV.

¹⁸⁾ E. Carlsson, *Sveriges Historia*, D. 8, s. 57; С. Томашівський, Із записок Каролинців, З. Н. Т. ім. Шев. Львів 1909, т. 92, ст. 70—71.

¹⁹⁾ Grefve Carl Pipers dagbok, hållen under hans fångenskap i Gyss'and 1709—1714, *Historiska Handlingar*, XXI, I.

²⁰⁾ Подаю за С. Томашівським, там же, ст. 70.

²¹⁾ С. Томашівський, там же, ст. 71.

²²⁾ В тім же приблизно сенсі висловлюється і Галлендорф, *En karolins berättelse*, s. 54.

Звичайно, Томашівський має почасти рацію, коли він твердить, що активного впливу Мазепи на зворот шведського короля на Україну не було, а був пасивний вплив, себто король „втікав від голоду“ (!) на багату Україну, де

Як же стояла справа в дійсності? Що задумував Карл XII? Безперечно, Карл задумував з самого початку похід на Москву, серце російської держави. Що до цього ми поділяємо думку шведського історика Стілле²³). На це вказує цілий ряд звісток, залишених нам учасниками подій (Нордберг, Вейге, Понятовський й т. д.²⁴), але ці свідчення не так важні для нас, бо вони не попереджують подій, а скоріше констатують їх. Зате значно важніші ті голоси, які доносилися в Європу з шведської армії під час походу її через Польщу. Так Вестфаль, саксонський резидент у Берліні, 12. лютого н. ст. 1708 р. повідомляє свій уряд (отже коли шведська армія знаходилася ще в Польщі): сюди доходить багато листів із шведської армії, в яких висловлюється переконання, що шведський король задумує зеднатися з Левенгауптом, після того вдарити на москалів і взяти прями́й напрям на Москву. Теж саме твердить він у другій своїй реляції з 19. лютого н. ст. 1708 р., додаючи до старих відомостей ще одну, буцім то шведський король хоче скинути царя з московського престолу і буцім то шведський резидент у Берліні отверто це заявив²⁵).

Коли консеквентно держати цю лінію, то мусимо прийти до висновку, що прями́й похід на Москву був задуманий Карлом XII. уже в Саксонії: недурно якраз у цім напрямі йдуть вислови з польського боку (Заленський, Станислав) і з українського (Мазепа).

Отже можна думати, що Карл XII. вибрав собі лінію прямого нападу на Москву, рахуючись зо всіма стратегічними чинниками. Він брав на себе середній фронт, при чім не важно, якою спеціально дорогою, чи смоленською, як думають Карлсон та шведський генеральний штаб²⁶), чи після передбаченого зайняття Почепи калужсько-брянською, як думає Стілле²⁷). Тут мало відбутися рішачуче змагання між москалями і шведами.

З півночі, як відомо з цілого ряду шведських джерел, в тім числі Нордберга, Аноніма, Бельке²⁸) й т. д., мав підтримати його акцію генерал Любекер, якому було дано завдання зайняти Петербург. З півдня стояв до його розпорядження Станислав з помічним шведським корпусом генерала Крассау. На Станислава і Крассау було покладено завдання очистити Польщу від решток партизанів Августа Саксонського та знищити нарешті армію коронного гетьмана Сенявського, що все ще тримався московсько-саксонської орі-

---

сподівався прихильного прийняття з боку козаків. А Мазепа знайшовся в безвихіднім положенні і не мав іншого виходу як приєднатися до шведів (С. Томашівський, там же, ст. 70—71). Ми зовсім не думаємо заперечувати цієї тези, знаходимо тільки, що її з вищенаведених причин не можна доказувати, опираючись на свідoctво Пінера.

²³) A. Stille, Carl XII: s fälttågsplaner 1707—1709, Lund 1908, s. 39, 42.

²⁴) Відсилаємо тут до С. Томашівського, там же, ст. 69, 70, 71, 72.

²⁵) A. Stille, *ibid.*, s. 38.

²⁶) E. Carlsson, *Slaget vid Poltava*, s. 4—5; *Sveriges Historia*, D. 8, s. 103—105. *Generalstaben*, *ibid.*, III, s. 626.

²⁷) A. Stille, *Tåget mot Ryssland*, s. 298—299.

Не забуваймо, що цей напрям, як думає Стілле, зовсім не означав наміру короля зеднатися з Мазепою.

²⁸) Вкажемо тут на Бельке як мало знане джерело. C. Hallendorf, *Studier öfver den äldre Karl XII: s historiografien*, 2 (Upsala 1901).

ентації. Після того мали вони вирушити в напрямі Києва та зєднатися з козацьким військом Мазепи²⁹⁾.

Що таким було завдання Станислава і Крассау, знаємо ми не тільки з польських та українських джерел, але також і від шведів. Укажемо на свідоцтво генерала Мейєрфельда, який твердить, що шведський король тримався того пляну, перебуваючи в Литві, і тут прийшов до остаточного рішення в тім напрямі. На це свідоцтво, полишене нам в формі споминів, мусимо звернути увагу вже тому, що Мейєрфельд користав з довіря шведського короля як досвідчений і сміливий старшина, приходився крім того ріднею таким видатним шведським державним мужам, як Піпер і Арвід Горн³⁰⁾, отже міг мати неабиякі інформації. Ось що він каже: „Und da sie (die schwedischen Truppen) gegen den Frühling fast zu Radoschowitz in Lithauen gelegen kamen, blieben Ihre Königl. Majjt. woselbst bis zur vollen Grasung stehen, woselbst die Messures wegen des Polnischen Wesens wie sie weiter zu nehmen, abgetan wurden. Der König Stanislaus nebst dem Feldherrn Sapia und andere Pohlischen Magnaten, die Ihre Königl. Majjt. bis dahin gefolget, gingen mit dem Könige Stanislaos den Corpo, so unter des General Crassau in Pohlischen Preussen und Pohlen zurück blieb, von Ihre Königl. Majjt. gelassen wurde, nicht allein damit in Pohlen alles zum Gehorsam zu bringen sondern auch im Ausgang Majj oder Anfang Junio sollte besagtes Corpo mit dem Könige Stanislaos ungesehnt, nachdem sie sich mit der Cron-Armé und Littauischen Armé conjungiret, nach der Okrajen (!) vortsetzen und sich da weiter mit dem Cosackischen Feldherren Mazeppa, so schon ein alter Herr von etliche 70 Jahren war, coniungiren“³¹⁾

Отже виходить, що Карл XII., вибираючи собі середню дорогу на Москву, полишав за собою Польщу як свою добре захищену операційну базу, а понадто стремів до створення нової операційної бази на півдні, і з цього погляду був для нього Мазепа зовсім немаловажним чинником. Зєднання шведсько-польського допомогового корпусу з українським гетьманом на території України віддало б в його руки багату країну, що лежала не так уже далеко від його головного операційного напрямку, а це уможливило і постачання його армії, і навіть певну стратегічну співпрацю при дальшому русі на Москву. Через Україну міг він вступити в безпосередній стик як з бунтівниками-донцями, так і з татарами, з якими заведені були зносини ще під час переходу шведами

²⁹⁾ Ture Gabriel Bielkes hågkomster af Karl XII, Upsala 1901, s. 60.

³⁰⁾ С. Hallendorf, Karl XII. och Lewenhaupt, s. 41.

³¹⁾ Див. Engeströmska Samlingen, Kungl. Bibl. Подаю за Е. Carlson, Sveriges Historia, D. 8, s 44—45 (примітка).

Цікаво, що італійська реляція у Відні повідомляла, будім то з московського боку рахувалися з можливістю походу короля Станислава з допомоговим шведським відділом генерала Крассау на Україну в дуже імпозантній кількості 25.000 люду, яка складалася крім вищенаведених чинників з шляхти і відділів Сапіги та Вишневецького. Див. S. Hallendorf, Karl XII och Lewenhaupt, s. 117 (примітка).

З цим варто порівняти те, що казав на цю саму тему Мазепа цареві, як одноголосно свідчать Пилип Орлик і Кочубей.

Польщі (1707/8). Таким чином забезпечив би він себе з півночі, заходу й півдня і міг упевнено йти в середнім напрямі³²).

Як же представляв собі справу Мазепа? Чи орієнтувався в тодішніх обставинах, чи знав щось про замисли Карла XII? Ми будемо покликатися тут головню на два свідощтва: Пилипа Орлика (Лист до Стефана Яворського) і Кочубея (донос Кочубея і його признання перед царським судом). Хоч не можна заперечити їхньої тенденційности, та все ж таки треба з їхнім оповіданням рахуватися, бо обидва були — один раніше, другий пізніше — близькими до Мазепа людьми.

Ще перебуваючи в Жовкві (з 11. квітня ст. ст. 1707 р.), гетьман дуже цікавився тим, що поробляє шведський король. Як він казав Орликові, послав він в Саксонію ксендза Заленського розвідати, як скоро шведські війська виступлять в похід³³).

Уже в Жовкві — признавався Мазепа тому ж Орликові в жовтні 1707 р. — доповідав він цареві: коли король шведський і Станіслав розділяться і перший піде на московську державу, а другий на Україну, то тоді не можна буде оборонитися від польських і шведських військ з нашим безсилим військом, виснаженим і знеможеним від частих походів і битв. Не вважаючи на це, буде він зберігати вірність цареві доти, поки не побачить, з якою силою прийде король Станіслав до українських кордонів, і який успіх будуть мати шведські військові сили³⁴).

Треба дуже рахуватися з цим оповіданням Орлика, бо воно в головних рисах відповідає тому, що казав гетьман Кочубею в травні 1707 р.: він знає від „достовірнихъ людей”, що король шведський має вирушити з Саксонії в Польщу, а відтіля просто на Москву; коли б царь уступаючи пішов десь на бік, то Карл XII. і далі, без огляду на те, буде триматися напрямку на столицю держави, щоб поставити там іншого царя, як це він учинив і в Польщі. А під Київ має йти король Станіслав з польським військом та шведською дивізією під командою Реншильда. Гетьман просив царя, щоб дав йому на такий випадок допомогу, але царь відмовив, отже прийдеться єднатися з Станіславом³⁵).

У вересні (11. ст. ст.) того ж року був у гетьмана ректор Виницький, єзуїт Заленський, як подає у своїм доносі Кочубей³⁶), балакав при тій нагоді із знатними особами й впеняв їх, що їм нема чого боятися, бо швед не на „нас” готується, тільки на Москву.

Той же Заленський знову був у Мазепа на Різдвяних Святах 1707 р., приїхавши безпосередньо з Саксонії. Він привіз з собою універсал короля Станіслава, в якому давалася обіцянка розширення й помноження прав і вольностей Війська Запорожського, а zarazом рекомендувалося дбати про те, щоб скинути з себе московське ярмо, при чім подавалася надія на скоріе прибуття військ

³²) В Швеції не один поважний історик оцінює в такий спосіб ситуацію. Див. Generalstaben, *ibid.*, III, s. 551 й д.; Nils Herlitz, *Den polska fragan 1708—1709*, Karolinska Förbundets Årsbok 1914, Lund 1915, s. 157 й д.; почасти E. Carlson, *Sveriges Historia*, D. 8, s. 123.

³³) Костомаровъ, т. XVI, ст. 569.

³⁴) Костомаровъ, т. XVI, ст. 567.

³⁵) Д. Н. Баятышъ-Каменскій, *Источники*, ст. 98.

³⁶) Д. Н. Баятышъ-Каменскій, там же, ст. 101.

шведських і польських. Словесно ж Заленський оповів, як подає Орлик, про стан шведського війська, яке воно численне й як добре споряджене, твердив, що з одного боку король шведський має намір йти з Литви на Москву, а з другого Станислав піде з Польщі до Київ, і до нього приєднається татарська орда, як уже обіцяв турецький посол³⁷). Дійсно, посол гетьманський Згура весною 1708 р., коли перебував у Бендерах з якимсь дорученням до сераскера, дізнався про те, що тут появилася було пан Тарло, прихильник Станислава, і домагався отримати від Порти хоч трохи татарської орди³⁸).

Чути подібні голоси й з іншого боку. Емігрант Василь Дрозденко (Дрозд), що стало проживав в Ясах, мав нагоду в 1707 р. перебувати у Станислава якраз тоді, коли прибув до польського короля турецький посол. В той же самий час появилася на королівським дворі якийсь чернець з листом від гетьмана. Лист той було читано в присутності турецького посла. Як було говорено, Мазепа дав у ньому обіцянку, що козацькі війська разом з польськими і кримськими будуть воювати проти царя³⁹).

Нарешті стольник Кантакузен весною 1708 р. повідомляв Мазепу, що турецький посол, який їздив в Польщу до Станислава і шведського короля, чув, як Станислав похвалявся: у нього є приятелі в Москві, за ним стоїть гетьман з Україною й буде допомогати йому, коли Порта пришле в поміч полякам орду⁴⁰) і⁴¹).

З вищенаведеним свідченням стоїть, здається, в згоді і договір між шведським королем і Мазепою, наведений Пилипом Орликом у „Виводі прав України”⁴²). Правда, не знати, чи цей договір не був часом заключений після фактичного зєднання Мазепи з шведським королем. На наш погляд, з його змісту можна скоріше вивести протилежне. Також поданий він, здається, або в трохи прикрашенім, або однобічним вигляді, бо нічого не говорить про третього партнера — Польщу. Ясно, що Пилип Орлик під час своєї дипломатичної акції в Туреччині (перша половина 1712 р.) як раз підкреслював незалежність України як осібною партнера, і це мусіло вплинути й на його історичну вказівку з часів Мазепи. Поза тим не маємо причин ставитися скептично до „поданих” пунктів.

Отже, коли договір був дійсно заключений перед переходом Мазепи на шведський бік, то тоді набирає для нас значіння перший пункт договору, в якому говориться, що шведський король

³⁷) Костомаровъ, т. XVI, ст. 569.

³⁸) Костомаровъ, т. XVI, ст. 581.

³⁹) Костомаровъ, т. XVI, ст. 572—573.

⁴⁰) Костомаровъ, т. XVI, ст. 576.

⁴¹) Треба на цьому місці зазначити, що Кочубей під час московського допиту (21. квітня 1708 р.) подає й іншу версію: „И то рѣчь разсужденія высокаго требующая, же въ листѣ певномъ написано, что Король Шведскій, переправши рѣку Одру (!), намѣраеть итти до Днепра и за Днепръ на Украину, которую одобравши и привернувши оную королю Станиславу, а скупивши до своей потуги войска Козацкіе итти зъ ними просто на Москву...” (Д. Н. Бантышъ-Каменскій, там же, ст. 115). Який то певний лист? Мені такий лист з інших джерел невідомий.

⁴²) І. Борщак, „Вивід прав України” П. Орлика, „Стара Україна”, Львів 1925, I—II.

зобов'язується боронити Україну і прилучені до країни козаків землі, і тому вислати туди негайно помічні війська (*des Troupes Auxiliares*), коли того буде вимагати потреба та коли цього будуть домагатися гетьман (*Le Prince*) і його стани (*les Etats*)⁴³).

Отже, на підставі всіх цих даних можемо уявити собі, що задумував гетьман Мазепа. Він перебував в постійних зносинах з Станиславом і через нього, очевидно, й із шведським королем. Перед ним стояла дуже важна й ризикозна проблема: або переходити до шведсько-польської коаліції, або залишатися й далі на боці царя. Ясно, що він мусів докладно орієнтуватися в тім, що задумують і шведи, і поляки. Звичайно, не можна було сподіватися від Карла XII., що він відкриє українському гетьманові, зовсім ще непевному союзникові, всі свої карти. Але для Мазепа було досить і того, що Карл XII. задумує йти на Москву, а на Україну посилає Станислава. В такому дусі мусів, очевидно, інформувати гетьмана в посередній чи безпосередній спосіб і Станислав Лещинський. Інакше не можна зрозуміти, як міг зважитися такий визначний політик, як Мазепа, на цей крок, не знаючи, що й як має бути далі. Чи був вироблений якийсь загальний оперативний план, ми цього не знаємо й дуже в тім сумніваємося, бо його й не було по суті потрібно: Мазепа і без того з загальних, йому поданих інформацій, міг легко зорієнтуватися в ситуації.

Якраз для нього комбінація, задумана Карлом XII., мусіла бути в високій мірі привабливою.

Своїм безпосереднім рухом на Москву шведське військо відрізувало Україну від царського центру, шведи закривали собою Україну з півночі, а з південного заходу мав надходити Станислав з польським військом і допомоговим шведським корпусом. Це була такого роду стратегічна ситуація, завдяки якій Мазепа міг вільно рухатися. Його завданням ставало не дати розпорошити своє козацьке військо (на жаль, це було дуже тяжко зробити з огляду на вимоги Петра), не дати витягнути і самого себе, і своїх козаків з України, а в дальшому чекати, поки шведський король так заглибиться в Московщину, а Станислав так близько підійде до України, що йому вже не зможуть в ніякий спосіб загрожувати москалі.

Це було для гетьмана абсолютно потрібно. Треба зрозуміти ситуацію, в якій він опинився. Вона була дуже й дуже небезпечна. Уже спроба поінформувати визначнішу старшину, розмови з близькими до нього людьми викликали такі небезпечні доноси, як Кочубея й Іскри. А скільки їх було й перед тим! В таких обставинах Мазепа був зв'язаний по руках і ногах. А між тим треба було ширше інформувати не тільки купку людей, що стояла близько

⁴³) І. Борщак, там же, ст. 6.

Останній пункт (6) каже про передачу шведському королеві на час війни деяких важніших кріпостей як Стародуб, Мглин, Батурич, Гадяч, Полтава (ст. 7). Треба думати, що це завдання мало б бути положене на те допомогове шведське військо, про яке згадується в пункті першій. Інакше маємо перед собою певне протиріччя. Або мусимо думати, що пункт перший забезпечує Україну не зараз, тільки взагалі на будучність, і що шведське помічне військо мало б в такий разі стояти до послуг українського гетьмана на випадок кожної поважної небезпеки.

коло нього, але й звичайну старшину, козацтво і населення, щоб мати шанси на успіх. Україна була незадоволена, москалі були зненавигдені, але разом з тим і Мазепа в очах козаків і населення був улюбленцем царя та вірним, щирим його підданим⁴⁴).

Отже, щоб вийти з такого становища, треба було мати вільні руки й час, треба було підготувати Україну до нової орієнтації. Це було ясно й Мазепі. Недурно ж пише він на заклик Станислава скоріше починати „замышленное дѣло”: „У нас на Україні і начальні і підначальні, і духовні і мирські особи, подібно ріжним колесам, не перебувають в єдиномислії і згоді; ті схиляються до протекції московської, другі до турецької; третім смакує побратимство з татарами з вродженої антипатії до поляків. Самусь з іншими полковниками, старшинами і козаками Правобережної України не легко схилиться до Річи Посполитої. Того ради потрібно перше постаратися привести до єдиномислія військо і весь наряд на Україні по обох боках Дніпра”⁴⁵).

Якраз задумані шведські і польські операції давали Мазепі і час і можливість, щоб перевести такого роду єднання України в життя. Коли так дивитися на справу, то легко зрозуміти, чому для Мазепи був небажаний прихід головного шведського війська на Україну. Слідом за шведами, а можливо й поперед них сунули москалі, й Україна ставала театром військових подій. Прихід москалів сам по собі не був страшний, бо рекомпенсувався прибуттям Карла XII. з його армією. Страшна була внутрішня анархія, повна дезорієнтація війська і посільства, невідготованого до зміни курсу. Того боявся Мазепа, і так воно в дійсності й сталося. Тепер стане нам зрозумілим незадоволення Мазепи, коли він дістав звістку, що Карл XII. звернув з прямої дороги на Москву і йде на Україну. Як подає Орлик у своєму листі до Ст. Яворського, мав гетьман з того приводу так висловитись перед старшинами: „Чорт його сюди несе! Та він (шведський король) всі мої міркування переверне і великоросійські війська за собою на Україну впровадить на конечну руїну і погибель нашу”⁴⁶).

Безперечно було чого жалітися українському гетьманові. З приходом Карла на Україну ситуація ґрунтовно мінялася. Замість сподіваного Станислава з допомоговим шведським корпусом, про яких тимчасом нічого не було чути, треба було приймати шведського короля, який вибрав собі театром військових операцій Україну. Правда, і його гнав сюди примус, бо операція в прямім напрямі (чи в смоленським, чи калужсько-брянським) не повелася, але від цього гетьманові не стало легше. Така ситуація примувала його без достаточної підготовки, на скору руку готуватися до єднання з шведським королем. Відступати назад, зрікатися шведського альянсу по суті й не було можливим. Справа зайшла занадто далеко; значніші люди з оточення Мазепи були вже поінформовані

⁴⁴) М. Грушевський, Шведсько-український союз 1708, З. Н. Т. ім. Шев. Львів 1909, т. 92, ст. 12.

⁴⁵) Костомаровъ, т. XVI, ст. 568.

Цей лист був писаний 19. жовтня ст. ст. 1707 р. Чи він був відправлений чи ні, не грає поважної ролі; важні аргументи Мазепи.

⁴⁶) Костомаровъ, т. XVI, ст. 615.

про його замисли, вони самі вже налягали на гетьмана, щоб він скоріше вів до зеднання з шведами.

Ми не хочемо цим сказати, що прихід шведів на Україну за-суджував і Карла XII. і Мазепу на неминучу катастрофу. Так, зви-чайно, не було, але важно те, що Мазепа не міг вільно рухатися не мав часу і можливості підготувати Україну до приходу шведів, а це мало дуже злі наслідки, коли прийшлося переводити в життя шведсько-польсько-український альянс.

Навіть і в такому тяжкій становищі спробував ще гетьман на-правити події так, як це в даних обставинах найліпше на його по-гляд могло прислужитись інтересам України. Діло в тім, що швед-ський король, появившись на Україні, задумував йти просто на Ба-турин (через Макошин біля Десни), як ми про це знаємо з цілком недвозначних свідощів секретаря шведської похідної канцелярії Це-дергельма і генералквартирмейстера шведської армії Йлленкрука⁴⁷⁾ (останньому навіть дано було завдання виробити відповідний марш-рут). Коли він цього не зробив, то тому, що Мазепа через свого посла Бистрицького дав йому знати про бажаність і потребу швед-ському маршу на Новгород Сіверський, на що шведський король і погодився (і тут свідощтво тих же осіб, Цедергельма й Йллен-крука⁴⁸⁾).

З цього стає нам ясно, що Мазепа, подаючи таку пропози-цію, хотів хоч почасти поліпшити своє положення. Помічається у нього таж сама тенденція, що й раніше. Коли вже шведи прийшли на кордони України, то треба було їх направити так, щоб вони за-хистили Україну від москалів. Україна мусіла мати хоч трохи часу, щоби при звичаїтися до нового стану річей, і для того напрям на Новгород Сіверський здавався гетьманові найбільш придатним, бо шведи в такий спосіб відтинали українську територію від Москви і царського війська. При тім Мазепа або не знав, або злегковажив небезпеку, яка грозила йому з боку кавалерії Меншикова, коли шведський король взявся за пропоноване йому завдання.

Такі були надії, заміри, пляни Мазепи. В них виступає він не як авантюрист, тільки як державний муж, що цілком реально оці-нює ситуацію і використовує її в усіх її можливостях. Безперечно, ризико було велике, і Мазепа разом з шведами, як ми знаємо, справу програв. Але ризико, яке взяв на себе Мазепа, було оправ-дане, бо воно ґрунтувалося на цілком реальних плянах і замірах всіх учасників альянсу. Ці пляни потерпіли крах, але для нас зали-шається важним те, що вони дозволяють нам ліпше оцінити особу українського гетьмана, як визначного політика і державного мужа.

⁴⁷⁾ Sekretaren vid Carl XII: s fältkansli Josias Cederhielms bref till sin broder Germund 1707—1722. Karolinska Krigares Dagböcker, Lund 1912, VI, s. 147 f. (Це є лист до брата, датований 10 листопадом швед. ст. 1708 р.); Axel Gyllenkrooks relationer, *ibid.*, s. 67—68.

⁴⁸⁾ Cederhielm, *ibid.*, s. 156; A. Gyllenkrook, *ibid.*, s. 67—68. Інакше свід-чить про це Пилип Орлик (див. Костомаровъ, т. XVI, ст. 623). Про ці всі сви-дощтва разом скажемо дещо в іншій розвідці.

М. Возняк.

БЕНДЕРСЬКА КОМІСІЯ ПО СМЕРТІ МАЗЕПИ.

Хоч іще 1845 р. видав у Ясах майор Когальнічану в „Fragments, tirés des chroniques Moldaves et Valaques pour servir à l'histoire de Pierre le Grand, Charles XII, Stanislas Leszczyński Démentre Cantimir et Constantin Brancovan“ уривок хроніки великого логофета Молдавії Миколи Костіна з звітками про смерть і похорон гетьмана Івана Мазепи, лиш сорок літ пізніше, завдяки Володимирові Антоновичеві, стали вони відомі в українському науковому світі. Ось що записав Костін у своїй хроніці про смерть і похорон Івана Мазепи: „18 березня 1710 року помер у Бендерах гетьман Мазепа¹⁾. Похоронного обряду довершено в парафіяльній церкві села Варниці коло Бендер, потім відправлено його тіло до Галацу, де поховано його в монастирі св. Юрія; але навіть у могилі Мазепа не знайшов спокою, яким не користувався за життя. Де кілька місяців по похороні, у часі прутської кампанії, що була за господаря Дмитра Кантемира, турки зайняли й пограбували город Галац; вони відкопали тіло Мазепи, сподіваючися знайти великі скарби в його могилі, та, як кажуть, викинули його кості на берег Дунаю. Говорять, що по його смерті знайшли в нього суму 160.000 золотих червінців і крім того значну скількість срібної монети; одначе 40.000 червінців із них узяв Карл XII, а решта дісталася його небожеві Войнаровському²⁾“.

Хроніка Миколи Костіна (помер 1712 р.) доведена до 1711 р. Трошки пізніше сягає інше сучасне джерело про похорон Мазепи. В рр. 1712—1714 відбув єзуїт-місіонер Францішек Госпецький подорож до Туреччини з послом Августа II, мазовецьким воєводою Станиславом Хоментовським і описав її віршами в книзі „Poselstwo wielkie“, виданій у Львові 1732 р., три роки по смерті її автора. Від ігумена монастиря близько церкви, де поховано Мазепу, довідався Госпецький 1712 р., що Мазепа навіть у могилі не зазнав спокою

Dla łakomstwa Tatarów, czyli wołoskiego,
Bo jak przystało na tak wielkiego hetmana
I w całej Ukrainie największego pana,
Zdało się nie przepuścić żadnemu sumptowi
Tak kozakom, dopieroż jego siestrzeńcowi

¹⁾ Мазепа помер, як подав Нордберг, 22. вересня, себто 3. жовтня 1709. р. По всякій правдоподібності маємо тут дату другого похорону Мазепи.

²⁾ В. А. Молдавскія свѣдѣнія о мѣстѣ погребенія и могилѣ Мазепы. (Кіевская Старина, 1885, июль, с. 503).

Wojnarowskiemu, który swego wuja w zgubie
 Tej nie odstąpić miał w swej życzliwości chlubie,
 Zwłaszcza, że tę przysługę miał świadczyć w tym kraju,
 Gdzie zmarłych grześć boga: o jest w dawnym zwyczajju.
 Przeto obleczonego w złotem tkane szaty
 Trupa w trumnę włożono, na której bogaty
 Złotogłów złote ćwieki rozciągnęły w koło,
 Buławą rękę zdobiąc, a przyłbicą czoło.
 A że cerkwi tam nie masz, pochowano w polu.
 Zienna mogiła miała być miasto mauzolu.
 Lecz niedługo łakomstwo spocząć mu tu dało,
 Bo trupa bliskiej nocy z grobu wykopało,
 Obdartego z szat z samej trumny wyrzuciło
 I na pastwę psom, ptastwu nago zostawiło.

По шостивіршевій вставці на тему, як усякі прикраси з кін-
 цем життя власника тратять свій блиск для нього та як мертвого
 льва скубе навіть муха й комар, веде автор далі ось-як своє опо-
 відання:

Tak Mazepa zakończył. Lecz jeszcze w tej trunie
 Nie zdało się zmiennicze(j) z nim spocząć fortunie,
 Bo i powtórnie w drugim dole pochowany
 Powtórnie od łakomstwa z niego rugowany.
 Nakoniec Wojnarowski, zdjęty słusznym żalem,
 Postanowił wieźć ciało aż do Jeruzalem
 Przy tureckim fermanie i słusznym konwoju,
 By przynajmniej tam wój swój spoczywał w pokoju.
 Lecz i temu złośliwa chciwość zabieżała,
 Żeby z granic wołoskich trupa nie wydała,
 Bardziej ostrząca zęby na to, co przy trupie,
 Zasmakowawszy sobie po dwoistym łupie.

Jest w Galacu dość piękna cerkiew, zdawna zwana
 I dotąd Jeruzalem, lub nadrujnowana,
 W tej by ciało złożono, gospodar stanowi,
 Mieniać, że tak się dosyć stanie fermanowi
 I kozackim zamysłem, by, nie chodząc dali,
 Swego w tym Jeruzalem wodza pochowali.
 Sam, konwój odprawiwszy, pozabierał śmieie
 Od miejsca i pogrzebu, co było przy cieie.
 Tak włożone do grobu przy drzwiach bocznych ciało
 Kamieniem przywalono, by tam spoczywało.
 Ale i tu niedługi był spoczynek jemu,
 Bo znowu na łup padło zdzierstwu tatarskiemu.
 Gdy albowiem Wołosza z swoim hospodarem
 Wiarę Turkom złamała, złączywszy się z carem,
 Na karę ich Tatarom wpaść Turcy kazali,
 By Wołoszczyznę ogniem i mieczem karali.
 W tym impecie i z grobu wydobyte kości
 Mazepy na łup padły tatarskiej dzikości
 A w Dunaj powrzućcane, tam ostatni wzięły
 Pogrzeb, po trzech pogrzebach, kiedy potonęły.

Своє оповідання про похорон Мазепи закінчив Гощецький такою апострофою до нього:

Ach, Mazepo! jak ta z twym trupem kłotanina
 Odnowiła we Włoszech rzymskiego Rufina!
 Tak cię często grzebiono, tak różnym sposobem,
 Wzdyż żadnym się nie szczycisz na ostatek grobem³).

Не зазнав Мазепа спокою в могилі наслідком чуток про його великі скарби, не вийшли останні на добро їх спадкоємцеві — Станиславові Андрієві Войнаровському, небожеві гетьмана. Про передачу маєткової спадщини по Мазепі Войнаровському — оповів автор-самовидець у „Докладній доповіді про смерть козацького гетьмана Мазепи, як також про те, хто і яким способом розпорядився маєтком Мазепи після його смерті”, таке: „Коли ми розтаборилися в Бендерах, понав козацький гетьман Мазепа в смертну хоробу. Тому післав до блаженної пам'яті королівського маєстату й велів прохати його королівський маєстат признати, з уваги на свою хоробу, вірну людину до нього, щоб по його смерті не попав у чужі руки його маєток, який мав при собі в золоті й дорогоцінностях. Наслідком того його бл. пам. королівський маєстат звелів мені негайно виправитися туди й zostавитися там при ньому. Коли ж я прийшов до нього, застав я його дуже слабим. І як тільки я увійшов до нього, він дуже втішився моїм приходом, бо я міг із ним розмовляти. Потому він прохав мене лишитися при ньому й мати сторожку око на його речі, які були в його кімнати, а зокрема на скриню, як і на дві чверткові бочки, що були повні дукатів, і на пару подорожніх торб, в яких знаходились усі його дорогоцінності й велике число золотих медалів. Дорожні торби лежали в його головах, а бочівки з його дукатами стояли перед його ліжком. Також прохав він мене, щоб ніхто з його людей не виніс або не забрав чого з його кімнати. Його небожа, п. Войнаровського, застав

³) Ks Franc. Gościecki, Poselstwo wielkie jaśniewielmożnego Stanisława Chomentowskiego, wojewody mazowieckiego, od najjaśniejszego Augusta II, króla polskiego, księcia saskiego, elektora i Rzeczypospolitej do Achmeta IV, soltana tureckiego, wielkiego z pełną mocą posła z szczęśliwym skutkiem przez lata 1712, 1713, 1714 odprawione. Львів, 1732, сс. 247—250. На дуже цікаве й цінне оповідання Францішка Гощецького про похорон Мазепи натрапив я 1932 р., шукаючи друкованих джерел про вік Мазепи, бо рукописна звітка поєзуїтського кременецького молитовника, що Мазепа народився 20 березня 1632 р., викликала тут і там недовіря й заперечення. Рукописну звітку винотував собі олицький пралат Алойзій Осіньський, що, крім друкованих праць, лишив по собі 102 томи рукописних праць і матеріалів, а з нотаток Осіньського відписав згадану звітку Тимко Падура. Подібні сумніви й заперечення просто дивні, бо не можна придумати причини, задля якої було б комусь потрібно фальшувати дату народин Мазепи. Перед сумнівами й запереченнями повинен був перестерегти їх авторів хочби сповідник і історик Карла XII Нордберг, що мав нагоду бути особисто знайомим із Мазепою від часу його приїзду до квартири Карла XII в Горках коло Новгороду Сіверського. Характеризуючи Мазепу, зазначив Нордберг, що він мав уже понад 70 років, а говорячи про його смерть, стверджував, що до неї причинився також його вік, бо мав уже сімдесят кілька років. Та кінець сумнівам робить перерібка Антона Герцика Вольтерової „Історії Карла XII”, видана п. н. „Historia skrócona Karola XII, króla szwedzkiego” перший раз 1755, а другий 1756 р. Там, де Вольтер написав, що Мазепа прожив 70 літ, поправив Герцик, що взагалі вносив поправки до оригіналу, з якого робив свою перерібку, число 70 на 77 років (вид. 1755 р., с. 179; вид. 1756 р. с. 186).

я в тому самому домі, та він сидів окремо в іншій кімнаті. Я сказав йому, що дістав наказ лишитися там і уважати на п. гетьмана, як також на його речі, що і йому було приємно. Два-три дні опісля помер п. Мазепа вночі. Тому, що господар дому був турок, післяв зараз до турецького кадї або судді та звелів оповістити судді, після чого в тій самій годині прийшли від судді чотири турки й забрали все, що знайшли в кімнаті Войнаровського, внесли до кімнати пок. Мазепи, де він лежав, й замкнули та запечатали двері, кажучи, що це робиться в імені їх султана й що цього вимагають їх права та краєві звичаї. Опісля і я приклав свою печатку. Одначе п. Войнаровський затривожився дуже й цілком схвилювався тим, що вони запечатали також і його речі, але він мусів із цим погодитися, коли турки запевнили його, що як тільки знайдеться законний спадкоємець Мазепи, вони все знову звільнять.

„Коли настав день і відкрилися бендерські ворота, подався я з міста до нашого табору, до його бл. пам. королівського маєстату й повідомив про смерть Мазепи, і що турки опечатали всі його речі. Після того його бл. пам. королівський маєстат післяв мене зараз до бендерського паші й велів прохати пашу видати негайно приказ зняти печатку з його дверей, бо пок. Мазепа не тільки належав до почту його, але й знаходився під протекцією його маєстату. Потому післяв паша до судді зняти печатку. Коли це сталося, дістав я від його бл. пам. королівського маєстату приказ передати все п. Войнаровському. І він опісля ще того самого дня велів винести це все до своєї квартири, і таким способом п. Войнаровський отримав усе в свій повний розпорядок⁴⁾).

На думку Никандра Молчановського, що попав на „Доповідь“, початок із якої тут неведено, у стокгольмському державному архіві, склав її Густав Сольдан, один із найближчих помічників Карла XII. У ній оповів далі автор-очевидець, що коли козацька старшина запримітила, що Войнаровський хоче одідичити тільки гроші, а не уряд по Мазепі, почала ремствувати й скаржитися перед Карлом XII на неохоту Войнаровського стати наслідником Мазепи. „А що він присвоїв собі не лиш увесь скарб Мазепи, але й усі військові прикраси та клейноди, які здавна належать наступним гетьманам, у випадку, якщо він не хоче яко гетьман на місці покійного зайняти його місце, правно ніщо йому не належить, бо Мазепа не лишив ніякого заповіту й нічого йому не записав“. З тієї причини король велів призначити комісію, яка мала те все розслідити⁵⁾.

Латинські акти згаданої комісії, що правда не в комплекті, збереглися між рукописними збірками Рапперсвільської Бібліотеки під ч. 24, куди їх подарував Г. Буковський. Рапперсвільські збірки увійшли до „Народової Бібліотеки“ у Варшаві та знайшли покищо приміщення для себе в Центральній Військовій Бібліотеці, управа якої й улегшила мені змогу зазнайомитися з ними в науковій роботі Бібліотеки Осеолінеуму. На основі цього рукописного мате-

⁴⁾ Н. Молчановскій. Нѣсколько данных о смерти и наследствѣ Мазепы. (Кіевская Старина, т. 80, сс. 91—93).

Вен. Кордт. Матеріяли з стокгольмського державного архіву до історії України другої пол. XVII. — поч. XVIII. вв. (Український Археографічний Збірник, III, сс. 43—44 й 46).

⁵⁾ Там само.

ріяду, за змогу покористуватися яким уважаю своїм милим обов'язком подякувати Управам обох згаданих Бібліотек, можна дещо докладніше сказати про згадану комісію, її причину й перебіг.

Товчком до справи, що викликала згадану комісію, був меморіал козацької старшини п. з. „Покірний меморіал запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції”, що вплинув 22 жовтня 1709 р. до королівської канцелярії й обіймав таких п'ять пунктів:

I. По втраті свого керманича через смерть ясновельможного гетьмана Мазепи судно руської нації й запорозького війська плине не до іншого рога доброї надії й серед такої великої заверюхи простує всіма силами не до іншої пристані своїх гарячих бажань, як тільки до святого королівського маєстату Швеції, свого найласкавішого пана, що раз назавсіди прийняв цей нарід і запорозьке військо в оборону, охорону, опіку й захист, щоб скинути московське ярмо. Тож запорозьке військо прохає покірно св. королівський маєстат ніколи не покидати цього народу, скермувати й спрямувати нашу батьківщину, кидану хвилями між Сцїллою і Харїбдою московської ворожнечі, до щасливих островів і зарадити нашій руїні та скрутному військовому положенню.

II. Державний інтерес вимагає того й думка св. королівського маєстату, однакова з нашими бажаннями, простує до тієї мети, щоб на місце покійного ясновельможного гетьмана Мазепи вибрати вільними голосами гетьмана та проводиря для запорозького війська. Тому звертаємося з проханням до св. королівського маєстату (якщо королівські думки в цій справі незмінні) визначити якусь особу з королівського боку для виконання цієї повинності, оповістити запорозькому війську вільний вибір нового гетьмана й призначити час і місце вибору. А до цього вибору не приступить запорозьке військо швидше, доки п. Войнаровський не зверне всіх гетьманських клейнодів і наших привілеїв та всього скарбу в цілості, який лишився по смерті ясновельм. гетьмана Мазепи, зокрема золота, срібла, дорогих каменів, жемчугів, висаджених дорогим камінням списів, соболів, паперів і іншого знадіб'я, тому самому запорозькому війську. Хоч він і племінник по сестрі ясновельм. гетьмана Мазепи, однак несправедливо й незаслужено присвоює собі право мати все те, що належить не до самої приватної особи гетьмана, але до всього війська. І хочби він навіть був його сином, усе таки не зміг би ніяким правом посідати того, що становить військове добро та скарб усього запорозького війська. Звичай бо нашої батьківщини й давній закон забороняє потомкові запорозьких гетьманів одідичувати по їх смерті рухомі й нерухомі добра, які належать до орудування усього війська й до спільного скарбу. Інакше військовий скарб запорозького війська не побільшувався б, але запропастився б докраю. Та не лишається гетьманський потомок і рід без маєтку, але такого, який на підставі прилюдної ухвали та з уваги на нового гетьмана спливає на законних спадкоємців, а решта складається завсіди до спільного скарбу на військові потреби. Та й п. Войнаровський не лишиться сиріткою без справедливого спадку, але залежного згідно з давнім звичаєм від прилюдної ухвали запорозького війська й поручення св. королівського має-

стату, з яким зсолідаризуватись уважаємо ми своїм обов'язком. Знаємо добре, що всі скарби попередніх запорозьких гетьманів: Бруховецького, Многогрішного, Самойловича й синів його: Семена, Юрка та Якова й дуже багатьох українських монастирів і церков, знищених турецькою зброєю на цьому боці Дніпра, і гроші, зібрані за стільки довгих років із усієї України до військового скарбу, попали в руки ясновельм. гетьмана Мазепи, в його розпорядження, під його опіку й охорону. А хоч оплакуємо втрату таких численних і великих скарбів, які з військовою шкодою попали на здобич і луп ворогам у Батурині, Білій Церкві, в Печерському монастирі в Києві, над рікою Пселом, Дніпром і Доном, проте знаємо добре, що не пропало ніщо з золота й дорогих каменів, але все те цілісіньке привіз ясновельм. гетьман з собою до Бендер. Знаємо, що ясновельм. гетьман Мазепа без згоди запорозького війська передав багато скарбів гетьмана Самойловича до Москви кн. Голіцинові за надане собі гетьманство, але не всі, а тільки частина в простій московській монеті, не в золоті й сріблі та дорогому камінні, дісталася ненаситній московській жажерливості. Досьогодні живі свідки, що на приказ ясновельм. гетьмана Мазепи викопали з землі різні начиння гетьмана Самойловича, повні дукатів, і віддали в руки того ж гетьмана, зокрема панове Довгополий і Бистрицький. А що отримали з стільки мільйонів, які лишилися по гетьманові Самойловичеві та його синах і збереглися у військовій скарбниці, бідна жінка, донька і внучка згаданого гетьмана? Хіба те, що з ласки й окремої уваги ясновельм. гетьмана Мазепи пожертвовано доньці, виданій за кн. Четвертинського, тисячу імперіялів, а внучці двох гетьманів, Самойловича по синові, а Бруховецького по доньці, відданій заміж за полковника Кожуховського, тисячу золотих, декілька штук срібного посуду, намиста й маленьку частинку дорогих каменів, а вся решта перейшла в посідання ясновельм. гетьмана Мазепи й запорозького війська. Відзиваємося до сумління самого п. Войнаровського, свідомого того, що великі сковороди й інше срібне начиння з гербом гетьмана Самойловича продав тут, у Бендерах, ясновельм. гетьман Мазепа, а цього не можна було продавати без згоди запорозького війська. Отже б'ємося з думками й дивуємося, з яких причин п. Войнаровський усупереч нашим законам присвоює собі право заволодіти рештою скарбу запорозького війська, який лишився по смерті ясновельм. гетьмана Мазепи та який він посів по стількох запорозьких гетьманах. Чому він горить недозволеною жадобою незаконного наслідства тих дібр, які всяким правом належать до розпорядження запорозького війська? Який у нього зв'язок із гетьманами Бруховецьким, Многогрішним, Самойловичем і його синами? У своїй жадобі він важиться захоплювати добра їх і запорозького війська та задумує видати їх, покинувши нашу батьківщину, на закупно нерухомих дібр у Польщі й там бажає далі жити приватно, щоб мати собі користь, а нас наразити на військову шкоду. Досить, аж до достатності, збагатив братів, сестер, а зокрема батьків п. Войнаровського ясновельм. гетьман Мазепа; коли їх добра дістане законно в спадку, може добре жити, якщо не перейде міри в нечесних справах. Дорожчий для гетьмана та славніший для нас заслугами був пок. Обідовський,

по матері рідний брат п. Войнаровського, а проте не дістав для себе від ясновельм. гетьмана Мазепи більше грошей, ніж тридцять тисяч золотих, то чому ж п. Войнаровський, що досі не виявив ніякої познати в заслугах для нашої батьківщини, намагається, незгідно з нашими законами, мати решту скарбу запорозького війська, який занастив гетьман Мазепа? Бо ж не був ясновельм. гетьман Мазепа необмежений пан на Україні, щоб посідання військового скарбу перепливало на п. Войнаровського. І хочби сам згаданий гетьман захотів був добровільно зректися гетьманства, одначе не був би міг ніяким робом уживати й мати тих усіх скарбів, зібраних під владою його й інших гетьманів не на приватну котрогось із гетьманів, але на військову користь і підмогу. Не доказуємо чогось протилежного й не перечимо, що ясновельм. гетьман мав доходи тільки для своєї особи, але знаємо також добре, що він розкинув і видав їх щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів, на милостині, на позолочення бані Печерської Церкви й на відбудову її монастиря та монастиря св. Сави в Палестині. Промовчуємо багато побожних і милостинних учинків згаданого гетьмана, але думаємо, що на потвердження сказаного не можемо того одного поминути мовчанкою, що він саме перед теперішнім повстанням — уже другий рік минає — вислав до Гробу Спасителя на гору Синай, на св. гору Атоє і до інших св. місць Палестини тридцять тисяч дукатів, поменшуючи свій власний скарб. Ми, старшина, добре памятаємо, що ясновельм. гетьман Мазепа не приобіцяв п. Войнаровському з свого приватного скарбу більше ніж сто тисяч золотих підмоги на його власне життя. Нарешті свідчимося сумлінністю самого п. Войнаровського, що тут, у Бендерах, перед нами, старшиною запорозького війська, перед виїздом до Яє, власними устами признався, що ясновельм. гетьман дав йому запис на значну кількох тисяч суму, виплачену йому на королівське поручення в Будищах із військового скарбу, під тією умовою, щоб п. Войнаровський не сподівався й не домагався вже більше маєтку, хоч не вільно було й не випадало ясновельм. гетьманові без згоди запорозького війська давати в руки п. Войнаровського той лист в справі побрання тих грошей, які всяким робом належать до розпорядження цього ж війська, якої влади над військовим скарбом. Отже те, що ми вище сказали, здаємо на найвищий суд св. королівського маєстату найласкавіше розміркувати й вирішити, чи справедлива з боку п. Войнаровського прибільшена участь і грабіж решти скарбу запорозького війська й чи залежить від нього законність наслідства, що відвічним правом переходить по смерті попередніх гетьманів і ясновельм. гетьмана Мазепи на запорозьке військо, і чи справедлива це річ, щоб той скарб, яким міг би новий гетьман зарадити скрутному військовому положенню в цій заверюсі, дістався на приватний ужиток п. Войнаровського й був вивезений в іншу країну поза нашою батьківщиною. Тож запорозьке військо звертається з проханням до св. королівського маєстату, щоб п. Войнаровський увесь скарб, полишений по смерті ясновельм. гетьмана Мазепи, золото, срібло, дороге каміння, між яким знаходиться діамантове перо, вартости двадцять тисяч імперіялів, векслі, які виставили на руки ясновельм. гетьмана Мазепи, як ясновельм.

генерал Лягеркрона на поручення короля, так і кн. Дольська на тридцять, і ілірійський вельможа Сава, що живе в Москві й тут, у турецькій державі, має багато купецьких справ (від нього можна легко добути борг) на п'ятдесят тисяч золотих, списи, висаджувані золотом, сріблом і дорогим камінням, з числа яких один єсть немалої вартости, бо заплачено за нього десять тисяч імперіялів із військового скарбу (його приніс ясновельм. гетьман в імені всього війська цареві в дарунку, але він звернув, не прийнявши), соболі, з яких, як прегарно знаємо, ясновельм. гетьман Мазепа до тисячі шістсот приобіцяв на письмі й усно через своїх послів кримському ханові за татарську поміч, і інші знадіб'я, зложити під присягою, що все звернув, перед усім військом перед вибором нового гетьмана, щоб заспокоєна батьківщина не вимагала в майбутньому від нас рахунку з змарнованого військового скарбу. А що з цієї решти постановить військовим законом запорозьке військо дати п. Войнаровському й св. королівський маєстат затвердить королівським авторитетом, те все в цілості повернеться до нього. А якщо п. Войнаровський не зверне того, що треба звернути, запорозькому війську, тоді ніяким робом не можна сподіватися вибору нового гетьмана. Як бо може він без нерву війни — грошей користуватися правом свого уряду й устоятися на ньому, полагоджувати військові справи, вести переговори при боці св. королівського маєстату, зовсім наново поставити військо, зокрема компанійське, й привернути генералів, урядовців, канцелярію й інших заслужених осіб, утримати двір і виконувати інші справи загального добра? Досьогодні вичікує хан виплачення того, що приобіцяв ясновельм. гетьман Мазепа. Та як виповнить це новий гетьман і зарадить військовій необхідності, коли п. Войнаровський користуватиметься несправедливо посіданням соболів? Яким способом може новий гетьман перенести той тягар війни, який прийняв на себе ясновельм. гетьман Мазепа, щоб скинути московське ярмо, якщо не матиме права до цього скарбу й не сподіватиметься іншої грошевої підмоги? Згідно з давнім звичаєм безперечно треба новому гетьманові з оповіщенням наданого йому гетьманства не з порожніми руками посилати послів до кримського хана й запорозького війська, що проживає над долішніми частинами Дніпра. Та звідки він одержить дарунки й гроші для хана й інших татарських начальників, якщо п. Войнаровський їх не зверне? З тим самим ханом і з цілим кримським царством корисна річ для нового гетьмана переговорювати про військовий союз і про віднову давнього братерства й вічного миру з запорозьким військом. Для полагодження цієї справи потрібно багато видатків. Та звідки вони надійдуть для дальшого ведення цієї військової справи, якщо незаконний спадкоємець військового скарбу відмовиться звернути його й сам кудись виїде? Кричить досьогодні запорозьке військо, прохає й добивається грошевої підмоги в своєму тяжкому положенні, просить і благає помочі й заради багато старшини нашої батьківщини та й урядовців запорозького війська, що, покинувши й на луп ворогам полишивши все своє майно, щоб забезпечити права батьківщини, з ревності і з запалу для громадського добра досьогодні йшли слідами свого ясновельм. гетьмана Мазепа й тепер відважно опираються лихій долі, хоч жи-

вуть із випрошеної милостині. Та якими засобами може новий гетьман зменшити потреби й таке сумне їх знищення та й заохотити до витривання в розпочатому ділі, коли п. Войнаровський, що не покинув ніякого свого спадку на Україні й не поніс ніякої утрати свого маєтку, матиме багатство запорозького війська? А цього посідання він ніколи не може бути певний, бо ж у кожному часі, при кожній нагоді й на кожному місці воно залюбки й відважно зажадає на підставі законів нашої батьківщини звороту своїх багатств і військового скарбу, які недозволенним способом захопив п. Войнаровський. Єсть деякі генерали, що від них ясновельм. гетьман Мазепа отримав немалу суму дукатів, зворот і забезпечення якої він запевнив їм за свого життя. Отже хай зволить св. королівський маєстат згідно із цим покірним проханням запорозького війська вимірити належну кожному справедливість, яка велить віддати кожному те, що його.

III. Тішиться запорозьке військо, що віджив і відродився в крові свого внука найясніший король Швеції Карл X і підняв із посмертного гробу збройний союз і спільну ідею з гетьманом Хмельницьким і запорозьким військом, тоді закріплений проти поляків, а тепер потверджений проти москалів геройськими вчинками його внука, найяснішого Карла XII, щоб скинути ярмо неволі. Тож покладаємо надію на поміч Бога й на справедливу нашу справу, що преславний унук того самого ймення й пророчого знаку, найясніший король Швеції, виповнить добру волю свого найяснішого діда та своєю побідною зброєю визволить поневолений руський нарід із страшного московського ярма, приверне наші права, затвердить і вдержить їх навіки. Знаємо бо добре, що прийняти опіку св. королівського маєстату зневолило ясновельм. гетьмана Мазепу прагнення, щоб руський нарід скинув московське ярмо й був вільний, але досьгодні невідомі нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність запорозького війська? Тому запорозьке військо звертається з проханням до св. королівського маєстату виявити йому наміри згаданого нашого гетьмана щодо цього, якщо він виявив їх св. королівському маєстатові й щодо них запевнив його королівський маєстат. Крім того запорозьке військо прохає св. королівський маєстат зволити знову прилюдним письмом потвердити під іменням нового гетьмана своє запевнення, що далі воюватиме з москалями й не входитьиме в мирові переговори доти, доки руський нарід, скинувши ярмо теперішньої неволі, не вернеться до колишньої своєї свободи. А якщо Бог побідним вислідом поблагословить зброю св. королівського маєстату й щасливим миром закінчить війну, благає запорозьке військо такої ласки св. королівського маєстату, щоб тоді не виключено нашого державного інтересу з договорів і не нарушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького й потверджені мировим договором. Нарешті хай зволить св. королівський маєстат у тому самому прилюдному письмі забезпечити нас, щоб сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою, або якимнебудь способом, і знівечити права на волю.

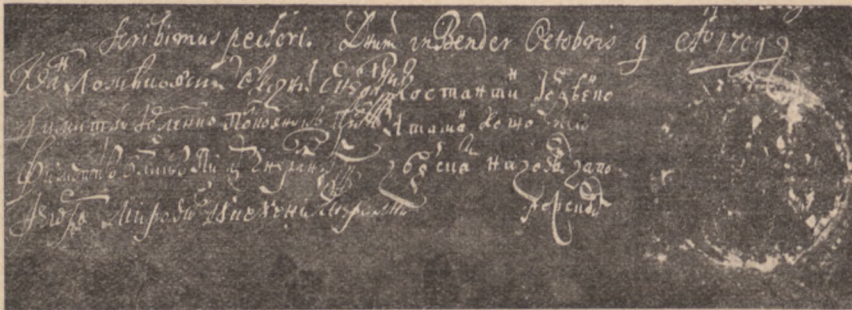

IV. Не допитуємося королівської думки в цій державній справі, але коли, здогадуючись, обміркуємо справу, можемо бажати собі збройного союзу св. королівського маєстату з Високою Отоманською Портою й навіть заздалегідь приходимо до св. королівського маєстату з покірним проханням, щоб до договору про цей союз включено, як додаток у ласкавому меморіялі св. королівського маєстату, справи цілости запорозького війська й руського народу.

V. Боліємо над неславним похороном ясновельм. гетьмана Мазепи, що ті дорогі глініні останки, геройська душа в яких наповнила увесь світ славними вчинками, прийняла марна земля цього простого села. Тому запорозьке військо звертається до св. королівського маєстату з проханням змоги поховати глініні останки свого гетьмана в роचितіше в славнішому місті, зокрема в Ясах, у так званому монастирі Голя.

Тож ці наші прохання не так списуємо на папір для пам'яті, як вкладаємо на серце короля.

Дано в Бендерах 26 вересня⁶⁾ 1709 року.

Іван Ломиковський, генеральний обозний; Дмитро Горленко, прилуцький полковник; Филип Орлик, генеральний писар; Федір Мирович, генеральний бунчужний; Костянтин Гордієнко, кошовий отаман з низовим запорозьким військом.

Познайомившись з другим пунктом меморіялу козацької старшини до Карла XII, дав Войнаровський „Відповідь на витяг із меморіялу запорозького війська”, яка 25 жовтня знайшлась уже в королівській канцелярії. Пять днів пізніше, 30 жовтня, доручено канцелярії „Відповідь запорозького війська на неоправдану доповідь п. Войнаровського щодо другого пункту покірного меморіялу цього ж війська до св. королівського маєстату”, а 9 листопада увійшла до королівської канцелярії від Войнаровського „Репліка на відповідь старшини запорозького війська”.

Для вирішення спору між козацькою старшиною й Войнаровським за спадок по Мазепі покликав Карл XII комісію, на членів якої призначив ген. Станіслава Понятовського, державного секретаря Генріха Густава Мюллера й королівського камергера Кастенія Клінгенстірну. Про такий склад комісії читаємо в латинському звіттованні з її засідань, але цитована вище „Докладна до-

⁶⁾ Себто 7 жовтня н. ст.

повідь" назвала ще й четвертого члена комісії, радника канцелярії фон Кохена, правдоподібно з тієї причини, що він писав звіттовлення з засідань комісії.

Розправа відбулася в днях 28—30 (17—19 ст. ст.) листопада 1709 р. в таборі шведського короля коло Бендер. У прияви обох сторін Понятовський заявив, що на їх бажання Карл XII покликав комісію. Пізнавши як слід те, що для кращого з'ясування уважають сторони за відповідне додати усно до написаного, мають комісари скласти вірну доповідь королеві. Не забув провідник комісії Понятовський додати, щоб обидві сторони трималися усякої чемности у висловах і здержувалися від ущипливих висловів.

По прочитанні королівського призначення членів комісії почато відчитувати акти: меморіал козацької старшини до Карла XII, відповідь Войнарівського на його другий пункт, відповідь старшини на неї й репліку Войнарівського.

У відповіді на другий пункт меморіалу козацької старшини Войнарівський писав між іншим, що він уважав себе за законного спадкоємця Мазепи не як гетьмана, а як свого дядька. Стверджував, що з гетьманських клейнодів zostалися дві булави: одна Хмельницького, а друга куплена за гроші й обидві вручено королеві. Прапор пропав або в Батурині або над берегами Дніпра. „Бунчук затратив п. бунчужний, коли під вражінням гуркотіння в полтавському бої кинувся до втечі разом з полковниками Андріяшем, Нестулею й Волконським і в тривозі серця простував до Перекопу". Військові привілеї повірено Орликові, як писареві. Радив „писаря запитати про листи", а які опинилися в його руках, він видасть їх на жадання без вагання. Щодо грошей із військової скарбниці Войнарівський пригадував, що „в Батурині зложено всі клейноди, окраси й дорогоцінності попередніх гетьманів і увесь скарб війська, а над рікою Дніпром попала решта грошей на луп скаженілому ворогові". Згадавши про 50.000 зол., виплачених куреням сердюків і компанійців коло села Жуки, ті тисячі, які дано в підмогу старшині в їх нужді, й 50.000 виплачених запорожцям в Будищах, Войнарівський твердив, що військовий скарб не виблискував ніякою іншою монетою, крім чехів і простих московських копійок. Незбите свідомство правди дав би канцелярист Григорій, якщо він не загинув би над берегами Дніпра разом з грішми. Через Дніпро перевезено ледве декілька тисяч золотих згаданої монети, які й розділив гетьман поміж запорожців. З особистого скарбу Мазепи вивезли його слуги 17.000 дукатів крадькома над Дін, як оповідав гетьман присутнім перед смертю, а щодо дорогих каменів і перлів, „по здобутті білоцерківської твердині скаженілі москалі перевезли з того місця до Києва малу скриньку, повну згаданих дорогоцінностей, разом із 18 одягами, підбитими соболевою шкурою першої якості, 7 скринями столового срібла, 8 скринями незшитих соболев і 200.000 імперіялів обігової монети". Говорячи про скарб Самойловича, твердив, що „багато предметів і грошей перелякана жінка доручила сховати різним приятелям, коли її арештованого чоловіка видано московській владі, й вони ніколи вже не побачили денного світла". Далі спростовував думку старшини в справі заспокоєння кня. Голіцина тим, що це сталося тому, що „задля малолітности царя

він тримав у руці керму держави й уладжував справу по своїй волі". Понад 15.000 дукатів переслав Мазепа кн. Меншікову, щоб урятувати свою гетьманську й не одного українського урядовця голову. 6.000 золотих дано цареві в Києві в дарунок в імені війська, а 1.000 кн. Меншікову й іншим міністрам. Правда, дві миски й два інші начиння з гербом Самойловича бачив він у Бендерах, але по смерті Мазепи нічого не знайдено, бо, як довідався, вони дісталися комусь у дарунку, хоч, дехто говорив, що їх продано. А щодо інших гетьманів, „ніхто з них (із винятком Хмельницького) не помер природною смертю, але або вони закінчили життя на засланні, або по доносах ворогів цареві покарано їх смертю, або серед заворушення ганебно їх повбивано. Тому й добра їх почасти прилучено до царської казни, почасти пограбовані вони припадали на луп бунтівникам і розлученим, а пропали для наслідників-спадкоємців на вічну втрату й ненаправну шкоду". Словом, що з особистого скарбу Мазепи перейшло на нього, те він може, якщо йому заблагнется, видати на закупно маєтностей у Польщі. Щодо Обідовського, „йому припало 100.000 імпер. і 20.000 дук., не враховуючи до цієї суми клейнодів, срібла тощо. А по виборі його на ніженського полковника він користувався з усіх доходів, з яких звичайно користуються інші". Старшина намагається довести, що затрачено, пограбовано й розкрадено золото Мазепи, а те, що збереглося, треба вважати за власність військового скарбу, хоч це противне здоровому розумові, щоб „гетьман старався був зберегти не так власне добро, яке зібрав у поті лиця за сорок років і яке ближче його серцю, ніж чуже, користуватись яким уважається за ганьбу для розумної людини, тим більше, коли по згнобленні України деспотичним способом панував, як здавалось, у війську вже не давній порядок, а грізний переляк". Він часто чув від Мазепи, що все призначене для нього як природного спадкоємця, а запис передано йому з тим застереженням, щоб на час повірене його вірності добро віддав на домагання в цілості в руки Мазепи. За діамантове перо не обіцували йому королівські міністри навіть 3.000 імпер. Векслі від ген. Лягеркрони й кн. Дольської має для задоволення своїх потреб, коли прибуде в такі сторони, де розплинеться все, що отримав. Зате не має векселя шляхтича Сави. Не належать до військового добра й списи, набуті за приватні гроші й на приватний ужиток, навіть той спис, якого не прийняв цар, але дав у дарунок Мазепі з словами, що „по-німецькому вбраному цареві природно більше пристойть німецький меч, а козацький стрій гетьмана вимагає списа". Соболів не має ні сотки, бо „не тільки лютування ворогів, але й довгі руки слуг розхопили сливе всі". Дорогі камені, жемчуги, списи, соболі тощо не належали до військового скарбу, бо „військо заспокоювано грішми, зібраними з доходів до військового скарбу, а старшина мала щороку свої певні дарунки від царя". „Нарешті ледве чи правдоподібним видається, що тут є кілька генералів, від яких ясновельм. гетьман отримав не малу суму дукатів, бо ж ніхто з них усіх, що мали вибратися звідсіль, із Бендер, до Яс, прощаючись востаннє з ясновельм. гетьманом, не згадав про це, а це було б без сумніву сталося, якщо хтось мав би якусь претенсію, тим більше, що вони знали сами про себе і ясновельм. знав добре про них, що вони зовсім не мають

сюди вернутись, але, одержавши амнестію заходами волоського господаря, мають перейти до москаля, й це він висловив без вагання у присутності кошового й інших”.

У відповіді Войнаровському окремого нюансу набирають слова про Орлика, бо саме його рукою написаний меморіал до короля, як і інші письма козацької старшини.

На початку репліки Войнаровського подала старшина письмо на доказ, що Мазепа приобіцяв у присязі, що не власна користь, але громадська свобода з утратою власного маєтку лежатиме йому на серці в цій революції. Та комісари зажадали, щоб не тільки це українське письмо, але й інші, які наводитимуться, перекладено на латинську мову.

Войнаровський прохав комісарів дозволити йому мати адвоката. Старшина спротивилася, твердячи, що Войнаровський уміє досить боронити своєї справи. На нове налягання Войнаровського комісари згодилися, а за ними й старшина, домагаючись тільки не допустити присутнього при цій дії Лімонта, бо й з ним має спір. Комісари розяснили, що з такої причини не можна виключувати Лімонта, й старшина заспокоїлася.

Репліка Войнаровського обіймала дев'ять пунктів згідно з дев'ятьма пунктами відповіді старшини на його заяву в справі другого пункту меморіалу. В першому пункті старшина писала, що вибору нового гетьмана не сподіватись і не перевести, якщо Войнаровський не зверне перед тим того, що треба мати гетьманові, а саме грошей. Та й воля Мазепи була решту грошей у золоті, клейнодах і іншому дорогоцінному знадіб'ї дати на „визволення батьківщини від московської лютої”. Войнаровський приймав такий випадок, що Мазепа зійшов би був із світу, утративши й військовий й особистий скарб, і питав старшину, чи в такому разі вона приступила б до вибору нового гетьмана, чи „на зразок циганів розлетілася б по світу?”. Нерв війни не має ніякого звязку з ним. Такими справами хай журиться нововибраний гетьман, бо „якщо йому подобається почесно, хай подобається й тягар”, отже „хай ловить рибу в бурхливих хвилях”, а що пощастить йому зловити, того вживатиме спокійно. Те, що правом спадку належиться Войнаровському по смерті дядька, „не лякається бурхливих хвиль саме тому, що й сам ясновельм. дуже старанно зберіг решту свого золота, клейнодів і дорогих каменів, не зважаючи на різні пригоди й стільки супротивностей”. Він покликувався на свідоцтво кошового, що коло Бендер домагався більше ніж 80 дук. на голодне військо, але їх не виплачено, бо Мазепа не постановляв удержувати військо за власні гроші. Не можна з цього робити й закиди, бо „громадські справи треба ставити вище від приватних тоді, коли громадські справи не валяться до ґрунту, а лишають надію на недалеку поправу, та коли вони нищать цю надію, природніше видається рятувати особу, життя, здоров'я й усе, що з ним звязане”. До того, більш ніж сто разів, чув він, як порушував Мазепа з королівськими міністрами питання, в якому місці міг би безпечніше вложити свої гроші. Хоч висувано на це Гамбург, називано Кенігсберг, указувано Гданськ, однак Мазепі найбільше сподобалася Венеція для цієї цілі. При згадці про кошового

старшина перервала читання, заявляючи, що „гетьман усе таки присягнув на цьому боці Дніпра, що хоче все видати на військо, яке задумувало вже розійтись”, а Войнаровський зажадав свідків, бо позовники не можуть бути свідками. Згадці про наради гетьмана в справі місця для зложення грошей протиставила старшина присягу Мазепи, а Войнаровський відклав відповідь до часу, аж її текст стане відомий.

У другому пункті старшина писала, що на приказ Мазепи вложив генеральний обозний безпосередньо перед революцією на вози десять булав і інші гетьманські клейноди та прикраси з привілеями й рештою військового скарбу. Утрата законів і привілеїв із військового архіву була б тим прикріша, що „якнайменше був би побільшив тягар возу, наладованого золотом і дорогим камінням легкий папір”. У репліці пригадував Войнаровський, що навантаження возів відбулося в часі прилагоджування речей гетьмана в дорогу, що мав вирушити з Батурина до Білої Церкви, й дивувався, що „писар відмовляється від запиту про документи привілеїв, хоч не соромиться говорити в п'ятому пункті, що військовий скарб доручено вірності не самого одного канцеляриста Григорія, але й заразом і генерального писаря й іншої старшини. Що? Признається, що йому повірено, й відмовляється від звітності, що сталося з тим, що йому повірено? Справжня нісенітниця! Хай здасть звітності з того, що йому поручено, чи думає, що воно збереглося, чи пропало. Можливо, що покличеться на архів, насправжжк ж повстає питання, де залишив доручений собі архів. Написав, що військовий скарб доручено як йому, так і іншій старшині, а в другому пункті своєї відповіді твердить, що й привілеї переховувано завжди в військовому скарбі, отже хай відповідь, як стеріг військового скарбу, бо в противному разі годитиметься попрощатись з вірним генеральним писарем: О, ти преславний стороже овець, як кажуть, вовче!”. На згадку про легкий папір питав старшину, „чому вона, покинувши вози під своєю сторожею, цілком не вложила легкого паперу, або принаймні не припильнувала, куди вилетів легкий папір укупі з іншим військовим добром”. На розправі заявив Орлик, що „папери й затрачені листи не були під його опікою”, а старшина сказала, що військовий скарб був „повірений її вірності в Батурині, але не по повстанні, бо після цього гетьман примістив скарб під своїм боком і шведською сторожею та завжди, й перед тим і по повстанні, мав ключі”. На питання комісарів старшина вияснила, що безпосередньо перед повстанням військовий скарб вносив понад 100.000 зол., а Орлик додав, що в Батурині гетьман посилав завжди його з деяким іншим, „коли якусь суму вложено, або виплачено з військового скарбу на військові справи, але коли долучувано щось для приватного вжитку, не було нікого з старшин”. Останнє Войнаровський заперечив. Далі на запити комісарів старшина вияснила, що з мита було щороку 60.000 зол. доходу для військового скарбу, а з оренди 180.000 зол. Від одного коня, як і від одного вола, платили селяни одного золотого річного податку, але того не передав гетьман до військового скарбу. По смерті Кочубея узяв гетьман ключі й ніхто з старшин не мав доступу до скарбу.

У третьому пункті старшина закидала Мазепі, що він дуже малу частину суми з оренд передав до військового скарбу, а більшу в золоті присвоїв собі. З одного Стародубського полку впливало щороку до військового скарбу 9.000 флоренів, а до приватного гетьманського 1.500 дук. Те саме діялося і по інших полках, хоч цар декілька разів по цілому нашому краї оповіщував, щоб оренда не йшла на приватний зиск, але „на громадську користь запорозького війська й нашої батьківщини”. Нема чого видвигати виплату платень войкам, бо гетьман зібрав не меншу суму з усієї України, але з неї досі не виплачено компанійцям і сердюкам за 18 місяців. Давній закон забороняє гетьманам брати собі з нерухомих маєтків більше крім Гадяцького полку й Шептаківської округи, а Мазепа „посів своєю повагою багато призначених на військовий податок городів, округ, містечок, сіл і перевозів через Дніпро й Десну не тільки по той, а навсправжки й по цей бік Дніпра аж до рік Случі й Дунаю, сливе всю Україну, простерту здовж і вшир більше ніж на сто миль, і понастановляв усюди своїх економів, як ось у полках Білоцерківському, Чигиринському, Брацлавському й інших, і вони всі щорічні доходи з оренд і мит, належні до військового скарбу, збирали для приватного скарбу пок. гетьмана, з чого досьгодні нічого не одержала військова скарбниця”. Оренди з усієї тогочасної України виплачувалися Мазепі не чехами, але й великою силою дукатів. До того Мазепа „нікому з добре заслужених не надав у нагороду за заслуги якогось службового підвищення (з винятком генеральств), млина або села, без значної готівки золотом”. Войнаровський питає, чому старшина не донесла цареві про надужиття Мазепа. „Хто бо легковажить наказ царя, зневажає того, що його видав, а нехтуючи царя, допускається злочину образи маєстату, яку цар у своїй обороні навіть власною рукою уміє прегарно змити й покарати”. Одно з двох може бути правда: або не було надужиття Мазепа, бо інакше була б старшина донесла цареві, або вона про них не знала. „Права даються тим, що пильнують їх, а не тим, що сплять”. Спала старшина за життя Мазепа, хай спить і тепер спокійно, бо це не властива річ скаржитися перед королем на зневагу царя. Далі твердив Войнаровський, що не 9.000, але 50.000 флор. виносила щороку стародубська оренда, яку суму платили два державці, головно генеральний обозний і другий підполковник Прокіп, як оповідав про це сам обозний у Батурині. Щодо Згури, що міняв звичайну монету на дукати, „в праві немає ніякого вжитку з посвідки померлих”. У справі того, що Мазепа мав, поза Гадяцьким полком і Шептаківською округою, багато маєтків, відсилав Войнаровський старшин до царя, що надав Мазепі Ямпіль із приналежностями, Середину Буду й Іванівську Слободу тощо. Не можна говорити про загорнення приватних, лише військових маєтків, бо „згідно з правом, приписом і хвальним звичаєм, опорожнені маєтки належать до розпорядку царя й заразом сучасного тоді гетьмана, а що царя звичайно немає, а гетьман єсть, тому розпорядження ними, наскільки з ласки царя не дісталися комусь, ніяк не забороняється гетьманові”. Хочби Мазепа й не надав комусь якогось привілею без заплати значної суми золотом, цих заплат не можна заархівувати до військового скарбу. На розправі старшина заявила,

що вона не донесла цареві про надужиття й діла Мазепи, бо 1) всупереч давнім законам гетьман панував на Україні самовладно й 2) щасливий той, кого чужі нещастя роблять обережним, бо багато з цієї причини попало в дуже велику небезпеку. Теперішнім словам старшини про самовладність протиставив Войнаровський її давніші слова в меморіалі, прохав зясувати, як вона це розуміє, й указував, що були доноси на Самойловича й інших гетьманів, але донощиків не покарано смертю. Старшина пояснила свій вислів із меморіалу тим робом, що Мазепа не був такий самовладний, щоб мав користуватися військовим скарбом, і вказала, що Мазепа осягнув особливу ласку у царя, який сказав, що не вірив би й янголові, якщо доніс би про надужиття гетьмана. Войнаровський не бачив у тому перешкоди донести цареві про надужиття Мазепи, бо все військо мало в царя більше значіння ніж сама єдина особа гетьмана, але старшина відповіла, що доноси були тільки на невірність попередніх гетьманів. При боці гетьмана були три московські полки. А втім вона не хотіла бунтувати війська. Що ж до самого наказу, то за часів Самойловича військо зажадало скасування оренди, але по своєму виборі Мазепа з уваги на тяжке фінансове положення написав за згодою полковників до царя, щоб установити наново оренду. У справі оренди із Стародубського полку стояла старшина при своєму, бо подана в репліці сума перевищала б усю суму оренд, яка збирається з інших полків, усі селяни можуть мати винокурні по своїх домах, а інші, маючи там посілості, платять лиш маленьку суму державцеві. Суму 500 дук. із Стародубського полку підніс Мазепа до 1.500 дук., що Войнаровський зарахував до надужиття гетьмана. У справі Серединої Буди старшина спростувала, що гетьман власною повагою присвоїв її собі й інші маєтки, а цар пізніше затвердив. Щодо „розпоряджування вільними маєтками” старшина пояснила, що цар не розпоряджає ними, надає їх гетьман, а цар затверджує. Комісари зарахували це поступовання до надужиття і заявили, що не треба говорити про ті маєтності, які належать до Польщі, де єсть Біла Церква тощо, але старшина сказала, що досіль були деякі округи, як ось Чигиринський полк тощо, щодо яких ще не дійшло до порозуміння з Польщею. У справі заплата за надання заявив Войнаровський, що „й заплата в золоті не приймалася за надання військових маєтностей, але вона була увінчанням особистої прихильності гетьмана, отже належала не до військового, а до особистого скарбу”. Тут старшина піднесла, що закон забороняє гетьманові надавати комусь уряд, напр. полковникові тощо, з винятком генеральної старшини, бо козаки мають вибрати поставленого кандидата, а по представленні потверджує його гетьман. Отже без згоди козаків гетьман не може нікому надавати уряду з власної поваги. Войнаровський виправдував поступовання Мазепи тим, що інакше було б два або три полковники в одному році. До того додав, що гетьман притримувався давнього закону й від початку, затверджуючи прилудського полковника, що його вибрали козаки, й до кінця, бо по нараді велів обрати генерального писаря.

Продовження розправи 29 листопада почалося спростуванням виводів Войнаровського в попередньому дні з боку старшини. Вона

признала, що генерального писаря і прилудського полковника вибрано дійсно згідно з законами, але не вибрано вільними голосами інших, що їх власною повагою і власновільно призначив гетьман, як видно з справи Герцика, що його не допустив Мазепа на полтавське полковництво, хоч його вибрано вільними голосами, але призначив туди іншого. На те Войнаровський до вчорашнього додав, що дивується, що „освободителя батьківщини проголошують її гнобителем”, хоч у предложеній присязі стоїть, що він хоче визволити батьківщину. На те „старшина заявила, що й москалі й гетьман наложили ярмо на неї”. На питання Войнаровського, чому по повстанні не донесла про це королеві, старшина відповіла, що тоді не було ще те на часі, бо „інакше треба би почати подвійну війну, одну з москалем, а другу з гетьманом, а тепер вона, визволена з московського ярма, про це доносить”. Збивав Войнаровський і твердив, що вона повинна була це зробити тоді, коли прийшла до короля.

Потому читали присягу гетьмана, в якій між іншим стояло, що задля визволення батьківщини, запорозького війська й усього українського народу „від страшного московського ярма неволі, вложеного на наші шиї”, щоб „привернути, поправити й поширити поламані й до останнього упадку доведені закони та свободи”, Мазепа прийняв протекцію Карла XII., що за особливою спонукую Бога, а не його заходами „увійшов із своїми військами в нашу Україну”, мав за свій „обовязок із своєї синівської любови до цієї отчизни, матки нашої, і з повинности свого гетьманського уряду проти ворогів москалів за добро отчизни, в обороні законів і свобод повстати, усіма способами й засобами боронитися та зєднаними збройними силами св. королівського маєстату Швеції й запорозького війська, не щадячи свого маєтку, здоровя, життя й останньої краплі крови, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша малоросійська отчизна й запорозьке військо від деспотичного московського ярма, й наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану”. На присязі Мазепи — Войнаровський заявив, що з смертю гетьмана упадає також здійснення й зобовязання присяги. А втім, він не отримав уряду гетьмана в спадку, тож і не обовязаний вповнювати того, що гетьман приобіцяв. Та й присяга зложена тоді, коли маєток іще не був розшарпаний, а спадкоємець одержав розшарпаний маєток, отже не могти вповнити того, що висловлено в присязі. Старшина зазначила, що хоч гетьман помер, однак виконання присяги не закінчилося, бо батьківщина ще не визволена, та й гетьман присягнув щодо того маєтку, що був під руками.

Далі прочитано витяг із листа Мазепи до запорозького війська, де він звіщав про складення присяги разом із небожем Войнаровським, що „не щадячи життя, здоровя і маєтку” воюватиме з москалями, доки не визволить батьківщини від них і не побачить її „з давніми законами й вольностями”. Войнаровський заявив, що предложеній витяг зобовязує його тільки до боротьби з москалями, а цього він не відпекується і тепер.

Нарешті прочитано два пункти з прилюдного маніфесту Мазепи, один із stwierдженням, що москалі поставили проти Юрія Хмельницького „з свого боку гетьманом Цюцюру, негідного такої

великої почеси в запорозькому війську”, а другий щодо маєтку Мазепи, набутого „чесно й праведно”, відданого „з любови до нашої отчизни на луп ненаситної зажерливости москалів” із обідянкою не відмовитися „і решту його пожертвувати” на визволення батьківщини. Войнаровський запитав старшину, чому вона нарікає на надужиття, коли в маніфесті стоїть, що він чесно й праведно придбав свій маєток. Накінці старшина заявила, що задовольнити зобов'язання повинен той, хто увійшов у право.

У четвертому пункті старшина писала, що Мазепа, „зібравши разом безпосередньо перед цим бурхливим повстанням усі дукати, замкнув 120.000 їх у двох малих бочках, а декілька тисяч решти в окремих мішечках і перевіз їх до Бендер” у цілості, відібравши навіть ті, які вивезено крадькома. Про більшу кількість дукатів не чула старшина нічого від гетьмана, ані не вичитала нічого в списі, уділеному декому з старшини в Ромні. Войнаровський заявив, що старшині можна б повірити тоді, якби вона своїми руками, порухавши дукати, вложила їх усі до бочок, замкнула їх і безупинно стерегла, а тим часом цього діла довершив він власними руками з своєю сестрою. Що більше, бочки переховувалися на його возах від травня до жовтня. А якщо військовий скарб мав би право до цього, Мазепа був би не доручив цього йому, приватній людині, але комусь із тих, що займали військову гідність на Україні. З цього виходить, що гетьман усе призначив йому у спадку, „а не війську, або його старшині, невдячності якої зазнавши так часто, гордував більше нею, ніж любовив. Хай признається сама старшина, скільки разів відійшла жона з довгим носом з-перед очей ясновельможного, відіслана до сто чортів задля грубости звичаїв, твердих способів говорення та простацьких метод поведення”. Войнаровський твердив, що старшина говорить про звязок особистого скарбу Мазепи з військовим тільки на те, щоб „ті дорогоціності, які залишила смерть ясновельможного, чи їх уважати за особисті, чи військові, перейшли до неї, ласої”. Усупереч запереченню старшини на розправі, навів Войнаровський — і докази на присутність сестри й приклади довіря гетьмана до себе з посвідченням від одного канцеляриста того, що дукати повірив його вірності. У справі звязку між приватним і військовим скарбом закинув Войнаровський старшині, що вона зробила різницю між ними, й отримав відповідь, що цю різницю повела вона згідно з давніми законами, яких не придержувався Мазепа, змішавши всупереч їм обидва скарби разом і присвоївши собі різні доходи, які належали до військового скарбу. Із своїх маєтностей не міг він зібрати такої величезної суми грошей. Войнаровський твердив, що це можливе, бо 1. попередні гетьмани зібрали великі мільйони, 2. Мазепа мав і інші маєтності, надані шедрністю самого царя, і 3. панував довше, отже й міг зібрати більше грошей з торгівлі тощо. Старшина відповіла, що скарби інших гетьманів ішли на військову користь, доходи з гетьманських маєтностей малі, а ніхто з гетьманів не мав таких великих особистих видатків, як Мазепа, бо гетьман говорив старшині, що видав більше ніж мільйон на саму будову Печерського монастиря. На запит Войнаровського, скільки було приватного скарбу, старшина подала, що з Га-

дяцької 9.000, а з Шептаківської округи 3.000 зол., також дохід із оренд, але непевний, отже з звичайних маєтностей менше-більше 80.000 зол. Доходу з надзвичайних маєтностей не вміла подати. Туди зарахувала й Почеп, який, як твердив Войнаровський, тримав уже й Самойлович.

У п'ятому пункті твердила старшина, що рік за роком куповано срібні начиння, дороге каміння, клейноди, списи, соболі, коні, сукно й шовки не за особисті гетьманські, але за військові гроші на дарунки й нагороди для послів і інших чужинецьких осіб і складано до військового скарбу, бо гетьмани не полагоджують військових справ за приватні, але за військові гроші. Навіть Войнаровський може посвідчити, що в теперішньому повстанні Мазепа забрав військовий скарб до себе й при своєму бої зберіг під вірною шведською сторожею. Генеральний осавул Максимович не раз говорив, що за більше ніж 100.000 флор. із військового скарбу, коли мав його протягом декількох років у своєму розпорядку, закупив багато клейнодів і дорогого каміння для військового скарбу й передав у руки Мазепи. Знає добре Максимович і старшина про діамантове перо, що прикрашувало голову пок. турецького цісаря. Усій старшині треба більше вірити ніж єдиному Войнаровському, що не мав настільки довіря у гетьмана, щоб про це знати. Почасти від часу, коли московських вояків приловлено на крадіжці військового скарбу, якого вони стерегли, почасти ще декілька літ до повстання Мазепа переніс золото, срібло й інші особливі речі для безпечнішого збереження з Батурина до Гончарівки й таким робом змішав військово добро з приватним. Знає й Войнаровський, що часто зберігав Мазепа срібні начиння, списи, сукно й шовки першої якості, куплені за військові гроші й заплачені руками канцеляриста Григорія, то в помешканні, то в кам'яному будинку в Гончарівці, а сукно й шовки гіршої якості дозволяв переховувати у військовому скарбі. Войнаровський зареплікував, що сама старшина призналася, що Мазепа збагачував військовий скарб чехами й простими московськими копійками, а особистий дукатами. Мусить вона й те признати, що якщо може мати особистий скарб, має право передавати його спадкоємцям. Про срібні начиння, жемчуги тощо у військовому скарбі старшина написала неправду, бо „не можна подати ніякої причини, за для якої вкладано б ці дорогоцінності до військової скарбниці”. На думку старшини, дорогоцінності переховувались у військовому скарбі на дарунки й відзначення для послів, але „послами на Україні ніколи не були жінки, що, природно, втішаються дорогим камінням, жемчугами, перстнями й сережками, а шляхетні мужі, перейняті марсовим духом, залюблені в конях і носії зброї”, тому й обдаровував їх гетьман кіньми, зброєю й деколи срібним начинням. Отже стайня Мазепи не відмовляла коней, а зброї та срібла доставляла особиста скарбниця. Хоч міг би заперечити вартість свідчення „віроломного збігця” Максимовича в праві, годився на нього й питав, чи Мазепі не вільно було відібрати своїх видатків, виданих на послів із власного скарбу. Чому не перечеила тому старшина за життя Мазепи, „коли він не тільки жив під законом її батьківщини, але й тремтів під ярмом царя”? У справі діамантового пера Войнаровський предложив вислати королівських міністрів, щоб оглянули

всі його речі по Мазепі, а якщо знайдуть третє перо, хай позбавлять його всього маєтку на річ скарбу. Радо годився, щоб старшина забрала на свій приватний або на військовий ужиток те перо, яке прикрашувало голову турецького цісаря, залишаючи у Войнаровського його два пера. Причина переховування сукна й шовків очевидна, бо дешевше сукно розділювано часто між звичайних козаків, а краще поміж різних послів. Та, щодо жемчугів і інших дорогоцінностей, така причина не підходить, хібащо старшина думає, що „їх переховувано на дарунки для жінок генералів, і тому вони тільки як їх чоловіки мають право до цього”. На розправі стояв Войнаровський при тому, що селяни платили податок чехами й копійками, а старшина пояснила, що це робилося тому, що в тому часі дукати спали на ціні, й хоч рівнялися вісьмом золотим, тільки за сім приймалися в скарбниці. Але й державці платили дукатами за оренду й сам гетьман велів через Згуру вимінати звичайну монету на дукати. Твердила старшина, що державці за мито, належне до військового скарбу, купували клейноди, списи тощо й, не маючи свідків, предложила присягу. З свого боку Войнаровський предложив присягу, що, крім двох, інших пер не має. Далі стверджував, що перенесення речей військового скарбу до дому гетьмана не дає причини до обвинувачення в змішанні військового скарбу з особистим, бо зроблено це задля більшої безпечности, признаючи, що перенесені речі належать до військового скарбу. На твердження старшини, що гетьман, не будучи скарбником, через перенесення змішав обидва скарби, Войнаровський заявив, що така думка не витримує критики, бо хтось може переховувати щось у своєму домі, але через те ним не користуватися.

У шостому пункті писала старшина в справі єдиного возу з золотом і дорогоцінностями, що він містив у собі більше коштовности, ніж „усі навіки затрачені в різних місцях скарби містять у собі разом”, бо „в одній бочці 60.000, у другій 40.000 дук. лишилося по смерті ясновельм. гетьмана поза дев'ятьма мішечками, трьома більшими й шістьома меншими, повними дукатів першої великості, дорогого каміння, клейнодів, списів, соболів, паперів і іншого знадіб'я”. Це все ледве чи не удвоє перевищає увесь захоплений і жорстокістю скажених ворогів забраний військовий і особистий скарб. Якщо припустити, що тільки особистий скарб Мазепи привезено до Бендер, родиться питання про обов'язок гетьмана подбати про цілість відданого під його опіку військового скарбу, бо й досить часу було „врятувати з небезпеки решту скарбу з золотом і клейнодами”, й гетьман мав послухне своїм наказам запорозьке військо. „А якщо був би відступив йому якнайменшу частину з цього на потіху й у нагороду за труди, без сумніву воно було б перевезло радою душею все в цілості, але він, не даючи себе переконати, спротивився радам старшини й дав відповідь: Більше пропало, хай і це пропадає”. Войнаровський стояв у репліці при своїх словах, що єдиний віз не міг помістити численних мільйонів трьох попередніх гетьманів, указував на протирічність шостого пункту про число дукатів у бочках четвертому, зазначаючи, що одно з двох мусить бути брехнею, на запит старшини про обов'язок гетьмана пильнувати військового скарбу відсилав її до п'ятого пункту

з твердженням, що військовий скарб поручено опіці не лиш канцеляриста Григорія, але й генерального писаря й інших передовиків, і питає, чому ж вони не подбали більше про громадську, ніж про свою власну справу, і пояснював це тим, що „їх особа, життя й свобода, хоч це приватні справи, були дорожчі для них від золота, срібла й усіх дорогоцінностей”. Коли старшина спостерегла, що гетьмана не можна було переконати, їх обов'язком було зберегти те, що їм доручено й що треба було зберегти. На розправі старшина подала, що над рікою Пелом пропало 80.000 зол., у Білій Церкві 50.000 імпер., у Печерському монастирі 180.000 імпер., але не потрапила подати, скільки попало вогневі в копійках і в чехах, що були в Білій Церкві, як також що пропало над берегами Дніпра. Різницю в сумі дукатів пояснювала тим, що в Батурині було 120.000, а по смерті гетьмана лишилося 100.000. дук. Посвідчити це може Вальм, що був при рахуванні золота. Войнаровський заперечив, що він це знає, і прохав записати, що позовники говорять, що полишене по смерті гетьмана золото належить до військового й приватного скарбу, але запитані, скільки вони домагаються для військового скарбу, відповіли, що вони не знають цього, послідовно не знають, чого правдою домагаються. У справі обов'язку гетьмана рятувати військовий скарб, між іншим, старшина твердила, що запорожці не залежали від наказів старшини, тож вона й не мала сили їм наказувати.

Дня 30 листопада почато від читання сьомого пункту, де старшина зазначувала, що скарбу домагається не лиш у своїм імені, але й в імені всього війська. Не диво, що Войнаровський не знає, що діялось із Самойловичем і його скарбами, бо тоді ще не було його на світі, а навіть його мати не вийшла ще заміж. Між Самойловичем і гетьманшею часто були сварки, тому він почасти розділив свій скарб між приятелів на сховок, почасти вложив до військового скарбу, почасти поховав у землю. Одначе одно й друге перейшло до рук Мазепи наперекір фалшивому інформаторові Войнаровського. В руки Мазепи звернули все повірене собі сповідник Самойловича Василь і пок. Лисиця, Ялоцький і Турянський. Щодо єдиного Кочубея повстало підозріння, що він не відкрив 100.000 флоренів, але по покаранні його смертю разом із Іскрою маєтки їх обох перейшли до Мазепи крім 4.000 дук., даних на життя Кочубеїсі на руки генерального писаря. Далі домагалася старшина назвати хоч одну з урядових осіб, голову якої викупив Мазепа золотом від москалів. Старшині не відомо, щоб таку велику кількість дукатів дано Меншікову, зате їй добре відомо, що Мазепа заплатив йому 3.000 дукатів за палац у Москві й стільки ж само за надання собі титулу князя римської імперії вислав німецькому цесареві на руки того самого Меншікова, у справі Кочубея дав цареві 2.000, Головкинові 1.000, Долгорукову 600, Шафірову 500 дук., очевидно, все з свого приватного скарбу, бо всі ці справи, як і милостині, не мають нічого спільного з військом. Про сковороди й інші срібні начиння з гербом Самойловича старшина згадала тільки на доказ, що Мазепа посідав його скарб, а не з невдячності до гетьмана, бо „геройське імення цього ж гетьмана завжди згадує вона мило, з почуваннями вдячності, але на жаль, їй так вирвалося через її пригноблення”. Та й гетьман на-

давав маєтності добре заслуженим для батьківщини людям, але їх маєток пропав, „рознесений по стільки стежечках заслуг”.

Кінця сьомого пункту й тексту дальших двох пунктів відповіді старшин немає в матеріалах, але пропаще можна відтворити собі на підставі репліки Войнаровського. У ній застерігався він, що дійсно не знає, „що запорозьке військо або п. кошовий піднесли якесь із цих питань”, і закидав старшині, що вона „привчила рядовиків галасувати, ставити домагання, що більше, навіть вдертися, як недавно мало що не сталося, коли рядовики, що їх тут увели провідники і передовики, зчинили наперед заколот перед міністрами, почали галасувати перед двораками, й нарешті були би вдерлись до намету, якби інші були їх не стримали”. Щодо скарбу Самойловича, то він і старшина знають з того самого джерела. „Не було Войнаровського на світі, але й України не було. Хто ж був тоді Орлик? Знає. Учився з бідою у школі на Литві”. А хоч Ломиковський і теперішній прилуцький полковник уже жили в тім краї, проте не займали, як у теперішньому часі, військового становища. Перший під назвою дворака був при боці гетьмана, другий довго колись держався канцелярії, та ніодного з них не допускано знати певно щось глибше”. Оповідання й чутки — ось джерело мудрости старшини, як Войнаровського, що довідався про це, „коли дійшов на Україні до зрілих літ, від свого ясновельм. дядька й інших вірогідних людей і досьогодні затримав у сильній пам'яті”. Від о. Василя не одержано нічого, як про це говорилося в часі його гостювання в Батурині. У справі викуплення голови якогось урядовця відкликався до сумлінности старшини, бо не тільки йому, але і їй оповідав про це гетьман; з пошани до дядька йому випадало мовчати, але старшина могла ближче допитатися. Виплачені Меншікову й іншим суми не дуже випорожнювали скарб Мазепи, наповнюваний „протягом сорока років кількасот тисячами щороку”. Дивувався, з якої причини він мав би винагороджувати втрату маєтку старшини. Якщо він „мав би повернути всі шкоди, які нанесла московська війна Україні”, не могла б йому, „вистачити навіть сама Україна, бо москалі виснажили її так, що нічим не радіє”. Щодо Юрія Хмельницького, знає від старих українських громадян, що він унаслідував не тільки приватні, але й військові добра військового скарбу, але, спостерігши опір і не бачучи щирости супроти себе, волів виплатити Цюцюрі 40.000 флор., як двигати тягар без змісту. Нарешті на слова старшини, „чи це вдячність для тієї батьківщини, яка виграла його в своєму лоні, виховала, зробила чоловіком”, відповідав ось-як: „Як не признаюся до України, як до своєї батьківщини, але до Польського королівства, де народився з шляхетних батьків, користуюся також привілеєм шляхти, так і свого виховання не приписую Україні, бо ні гроша вона не видала на моє виховання, одначе обіцяю з огляду на свого дядька виявити вдячність у кожному часі, якщо виконання вдячности не перейде меж змоги й охоти до вдячности”.

На розправі Войнаровський прохав записати, що низове запорозьке військо не почало процесу, бо знає, що військовий скарб не інтересує його, маючи тільки 9.000 зол. із переволоцького перевозу, також збіжжя із млинів. „А хоч це військо носить козацьке імення, одначе живе відмінним життям, бо має свого власного про-

відника, що його незалежно від України вибирає вкупі з іншими своїми урядовцями". Того війська не може гетьман спонукати слухатись своїх наказів, але мусить зеднувати його дарунками, як-ось Мазепа таким робом перетягнув у Будищах його на свій бік. Далі виводив, що сама старшина не компетентна процесуватися, бо першого дня розправи з її уст вийшло, що генеральну старшину вибирає гетьман для своєї власної служби, а тому з смертю гетьмана покінчилася її влада. А якщо вона бажає „процесуватися в імені України, то мусить показати дану собі від України повновасть, щоб комісія могла собі з'ясувати, що вони повні, законні та справжні позовники". Старшина відповіла, що все козацьке військо виводить свою назву не звідки інде, а від запорожців, і початок його єсть Запорожжя. Не тільки переволоцький, але й трахтемирівський перевіз надали польські королі запорозьким козакам на їх підмогу. Дарунки давано запорожцям із військової каси. Навіть сам гетьман має титул із Запорожжя, бо має назву запорозького гетьмана. Далі заперечила старшина, що гетьман призначає урядовців і генералів для свого власного вжитку, а не для військового. Гетьман не може вживати її для приватної служби, тому й по уступленні гетьмана не кінчиться влада старшини, навпаки по смерті гетьмана старшина порядкує усіми справами й вибирає гетьмана. Щоб обминути підозріння, ніби старшина нацькувала запорожців, вона предложила лист кошового з 7 жовтня (26 вересня) до старшини, де він сповіщав її про смерть Мазепи, й наказ Карла XII „якнайшвидше поспішити до св. королівського маєстату" й умовитися з кошовим щодо вибору нового гетьмана. Кость Гордієнко прохав повідомити про полишений скарб і гетьманські клейноди, бо коли запорожці по переправі гетьмана через Дніпро хотіли вернутися на Січ, Мазепа запевнив їх і присягнув на хрест, що решту маєтку, вирятованого з небезпеки на березі Дніпра, видасть на запорозьке військо, якщо лиш воно невідступно стоятиме до кінця війни по його боці. При мові про скарб Самойловича старшина не вміла подати, скільки лишилося з нього, а Войнаровський виводив, що нічого не лишилося, бо для заради тяжкому фінансовому положенню привернено касовану давніше орендю. Але старшина мотивувала заведення оренди потребою збільшення скарбу, щоб не вичерпувалася скарбниця. Щодо Юрія Хмельницького, старшина заявила, що з змішаного скарбу Богдана отримав Юрій одну, а військо другу половину. У суперечці з старшиною видвигнув Войнаровський сумнів, чи тоді взагалі існував військовий скарб, і дістав від неї відповідь, що був військовий скарб, бо були установлені податки, які є тепер.

У восьмому пункті старшина жадала від Войнаровського предложити вірогідний письменний заповіт Мазепи або поставити свідків. Войнаровський питав, як може старшина дозволити йому вживати спокійно спадщину по Мазепі, якщо закони її батьківщини забороняють синам або внукам унасліджувати без дозволу майно гетьманів. Далі виводив, що, якщо вірні слова старшини про запис йому на доказ обмеження його в спадку, то тим самим, отримавши назад запис, Мазепа скасував обмеження й лишив йому надію на увесь спадок.

З девятого пункту довідуємося, що до спадку по Мазені мала претенсії жінка Орлика. Войнаровський писав, що він довідався від слуг, що вона приступила раз над берегами Богу до Мазени з проханням звернути їй дукати, але він відправив її з відповіддю, що нічого їй не винен. Орликова винаймала оренду в Гадячі й забрала більше ніж 2.000 дук. із єдиної тільки винокурні в Гадячі, отже Мазена обрахував, що даремна річ віддавати даних йому 1.000 дук. за оренду. Щодо обіцянок і присяг Мазени в справі розпорядку грішми, вони відносилися тільки до військового скарбу, з якого старшина може відобрати від нього лиш дві булави. На домагання старшини дати доказ на те, що вона бажала перейти до москаля, покликувався на кошового, додаючи, що слова, почуті з уст Мазени, не раз повторювано вже під наметом Войнаровського при інших гостях. На розправі прийшло й до в'яснення ген. Понятовського. У дорозі звернулася до нього старшина, щоб спонукав Мазену зробити який розпорядок. Він удався до гетьмана, який, дуже хворий, прохав не непокоїти його тією справою, бо ще не так близько йому до смерті. Повідомивши про це старшину, радив їй, якщо хвороба збільшувалася б, післати по нього, а він радо стане свідком останньої волі гетьмана. Одначе він не чув, щоб старшина говорила про розпорядок військовим скарбом.

Після того Войнаровський предложив виказ грошей, що були в Будищах, який не зберігся, а старшина ось такий виказ особистих видатків Мазени, що зберігся в її пам'яті від дванадцятьох років: позолочення бані печерської церкви 20.500 дук.; мур довкола Печерського монастиря і церков тощо, мільйон; великий дзвін і дзвіниця до Печерського монастиря 73.000 зол.; великий срібний свічник для печерської церкви 2.000 імпер.; золота чаша й така ж оправа євангелії для неї 2.400 дук.; золота митра для неї 3.000 дук., поминувши прикраси й пожертви для неї; позолочення бані митрополитичого собору в Києві 5.000 дук., золота чаша для нього 500 дук., віднова його 50.000 зол.; церква кїївської колерії з гімназіями й ін. більше ніж 200.000 зол.; церква св. Миколая кїївського з монастирем тощо більше ніж 100.000 зол.; віднова церкви монастиря св. Кирила за Києвом більше ніж 10.000 зол.; вівтар у Межигірському монастирі 10.000 зол., фундація новозбудованого єпископського собору в Переяславі з монастирем тощо більше ніж 300.000 зол.; церква в Глухові 20.000 зол.; рефектар Густинського монастиря 10.000 зол.; рефектар Мгарського монастиря понад 8.000 зол., церква св. Трійці в Батурині понад 20.000 зол.; незакінчена церква св. Миколи в Батурині 4.000 зол.; монастирська церква в Дігтярях 15.000 зол.; монастирі бахмацький, каменський, любецький, думницький з церквами тощо невідомо скільки; віднова катедрального монастиря в Чернігові 10.000 зол.; докінчення будови церкви св. Трійці там само 10.000 зол.; Макошинський монастир із церквою св. Миколи понад 20.000 зол.; на віднову монастиря св. Сави дав у Батурині архимандритові, пізнішому патріархові, 50.000 зол., а на докінчення будови цього ж монастиря й до інших місць Палестини вислав тому ж патріархові 30.000 дук., чаша з чистого золота, лампа та срібний вівтар для Божого Гробу 20.000 зол. срібна рака з п'ятьма срібними свічниками на мощі св. Варвари 4.000 імпер.; вівтар для

церкви у Вільні 10.000 зол.; підмога православію на руки лудького єпископа Жабокрицького 3.000 зол.; євангелія в арабській мові на руки александрійського патріярха 3.000 зол. і для нього 3.000 зол. Дерев'яні церкви: чернігівська св. Івана Євангелиста, з вітварем тощо понад 5.000 зол.; дві батуринські, Воскресенська й Покрови Богородиці з приналежностями понад 15.000 зол.; в селі Прачі понад 15.000 зол.; св. Івана Христителя в Рильську 2.000 зол. Не могла старшина підрахувати щедрих пожертв Мазепи на милостині монастирям, церквам, митрополитам, архиєпископам, єпископам, архимандритам і іншим духовним із Греції, Палестини, Молдавії, Волохії, Сербії, Болгарії, Польщі й Литви, на Україні чужинцям, духовній старшині, різним церквам, українським монастирям, ченцям, студентам і бранцям, але знала, що за 23 роки свого гетьманства давав Мазепа щороку 1.000 зол. на київських бурсаків і 500 зол. Густинському монастиреві. У Польщі дав паням Стражниковій і Крайчині в дарунку понад 100.000 зол., а безліч гроша викинув на дарунки цареві, його синові й сестрі, вельможам польським, литовським, московським та їх жінкам. За титул князя римського цесарства дав 3.000 дук., за палац Меншікову 3.000 дук., в справі Кочубея цареві 2.000, Меншікову 1.000 й шість великих срібних бутлів, Головкинові 1.000, Шереметєву 500 і декілька срібних начинь, Шафірову 500, Долгорукому 600, а Стефанову 100 дукатів. Видатки на освіту Войнаровського, висилку його при боці царя з військом до Польщі, збагачення батьків, сестер і братів, поміч у біді своякам Обідовського, побожні пожертви, п'ятиразову дорогу до Москви, подорож до Вороніжа й Жовкви, предорогоцінні одяги й щоденні домові потреби разом із тим, що розграблено в Білій Церкві, над Пелом, Дніпром і Богом, як також із утратою багатьох турецьких коней великої ціни й дорогоцінних прикрас на них, угорських вин, іншого особливого знадіб'я й дорогоцінних возів в Батурині, обрахувала старшина на декілька мільйонів. За душу покійної гетьманової роздав монастирям і церквам руками канцеляриста Войцеховича 20.000 зол., за визволення кн. Четвертинського 3.000 зол., на запис Печерському монастиреві 180.000 імпер., кн. Голіцинові за надання гідности велику суму, а другому Голіцинові, київському воєводі, вислав через Скоропадського з Хвостова 500 дук., ординатові Замойському 4.000 імпер., кн. Дольській позичив 3.000 зол. і стільки ж дав через Згуру в дарунку за окремі поручення, ілірійському шляхтичеві вигодив 5.000 зол. Послам від вельмож польських, литовських і московських у своїх приватних справах давав гетьман багато дарунків через усі роки свого панування. Також видав великі суми своїм приятелям на Московщині, що з ним кореспондували, завжди інформували й робили заходи в царя в його справах. Коли дехто з української старшини, як полковник Михайло Полуботок, Забіла, Думитрашко й інші, виступав у різних часах перед царем з оскарженням проти гетьмана, він мав великі видатки в цих справах.

В окремому письмі ставила запорозька канцелярія свої домагання до спадку по Мазепі, а саме виплачення за вісім років плати перед революцією, про що нагадувала гетьманові через Чуйкевича й інших осіб, головню через Орлика, виплачення місячної плати,

належної за час революції, й вирівняння втрати рухомого й нерухомого маєтку, відданого „на грабіжну й ненажерливу захланність москалів”. Оправдувалася тут zarazом канцелярія, що до Яс відійшла не шукати там служби й постійного проживання, але щоб легше втриматись якийсь час при житті. До спільних домагань канцелярії долучили свої особисті Іван Максимович і Болбот. Перший скаржився на втрату свого маєтку вартості кількадесят тисяч зол. через те, що Мазепа три дні безпосередньо перед повстанням вислав його „з останнім привітом до царського двора, неначе на вістар московської жорстокости”. Коли ж він там був, гетьман поспішив із Борзни за Десну до Карла XII. „Лютість москалів домагалась там цілком пожертви” його, але Бог якось вирятував його, й він, замість до Батурина рятувати свій маєток, поспішив „до гетьманського боку вже до Дегтярів із відповіддю”, хоч міг „збочити віроломно до Меншікова”, що зупинився в Новому Млині, дві милі від його шляху. Винагородити його не раз обіцяв гетьман, але він досі не бачив реального висліді гетьманської заяви. Болбот домагався згідно з обіцянками Мазепи вирівняння видатків, понесених у звязку з своїм посольством до хана з листом гр. Піпера.

По відчитанні всіх документів старшина пригадала невиплачення війську належних грошей за 18 місяців (про це писала в третьому пункті), хоч за життя Мазепи козаки домагалися виплати. Покликаний на свідка один начальник роти не вмів подати суми невиплаченої решти, а комісари відкинули й цю справу до надужить.

По закінченні розправи Понятовський промовив до обох сторін, заявляючи, що комісія старатиметься подати вірну доповідь із перебігу справи Карлові XII, що „з уродженої собі справедливости видасть належний присуд”.

Уже по скінченні комісії Войнаровський подав їй спис річних доходів із шептаківських маєтків і деяких інших, щоб показати, що доходи гетьмана з тих маєтків були більші, ніж подала старшина. Реєстр зладив власноручно управитель маєтків Бистрицький, подавши ось-які доходи з сіл: Кистра 300 імпер. 50 зол., Шептаки 200, Бучки 200, Андрейковичі 100 зол., Камінь 50, Слобода Камінська 50, Смяч 100, Мамекін 100, Хворостовичі 100, Бирин 50, Ларинівка 50 імпер., Печеніги 100, Машів 200, Жадів 50, Погорільці 50 зол. Слобода Лядова 100 імпер., Фаївка 75, Багринівка 75, Архипівка 40, Рогівка 40, Буда 15, Стахорщина 100, Блестова 100 зол.; з млинів і за кабанів 100 імпер. 80 зол.; Дегтярщина 400, податок від меду (100 мір) 700, продаж 50 бочок горілки щороку (бочка 700 мір, а міра по шістьці) 4.000 зол., за продані в Стародубі риби 1.000, а за масло й сир 100 імпер., від хірурга з Ропщини 4.000, перевіз у Рогові 280, у Камені 200, від шкляра 400, від коваля 100 зол. Бистрицький заявляв, що від 1686 р. платив щороку з самих лиш шептаківських маєтків 21.585 зол., пшеницю Мазепи продав одного року за 30.000, а за завезену до Києва дістав 20.000 зол. Далі він свідчив, що за виарендоване село Оболонє з усіма приналежностями заплатив за три роки Василь Матвієнко Мазепі 20.500 зол., а купець Сава Рогозинський за лісові поташі 100.000 імпер. Нарешті додавав, що вся сума з мита не належала до військового

скарбу, але згідно з давнім звичаєм ішла на приватне господарство гетьмана. Пізніше королівська комісія повідомила старшину про переданий їй спис і старшина надіслала свою відповідь, але її немає між збереженим матеріалом.

Чого варті були викази доходів, зроблені рукою Бистрицького, видно з його листа до Карла XII, відпис якого дістав Орлик від сина Бистрицького на декілька днів перед смертю батька, привіз його з собою до Швеції й вислав 12. жовтня 1717 з Христіанстада до Стокгольму. У тому листі признався Бистрицький, що Войнаровський приобіцяв йому дати кількесот дукатів за те, що допоможе йому посісти скарб Мазепи, даючи виказ доходів Мазепи й потверджуючи, що це приватний скарб Мазепи. А якщо говорити правду, Мазепа забрав скарби трьох гетьманів: Брюховецького, Многогрішного й Самойловича та трьох синів останнього. Навіть військові гроші з оренд залишилися у Мазепи, що його кошовий Сірко прислав у нужденному одязі до Самойловича⁷⁾.

Подібні викази, як Бистрицького, були дуже на руку Карлові XII, що позичав гроші, де міг, тому й волів, щоб спадщина по Мазепі лишилась при самому Войнаровському. Не зашкодить пригадати й думку Августа Бельовського, що Станислав Август, продаючи полишений по батькові скарб у Варшаві, спродавав „чужий скарб” — Мазепи⁸⁾. Беручи такі речі під увагу, не можна й дивуватися, що Карл XII признав усе Войнаровському. По такому вирішенні короля козаки станули на тому, що Войнаровський повинен прийняти й гетьманство, бо загорнув собі скарб попереднього гетьмана, одначе зустрілися з його відмовою. Тоді предложено гетьманство Орликові, що зразу не згоджувався його прийняти, але під натиском короля прийняв, за що Войнаровський приобіцяв йому 3.000 дукатів⁹⁾.

Присуд Карла XII завершив бендерську комісію, що дала тему цій статті, але не припинив претенсій емігрантів-козаків до спадку по Мазепі, зокрема гетьмана Пилипа Орлика до Войнаровського та шведського скарбу, до останнього з домаганням звороту 60.000 зол., які з козацької каси позичив Карл XII у Будищах.

⁷⁾ Латинський оригінал і український переклад цього листа подані в статті Альфреда Єнсена „Родина Войнаровських в Швеції (Причинок до історії неволі Мазепинців)” (Записки Наукового Тов. ім. Шевченка, т. ХСІІ, сс. 192—193), а в рос. перекладі в статті Молчановського (сс. 98—99).

⁸⁾ Aug. Bielowski. Jan Mazepa i jego listy (Biblioteka Ossolińskich, 1864, str. 158—159).

⁹⁾ Киевская Старина, т. 80, сс. 95—96, Український Археографічний Збірник, III, с. 44.

ГРАВЮРИ МАЗЕПИ

ГРАВЮРИ НА ЧЕШТЬ МАЗЕПИ І ГРАВІРОВАНІ ПОРТРЕТИ ГЕТЬМАНА

В добу Мазепи, українське мистецтво досягає величезного піднесення, пишного розквіту народньої творчості у всіх галузях плястичного мистецтва. Спеціально граверство, починаючи з 80-их років XVII ст., набуває нечуваного розмаху та високого мистецького рівня, навіть із граверством західньо-європейським порівнявши.

Оскільки за цих часів успішно розвивається українське граверство, свідчить факт, що протягом яких 30 років (до 1709 р.) нараховуємо понад 40 граверів-українців. Мистецький рівень і технічна вишкolenість підносяться на таку височінь, що трудно знайти рітвивників без освіти, чи просто аматорів

Розуміється, коли порівняти українських граверів з найкращими майстрами Заходу, то ці досягнення українського граверства будуть здаватися значно меншими. Одначе мусимо уявити собі ціле оточення на Сході Європи, зокрема у сусідніх краях (Румунія, Московщина, Литва, Білорусь), щоби зрозуміти, якою оазою був, наприклад, київський або чернігівський осередок українського граверства, та оскільки ці осередки були вищі від інших досягнень сусідніх народів. Навіть коли порівняємо українське граверство з розвитком граверства у Польщі, то побачимо, що там воно стояло на вищому ступні лиш на крайніх західніх околицях на пограниччі з Німеччиною (Познань, Гданськ). У всякім разі, окремі українські майстрі дорівнювали кращим граверам Заходу, зокрема навіть голандським, як це стверджує цілий ряд дослідників наших і чужих.

В добу Мазепи в українському мистецтві панує стиль бароко, що приходить до нас в середині XVII ст., в наслідок суспільних змін і нових культурних потреб. Міщанство, як головний споживач „культурної страви“, з середини XVII ст. відійшло на другий плян. Натомість приходить козацька старшина, що вимагала вже іншої мови, бучніших висловів, пишних і урочистих слів. Скромні і непоказні присвяти з гербами по церковних книжках і виданнях уже не задовольняли. Тепер зявляється граверство на окремих аркушах з ріжними присвятами військовій старшині та вищим урядовцям козацької держави, програми („тези“) шкільних диспутів, привітання з нагоди ювілеїв та ріжних урочистостей і т. д. Нарешті сильно розвивається в Україні портретове граверство, що остаточно пориває з старою візантійською іконографією та творить реалістичні образи, зрисовані безпосередньо з натури і дійсности.

Гравюра на дереві, що досі переважала в українському граверстві, вже не може задовольнити всіх цих нових вимог. Тому уживається головно ритина або штих на металі (головно міді), що дає можливість легко вирізувати довгі тексти з присвятами і панеґриками, не кажучи вже про інші технічні і формальні досягнення.

Щодо змісту українська гравюра, йдучи за потребою доби і замовцем, мусить задовольнити вже найтонші і найвибагливіші вимоги тодішньої освіченості і вченості. Тому приходить широка символіка й алегорія, зачерпнута з античного і східного світу, візантійсько-християнської та західної образотворчості. Мистець мусів бути добре ознайомлений із складною клясичною мітольоґією, східною демонольоґією і західним реалістичним трактуванням. До того ще замовці вимагали від гравера вирисувати силу різних символічних фігур, орнаментальних знаків, картушів і геральдичних відзнак, так що не рідко гравюри зовсім переладовувалися й без того надто складними фігуровими композиціями.

Був тоді свій смак і свої специфічні потреби.

Вони лише переконують, оскільки великі вимоги ставилися до гравера, оскільки мусів він бути зручний і майстерний у перетворенню літературного твору на мову плястичного мистецтва. І тепер, переглядаючи складні, патетичні і пишні гравюри з різноманітними панеґричними присвятами, дивуємося великій ерудиції й освіченості наших граверів, не кажучи вже про великі їх формальні та технічні досягнення.

Цей мистецький вишкіл в добу Мазепи набувається шляхом довгих студій, як у себе вдома на ґрунті старих культурних надбань, так і за кордоном, куди постійно їздить українська молодь для удосконалення та поглиблення штихарської техніки.

Поїздки за кордон української молоді і зокрема граверів були явищем не тільки частим, але цілком самозрозумілим і природним, тим більше, що в Київській Академії та інших українських школах давали ґрунтовну підготовку і добре знання чужих мов — латинської, німецької та ін.

Західні впливи в добу Мазепи переходять еволюцію: на зміну південних, італійських зразків, особливо помітні впливи голяндського і флямандського мистецтва, що пояснюється, передовсім, торговельними зносинами, які через Іданськ та інші міста особливо зміцнюються на Україні в добу гетьм. Самойловича та Ів. Мазепи. Натомість німецькі впливи обмежуються до невеликого розміру через занепад мистецтва у самій Німеччині в другій половині XVII ст. Велике меценатство Мазепи та його популярність серед освічених кол українського громадянства спричинилися до того, що численні мистці різних галузів мистецтва присвячували йому свої твори. Роля граверства в цьому розумінні була визначною, як що не першорядною, коли приймемо на увагу, що рідко яке видання, присвята чи адреси обходилися без гравірованих образків.

В цьому огляді нам пощастило зібрати відомости та почасти дослідити понад 20 окремих гравюр у різних виданнях, що мають безпосереднє відношення до особи гетьмана. Але це лише незначні крихти, які щасливо переховалися до наших днів. Решта була немилосерно і назавжди знищена ретельною московською рукою за

наказом „великого реформатора” — Петра І. Нищення усіх памяток по Мазепі провадилось так докладно, з таким завзяттям, що не тільки палили усі книжки на честь Мазепи, присвяти, портрети і т. д., але навіть надписи на церковних предметах про дар гетьмана і герби на монументальних пам'ятках архітектури. Коли ж, приміром, не можна було знищити цілий наклад книжки, то в ній все-таки вишкрябували або вирізували згадки про гетьмана. І так, наприклад, було вишкрябано слідуєчий уступ „Апостола” київського видання 1695.: „...За счасливого владѣнія ихъ царскаго пресвѣтлаго величества гетмана обоихъ стронъ Днѣпра, благороднаго Іоанна Стефановича Мазепы, типомъ совершися” (ст. 458—459)⁴⁾.

Нічого і казати, що в першу чергу нищили усі сучасні портрети Мазепи та всі гравюри, присвячені на його честь. І коли тепер ми все-таки маємо гравюри сучасників — портрети та герби Мазепи, то завдячуємо їх збереження або щасливому випадкові, або якійсь дбайливій руді українського патріота, або нарешті тому, що на них нема надписів, які б безпосередньо вказували на особу Мазепи.

Найстарша гравюра, зв'язана з особою гетьмана Мазепи, скільки нам це відомо, походить з панегірику Івана Орновського на честь гетьмана „Muza Roxolańska o tryumfalnej sławie i fortunie hetmana Mazeru”, виданого в Чернігові в 1688 році⁵⁾. І Орновський письменник-поет кінця XVII і поч. XVIII ст., співець українського козацтва, написав цілий ряд книжок, як „Niebieski Merkuriusz” (Чернігів 1686 р.), „Bogata drogich kamieni spera” 1693 р., „Bogaty wirydarz”, Київ 1705 р. У віршах „Muza Roxolańska” м. і. уміщено герб Мазепи, неповний, так званого первісного типу. Виконавець гравюри на жаль невідомий за браком підпису на гравюрі.

Чотири дальші видання присвячені Мазепі походять з рр. 1689—1693, з гравюрами українського гравера І. Щирського.

Діяльність гравера Івана (Інокентія) Щирського припадає на роки 1682—1714; належить йому коло 43 гравюри. Є відомости, що в р. 1682 І. Щирський був у Вільні, але від 1683 р. працював постійно в Чернігові, а коло 1691 р. у Києві. В р. 1689 Щирський приймає чернецтво і від тоді називається Інокентієм. В 90-их роках засновує і будує печерський монастир у Любечі на Чернігівщині, яким він управляв аж до 1714 року. Інтересно відмітити, що Щирський мало працював над ілюстраціями книжок, зате багато виконав окремих гравюр переважно панегіричного змісту. Відомий також був як маляр, котрого митроп. Варлаам Ясинський рекомендував „як усерднаго и тшчаливаго мѣсца”⁶⁾.

І. Щирський це типовий бароковий гравер, що рисував складні, часто переладовані композиції, та широко користувався символікою, емблемами і гербами. Численні гравюри І. Щирського були уміщені в панегірику Крщоновича на честь Лазаря Барановича (1682—1684), в книжці Л. Барановича „Благодать” (Чернігів 1683 р.) та ін. ви-

⁴⁾ „Київ. Старина”, Київ 1899, т. 64, ст. 458—459.

⁵⁾ Максимович, Собрание Сочинений, III, ст. 715.

⁶⁾ П. Попов, Матеріали до словника українських граверів. Київ 1926, ст. 132.

даннях. Належить йому також величезний „тезис“, присвячений Обідовському (1691 р.) і знаменита гравюра на честь ректора київської академії Прокоція Колачинського, з будинком академії та громадою студентів (праця коло 1697—1702 рр.).

Перша книжка на честь Мазепи, в якій брав участь наш гравер, належала перу Симеона Яворського — *artium liberalium et philosophiae magister, consummatus theologus* — як значиться на самому виданню про особу автора. Книжка має заголовок „*Echo głosu wołającego na puszczy*“ і була видана в Києві в 1689 році. Тут на відворотній сторінці титулового аркуша є герб Мазепи, а в тексті ще шість інших рисунків, що виображають різні частини того самого герба з емблематичною їх обстановкою. Подібний герб, правдоподібно того самого І. Щирського, є також в іншому панеґірику С. Яворського на честь Мазепи під заголовком „*Весельное сказаніе*“ 1698 року.

Герб Мазепи зустрічаємо ще в двох панеґіриках, що були написані Пилипом Орликом: „*Aleides Rossiyski, triumfalnym laurem ukoronowany*“ (Вільно 1695), де прославляється здобуття Мазепою в 1695 р. Кізікермену, Таваня, Асламгорода та ін. турецьких фортець; друге видання під заголовком „*Hippomenes Sarmacki*“ (Київ 1698) писане з приводу шлюбу стольника Івана Обідовського з Ганною Кочубеївною. В цьому останньому виданню є три гравюри — на відворотній сторінці титулового аркуша — герб родини Обідовських, а в тексті дві інші гравюри з підписом „I. S.“. Хоч такими самими ініціалами підписувався також інший український гравер І. Стрельбицький (1695—1709), але правдоподібноше, що гравюри належать І. Щирському. Отже на другій гравюрі, що уміщена на 19 аркуші „*Hippomenes Sarmacki*“, виображено салю, прикрашену частинами герба Мазепи. По середині цієї салі на столі стоять два серця, які звязують два купідони⁷⁾.

Нарешті І. Щирському належить також велика гравюра пр. Онуфрія Великого з присвятою Мазепі, яка недавно була знайдена П. Поповим⁸⁾. Надпис під гравюрою звучить (після розкриття титл): „*Ясне Велможному Єго Милости П. Пану (Іо)ану Мазепѣ Войскѣ Єго Царекого Пресвѣтлого Величества Запорозкому Гетману й славнаго Чину Св. Апостола Андрея Кавалѣру*“... Далі у віршах висловлюється надія, що св. Онуфрій поможе гетьманові побороти всіх його ворогів. Поза цим підписом і віршем на самій гравюрі нема нічого, що мало б відношення до особи гетьмана.

До кінця XVII ст. відноситься також перший відомий портрет Ів. Мазепи, у виконанні київського гравера Леонтія Тарасевича, вліплений у панеґірик 1695 р. „*Slawa... Szeremety*“. Зважаючи на незвичайну вагу цієї гравюри, спинимося над нею і над особою гравера докладніше.

Лео або Леонтій Тарасевич після Олександра Тарасевича найвизначніший гравер доби Мазепи; його діяльність припадає на роки 1686—1703. Хоч вийшов мистець з барокової доби, але не уживає він такої пишної і переважаненої символіки, як згаданий

⁷⁾ М. Максимович, *Собрание Соч.* III, 710, 714.

⁸⁾ Попов, *Матеріали*, ст. 137—138.

Портрет Ів. Мазепи.
Гравюра Л. Тарасевича біля 1695 р.

Перші документальні звістки про Л. Тарасевича походять з 1688 р., коли він на запрошення полковника Івана Перехреста приїхав з Чернігова до міста Охтирки, де виконав портрет Софії Олексіївни. В наступному році Л. Тарасевича, як відомого портретиста, було запрошено до Москви, де він виконав ще один (або навіть два) портрети Софії Олексіївни і Федора Шакловитого, котрих пізніше Петро I увязнив, а всіх їх прихильників арештував та заслав. З цього приводу велися численні допити різних осіб і між ними також полк. Перехреста і самого гравера Л. Тарасевича. З цих допитів ми власне довідуємося про працю гравера в Москві і зміст самих гравюр. В 1689 р. Л. Тарасевич повернувся на Україну, а з кінцем століття, правдоподібно, постійно жив у Києві, де і вмер, за відомостями М. Максимовича, коло 1703 року.

Мистець виконав всього коло 88 гравюр мідеритною технікою, при чім де-які способом офорту, що для кінця XVII ст. для цілої східньої Європи було новиною.

Портретових праць гравера відомо всього 9, поміж ними, крім згаданих портретів Софії Олексіївни і Ф. Шакловитого, прекрас-

вище І. Щирський. Є це гравер більш клясичного і реалістичного напрямку, з тонким творчим чуттям, що стояв де-що вище від своїх сучасників, а навіть пізніших українських граверів.

Важно відмітити, що Л. Тарасевич, крім чисто релігійних сюжетів до церковних книжок, створив більшу серію штихів історичного змісту, змальовував складні військові баталії, створив символічні образи такого роду, як „Дніпрові сирени”, дав силу своєрідних українських пейзажних мотивів і фігурових композицій, брав участь в ілюстрації підручника гарматної справи та нарешті був одним з найкращих портретистів доби. Техніка Л. Тарасевича стоїть так високо, що його гравюри можуть стати поруч з кращими голландськими зразками.

Можливо, що гравер вчився в Аугсбургу у відомих граверів Кіліянів та спочатку працював у Вільні.

ний портрет кн. К. Радзивіла у виленському „Служебнику” 1692 р., Івана Обідовського у згаданому панегірику Пилипа Орлика „Hirromenes Sarmacki” (Київ 1698), дуже тонко виконаний портрет підстольного Георгія Земки та нарешті — Сильвестра Крайського. Всі ці праці гравера становлять незвичайні раритети і разом з тим найкращі праці Тарасевича, поруч з його знаменитою серією мідеритів до лаврського „Патерика” 1702 р.

Загально про портрети Л. Тарасевича можна сказати, що вони в композиції завжди вибагливо прості, без зайвої кількості побічних фігур і геральдичної символіки. Самі портрети-обличчя виконані з великим смаком і легкістю та дуже реалістично, в спокійних і монументальних формах. Та він не тільки реалістично змальовує риси обличчя, але віддає індивідуальні особливості та вишукує психологічні моменти в портретованій особі⁹⁾.

Портрет гетьмана Ів. Мазепи у виконанню Л. Тарасевича, відомий в єдиному примірнику, був вліплений у панегірику Петра Терлецького 1695 р. під заголовком „Sława .. Szeremety”, з нагоди здобуття 4 турецьких фортець Кізікермена, Муберехкермена, Мустриткермена і Аслан-города. Єдиний примірник цієї брошури, писаної польською мовою, переховувався в бібліотеці гр. С. Шереметєва.

Гравюра Мазепи, що має підпис гравера „L. T.” у верхній частині в еліпсовій рамці виображає лицаря в панцирі і мантиї; у правій руці лицарь держить булаву, а в лівій шаблю. Голова не покрита, обличчя без бороди, але з вусами. На рамці надпис „Hiscce secus-gus”. Над рамкою портрету ангел трубить тріумфальний похід, коло нього 4 інші фігури з ріжними атрибутами. В нижній частині гравюри під портретом — Сатурн плугом виорює булаву, каламар, печатки і ключ.

Зважаючи на те, що на гравюрі нема надпису, який би безпосередньо вказував на імя портретованого, в науковій літературі повстала ціла полеміка з приводу портрету, так що тепер можемо подати цілу історію дослідження цієї гравюри.

Перший описав цю гравюру відомий дослідник українського і російського граверства Д. Ровінський. Вже в першому виданні свого Словника гравірованих портретів¹⁰⁾, цей поважний і незвичайно точний дослідник подав цілий ряд доказів — чому саме згадану гравюру треба вважати портретом гетьм. Ів. Мазепи, а не Б. Шеремети. Цілий ряд історичних відомостей підтверджують, що здобуття згаданих турецьких фортець відбувалося в участю військ гетьмана. Мазепу виображено з голоною бородою і з вусами. Між тим Б. Шеремет лише в 1697 р., після подорожі за кордон, з’явився до Петра I в „закордонному” одязі, „кавалером” Мальтійського ордену, при чім лише тоді поголив собі бороду і вуси. Натомість під час здобуття Кізікермену та ін. фортець ходив ще в московському одязі. Далі Д. Ровінський вказує на дуже важні прикмети гравюри: емблеми, нарисовані на гравюрі — булава, котру тримає в руках,

⁹⁾ Гл. спец. статтю автора про Лео Тарасевича — „Мистецтво” Львів 1932, ч. I, ст. 11—14.

¹⁰⁾ Д. Ровінський, Подробный словарь русских гравированных портретовъ, СПб 1888, т. III, 1212.

вказують на гетьманську гідність портретованого. Крім того під портретом нарисовано ще дві будави, печатки, ключ і каламар, які вказують на посади, які пройшов Ів. Мазепа до гетьманства, — військового товариша, осаула і військового писаря.

Після появи Словника Д. Ровінського була опублікована стаття гр. Сергія Шереметєва під заголовком „Борисовка”¹¹⁾, де цей правнук Б. Шеремети, в легкій формі оповідає вражіння своєї подорожі до маєтку Борисівки на Україні, як „про край, гдѣ все обильемъ дышетъ”. На ст. 200 автор побіжно пише: „Поміж портретами в домі цікаве виображення фельдмаршала в кольчузі, яке нагадує вповні його портрет (Бориса Шеремети) у рідкій польській книзі, яка належить нашій бібліотеці „Slawa... Szeremety“ 1691 р. Д. А. Ровінський чомусь вважає цей портрет за виображення Мазепи; але ця думка відпадає з огляду на існування портрету фельдмаршала в Борисівці”¹¹⁾. З легкої руки гр. С. Шереметєва заперечення погляду Д. Ровінського підхопив цілий ряд інших авторів, пізніше воно було переняте безкритично в новіших виданнях і навіть українськими дослідниками останніх років! Між тим Д. Ровінський дав докладну відповідь гр. Шереметєву та крім того з’явилися ще спеціальні студії про згадане видання „Slawa“, які зовсім підтвердили первісний погляд Ровінського. Отже Д. Ровінський у третьому виданні свого Словника граверів¹²⁾ не погоджується з гр. С. Шереметєвим, цілком слушно вказуючи, що С. Шереметєв зовсім не спиняється над питанням, коли намальовано портрет фельдмаршала Б. Шеремети? Далі Д. Ровінський підкреслює, що Б. Шеремета не міг бути вигравірований з голоною бородою в 1695 році, і що девіз „Hisce securus“ має безпосереднє відношення до Мазепи, натомість не має ніякого відношення до Бориса Шеремети.

Додамо ще від себе, що стаття гр. Сергія Шереметєва є дуже поверховна, в ній не тільки не вказаний час повстання згаданого портрету, але навіть не подано підписів під портретом та загалом не доведена автентичність портрету. Оскільки замітка неточна — свідчить факт, що автор датує книгу „Slawa... Szeremety“ 1691 роком, коли в дійсності походить вона з 1695 року.

Нарешті дуже розяснює цілу проблему розвідка А. Селищова, яка спеціально займається панегириком на честь Б. Шеремети¹³⁾. Виявляється, що брошура „Slawa... Szeremety“ має крім титулової сторінки також обкладинку з грубого паперу, а гравюра з портретом лицаря (Мазепи) н а л і п л е н а на відворотну сторінку цієї обкладинки. Крім того, гравюра Мазепи відбита на іншому папері і своєю якістю різко відрізняється від паперу цілої книжки. Далі, відворотний бік гравюри (Мазепи) є чистий, тоді як відворотний бік всіх інших гравюр книжки зайнятий текстом, не виключаючи і титулової сторінки. До того ще підпис гравера „L. T.“ є лише на гравюрі з лицарем (Мазепою), а на інших гравюрах підпису гравера

¹¹⁾ Гр. С. Шереметєв, Борисовка, „Рускій Архивъ”, СПб, 1892, № 10, ст. 199—203.

¹²⁾ Д. Ровінський, Подробний словарь русских граверовъ XVI—XIX вв., СПб 1895 (посмертне видання), т. II, ст. 983—986.

¹³⁾ А. М. Селищовъ, Слава Б. П. Шереметъ (Польскій панегирикъ XVII вѣка), „Рускій Бібліофилъ”, Петроградъ 1915, № 5, ст. 83—103.

взагалі нема. Тому і дослідник А. Селіщов схиляється до думки, що гравюра з лицарем не відноситься до панегірика Шеремети.

Мусимо ще додати, що в XVII і XVIII ст. у нас всі неоправлені інтролігаторським способом книжки і брошури звичайно мали обкладинки з твердого паперу, кольорового або орнаментованого лише з одного (зовнішнього) боку, при чім без всякого тексту чи інших репродукцій на першій чи відворотній сторінці. В даному випадку ми маємо, очевидно, діло з звичайним і часто практикованим способом переховувати особливо цінену гравюру — вліпивши її до іншої книжки. Тим більше це зрозуміло для портрету Ів. Мазепи, який був просто небезпечним для кожного його власника. Тому гравюру вліплено до книжки, яка не викликала жадних підозрінь з боку московських сатрапів, а можливо також перед тим усунено (чи то одрізано) підписи чи присвяти під гравіюрою, які вказували на імя портретованого.

Прекрасне, тонке і докладне виконання гравюри Мазепи гравера Тарасевича, майстерний рисунок самого портрету та інші особливості цієї гравюри роблять цю гравюру першорядним джерелом для іконографії великого гетьмана. На цьому місці ми обмежилися лише історією та описом цієї гравюри з тим, щоби над питанням портретовості спинитися нижче, при розгляді усіх сучасних гравірованих портретів Ів. Мазепи.

Третій з сучасних Мазепі граверів, що виконав гравюру на честь гетьмана, був Захарій Самойлович, що працював у Києві і Москві в роках 1691—1706. Відомо всього 14 гравюр цього мистця, дуже нерівної вартости. Йому м. і. належить мідерит виконаний в 1704 р. у Москві „Поклонення царів Івана і Петра Олексієвичів народженому Христу” — досить своєрідної композиції, хоч і не дуже доброго виконання. Але інші його праці, досить високої штихарської техніки, не позбавлені навіть оригінальності в композиційному задумі (тезис Георгія Терпиловського 1706 р., Богородиця без дитини, Іс. Христос).

Є відомости, що Захарій Самойлович вигравірував також великий алегоричний штих на честь гетьм. І. Мазепи¹⁴⁾, але недоступність самої гравюри і брак якої-небудь репродукції позбавляє нас можливости подати ближчі відомости про цю гравюру.

Інтересна гравюра, присвячена Мазепі, належить також визначному київському граверу Івану Мигури.

В історії українського граверства Мигури займає зовсім окреме місце. Стиль і манера різьблення у нього відмінні від інших його сучасників. Його праці роблять вражіння, що він не одержав потрібного мистецького вишколення, не вчився за кордоном, але як талановитий самоук і самородок досяг дуже високої граверської техніки та створив своєрідний стиль своїх ритин з певними елементами українського народнього (селянського) мистецтва.

Іван Детесович Мигура, учень київської Академії, був ченцем і архидияконом Києво-печерської Лаври, де прийняв імя Іла-

¹⁴⁾ Ці відомости подає Д. Ровінський (Подроб. словарь рус. граверовъ. СПб 1895, т. I, ст. 69) у своєму вступному огляді граверства XVI—XIX ст., тоді як у самому словнику, де перераховуються праці З. Самойловича (т. II, ст. 862—866) гравюра, присв. Мазепі, не згадується.

ріона. В роках 1709—1712 став ігуменом Миколаївського Крупицького монастиря в Батурині. Коло 20 оригінальних мідеритних дощок Мигури переховуються в сучасному лаврському музею у Києві. Всього відомо 25 мідеритів майстра, що мають дати від 1704 до 1712 року. Переважна більшість гравюр, виконаних на окремих дошках, була присвячена визначним діячам і високим особам з нагоди ріжних урочистостей. Але ці панегіричні гравюри не були якоюсь спеціальною властивістю Мигури, як це каже де-хто з дослідників; в цьому виявляються певні уподобання, стиль і характер доби, не тільки у нас на Україні, але і в цілій Європі. Гравери Щирський, Самойлович, Тарасевич, Мигура та ін. були власне найбільш яскравими і типовими виразниками своєї сучасности. Манера гравірування і штрих Мигури дуже характеристичні, так що його праці легко відрізнити від інших. Техніка, розуміється, не така досконала, як у Тарасевича або Щирського, але лінія не така жорстока і різка, як у останнього, а навіть м'ягша, як у Тарасевича.

Перша відома гравюра І. Мигури 1704 р. присвячена відомому прихильнику Мазепи — наставнику Крупицького монастиря в Батурині — Гедеону Одорському. Тому не диво, що в цій гравюрі бачимо герб Мазепи¹⁵⁾ подібного зразка, як на гравюрі Мигури, зробленої на честь Мазепи. Порівнюючи з пізнішими працями, ця гравюра виконана ще зовсім слабо. Те саме можна сказати про мідерит гравера присвячений Захарію Корниловичу 1705 р. Значно краще виконано цілий ряд пізніших гравюр, присвячених ріжним особам: генеральному обозному Івану Ломиковському 1707 і 1711 р., генеральному судді В. Кочубею 1707 р., Степану Яворському 1709 року, гетьм. Івану Скоропадському 1709 р., Межигірському архимандритові Іродіону Жураковському 1711 р., Сімеону Савичу 1712 р., полковникові Данилу Апостолу 1712 р., Васинкевичу і мідеритний текст (без образків) на честь гетьмана Сагайдачного.

З портретових гравюр Мигури відомі портрети ректора академії Ясинського 1707 р., портрет А. Войнаровського з гербом І. Мазепи у вид. „Theatrum Glorіae“ (Бібліотека Красінських у Варшаві) і невідомого достойника, можливо ректора академії, пізніше митрополита, Йоасафа Кроковського¹⁶⁾, якого Петро I заслав у 1718 р. до Архангельська, але він вмер у дорозі 1 липня того ж року.

Гравюру Мигури на честь Мазепи 1706 р. можна вважати одною з найкращих праць гравера, до того ще вона взагалі одна з найінтересніших гравюр, присвячених гетьману.

Тут виображено по середині гравюри самого гетьмана на цілий зріст в лицарському панцирі, з булавою в лівій руці, з мантиєю на плечах і в шапці із струсячим пірям. Над постаттю гетьмана надпис кирилицею: „Посредѣ людѣй своихъ восхвалѣся (сущій)“. З боків від нього 6 жіночих фігур, які символізують добрі діла гетьмана: релігійність, вченість, меценатство, істину, справедливість і доброту. Вгорі гравюри докладно нарисовані 6 церков, фундованих Мазепою: Миколаївський собор у Києві на Печерському, збудований архітектором Й. Старцевим 1690—1694 р.; Троїцька церква Києво-печерської Лаври відбудована в 1696 р.; головна

¹⁵⁾ Хв. Титов, Стара вища освіта на Україні, Київ 1924. Репродукція цієї гравюри на ст. 165.

¹⁶⁾ П. Попов, Матеріали до словника, К. 1926, ст. 84.

церква Лаври значно перебудована в рр. 1695—1696; Братська Богоявленська (академічна) церква, побудована архітектором Старцевим в 1693—1695 р.; Церква всіх Святих над Економічною брамою Лаври 1696—1698 р. і нарешті шоста церква, можливо церква в Переяславі¹⁷⁾. Над рисунками церков у стрічці читаємо надпис: „Да будетъ Имя мое ту во вѣки и будутъ очи мои и с(е)рце мое во вся дни”. Під рис. церков — Іс. Христос з 6 святими. Внизу гравюри нарисовано великий герб Мазепи на тлі прекрасної скомпонованої військової арматури, а ще нижче довшя присвята гетьманові, що кінчається підписом гравера:

„Illmi Dni mei Hilaris ad obsequi Magister Joannes Migura, orientalis Metropolis Kyöuiensis ArchiDiaconus. 1706“ Крім згаданого герба Мазепи під статтю гетьмана, є ще герб у верхній частині гравюри поміж рисунками церков, та на фронтонах усіх церков. Крім того фігура Справедливості тримає в руці вагу, яка дуже інтересно скомпонована з частин герба Мазепи.

Дошка із знаменитої гравюри Мигури 1706 р. переховується у Лаврському музею, а добра (первісна) відбитка гравюри є у Державному музеї в Чернігові¹⁸⁾.

Гравюри без підпису гравера уміщені також у творі „Зерцало от писанія Божественнаго”, присвяченому Мазепі. „Зерцало” було друкване в 1705 р. в друкарні Троїцького Ільїнського монастиря та піднесене гетьманові від недавно тоді заснованого Чернігівського Колегіуму.

„Посланіє” присвячене Мазепі, підписане префектом Колегіуму Антонієм Стаховським „з труждающимися”, прославляє Мазепу головним чином за збудовання та прикрасу церков на Україні та за допомогу Київській Академії:

„Зримъ Києво-Могилянскіе Аѳины, щедрою десницею Вашей Панскою каменнымъ строеніемъ и правъ утверженіемъ укрѣплены”. Далі А. Стаховський зазначає „разширенія и новостроенія”, „остѣненіе каменное” і „украшеніе церквей святыхъ” в Києві та докладно зупиняється на дарах Мазепи для Чернігова. В Ільїнському

Гравюра Ів. Мигури, присвячена гетьм. Ів. Мазепі, 1706 р.

¹⁷⁾ В. Січинський, Архітектура в стародруках, Львів 1925, ст. 16.

¹⁸⁾ Каталог українських древностей кол. В. В. Тарновського, Київ 1898, ст. 79, ч. 723.

монастирі прикрасив він „кіотомъ среброкованнымъ” образ Богородиці; в архієрейській катедрі збудував „каменный колоісь, дзвоницу” з церквою на ймення свого патрона Іоана Предтечі (ця дзвіниця, як відомо, побудована в 1701 р.). На цьому „колоісь дзвоничномъ” почеплено вилитий „власнымъ коштомъ” гетьмана „кимваль доброгласенъ”, що повинен „въ потомніє вѣки” проголошувати славу Мазепи всьому світу!

Далі йдуть вірші польською мовою, де м. ін. говориться про ролю гетьмана в організації Чернігівського Колегіуму. На арк. 13 „Зерцала” уміщено „лабіринт” на пошану Мазепі, що складається з 961 літер так штучно розміщених, що в якому завгодно напрямку від центру читається речення: „Іоан Мазепа гетман Малороской земли”.

Нарешті у післямові „Къ читателю” про Мазепу говориться, як людину, про котру „достойно рещи древніє словеса: не бысть прежде его подобенъ ему, и по немъ не будетъ”¹⁹⁾.

Книжка має в 15-ох місцях дереворитні прикраси, крім того 9 інших гравюр, з яких 3 спеціально присвячені Мазепі.

На першому аркуші є герб Мазепи, а під ним вірш:

Ясне Велмѡжный Мосцѣ Пане ІОАННЕ
Предостѡйный ГЕТМАНЕ, Богом дарованный.
Крестъ, денница, Луна, естъ твоѡ знаменіе,
Извѣстно прибѣжище всѣмъ защищеніе.
Первый воспріяль еси Имя Кавалѣрства,
в Родъ и род слава всего бѣдеси Рицѣрства.
Юноша, Дѣвы, старцы, обще с юношами
Желаемъ да пріймешъ зде всего добра тмами.
Успѣвай, и державствуй в премногіе лета,
За труди насладишся Небѣснаго свѣта.

На зворотному боці першого аркуша дуже добре виконана гравюра-мідерит. Центр гравюри займає герб Мазепи, який підтримують князі Гліб і Борис в коронах та князівській одежі. У кн. Гліба в правій руці меч, у кн. Бориса в лівій — спис. Навкруги герба і фігур — вінок з пальмового листа. В нижній частині гравюри військова арматура і картуш з віршами латинською і славянською мовою:

„Stemma tenent Superi clarum Mazepae Ioannis
Signant in Coelis Stemmata Nomen Eius

Гербъ Гетмана Мазепи в рукахъ Сій мѣють
Тимъ Гербомъ Імя Его в Небѣ печатлѣють”.

У верхній частині гравюри стрічка з надписом: „Гетман Іоанъ Мазепа”, а поміж гербом Мазепи літери В. Є. Ц. П. В. З., що значить Війська Єго Царського Пресвітлого Величества Запорозького. Під стрічкою з надписом два янголи тримають шостикутню звізду з півмісяцем (частина герба Мазепи). Розмір гравюри 18,8x31,5 см.²⁰⁾.

¹⁹⁾ С. Маслов, Етюди з історії стародруків, Київ 1926.

²⁰⁾ Репродукція у Маслова, Етюди..., ст. 47.

На зворотному боці 17-го аркуша є третя гравюра (дереворит) з гербом Мазепи розміру 10,2x138 см. Тут виображено Богородицю на тлі герба Мазепи. Навколо герба літери І. М. Г. й К. В. Є. Ц. П. В. З., що значить: „Іван Мазепа Гетьман й Кавалер Войська Єго Царського Пресвітлого Величества Запорозького”. Коло деревориту вірші:

Домъ Мазѣпов издрѣвле, Дѣва возлюбѣла,
 Небесными знаменми зѣло прослѣвила.
 Звѣздюю от своѣя Глѣвы украшѣеть,
 Луною к творѣню дѣлъ добрыхъ орошѣеть.
 ІОАННА при Крестѣ приялъ в мѣсто Сына
 Любить и возлюбить тя, якъ свого єдина,
 Возноситъ Дѣва Мати, твою вѣздѣ славу.
 Вѣнцемъ нетлѣннымъ в Небѣ увѣнчѣеть Глѣву.

У правому нижньому куті деревориту є підпис гравера, не зовсім ясний, який С. Маслов читає як „И. Б.” або „Н. Б.”. Але певніше, що це латинські літери Н. В., що означало би Гликерій Баранецький. Про такого знаємо, що йому належить три дереворити другорядного виконання (так само, як і дереворит у „Зерцало”) у київських виданнях „Мѣсяцесловъ” 1718 р. і „Апостол” 1722 р. С. Маслов м. і. подає, що дереворит „Н. В.” в „Зерцало”, зустрічається також в інших чернігівських виданнях, наприклад у творі Максимовича „Богородице Дѣво” 1707 р.

Що до мідериту з гербом Мазепи і кн. Глібом і Борисом, що міститься на 1 звор. аркуші „Зерцала” 1705 р., то він виконаний зовсім у манері Івана-Інокентія Щирського, який, як знаємо, крім Києва, працював також у Чернігові.

Цікаво, що книжка „Зерцало” 1705 року частково відбита на папері (6-ий аркуш), що був виготовлений у папірні, яку заложив гетьман І. Мазепа в Чернігові. Водяний знак цього паперу має герб Мазепи, з боків котрого виображено кн. Бориса і Гліба, що тримають в руках емблеми герба Мазепи — шостираменну зізду і серп місяця; вгорі і внизу водяного знаку стрічки з надписом:

„ІОАНЪ МАЗЕПА ГЕТМАНЪ”.

У присвяті Мазепі Антонія Стаховського, що видрукована у „Зерцалі”, м. і. читаємо про чернігівську папірню слід: „Подасть катедра богоспасаемаго града Чернѣгова, всѣмъ обрѣтающимся въ вселенной, и послѣдному роду, от папѣрнѣ, по вашому панскому благоволенію построеной и рейментарскимъ преповажnymъ потверженіемъ въ вѣкопомніе лѣта укрѣпленной, папѣръ под пресвѣтлымъ, издревле сенаторским родовитим гербом Яене Велможности Вашей, двома російскими князи страстотерпци Романом и Давидом представствующими, его же поважному Велможности Вашей представляем зрѣнію; подает всему міру на неописан-

Герб Мазепи,
1705 р.

ніе преславніе дѣла превысокихъ добродѣтелей Ясне Велможности Вашой”.

У „Посланні” Мазепі пера Антонія Стаховського на 5 арк. зв. „Зерцала”, де вихвалюється Мазепу за церковне будівництво в Києві та Чернігові, зазначено також, що діяльність його в цьому напрямку не обмежувалася лише Україною, але сягала також до далеких східніх країн „въ тмѣ невѣрія отоманского”.

І дійсно маємо одно арабське євангеліє, видане в Алепо 1708 р. коштом Мазепи, де є одна гравюра присвячена гетьманові. (Книжка переходується в бібліотеці б. Дух. Академії у Києві, Sign. В. XVI. 2/8). Тут на титуловій сторінці м. і. читаємо (у перекладі з арабської на українську мову): „Надрукована (євангелія) тепер знову коштом преславного пана Івана Мазепи, гетьмана, з надією на відплату та прощення”.

На відворотному боці титулової сторінки бачимо гравюру (дереворит) з гербом Мазепи. Він намальований на картуші еліпсоїдальної форми, яку оточує барокова орнаментика. На самому гербі Мазепи на ланцюжках причеплений т. зв. андрієвський хрест з розп'ятим св. Андрієм; по боках герба півмісяць і сонце у формі 12-ти раменної зірки. У нижній частині деревориту військова арматура і гетьманські інсигнії, а посередині арматури другий герб Мазепи з півмісяцем і 8-ми раменною зіркою. Навколо гербу слов'янські ініціали Г. І. М. В. Є. Ц. П. В. З. С. Ч. С. А. К., які можна читати як: „Гетьман Іван Мазепа Війська Єго Царського Пресвітлого Величества Запорозького Славного Чина Св. Апостола Андрія Кавалір”.

Над гербом і під ним напис грецькою мовою, а далі грецька епіграма і арабський вірш на пошану Мазепи, який у перекладі на українську мову звучить: „О, високий пане, що перевищуєш усіх своєю високістю, Іване Мазепо, що охороняєш границі Руси, ти заслужив на хвалу від арабів, віра яких вища твоя, що ганьблять їх і сміються з них. А тому, що слава твоя, без сумніву, є стовп для віри чистої, виправдуючої та святої, то ти даруєш їм з високости своєї, яко ласку, божественний текст в пречистій євангелії.

З а п и т а н н я. О, хто буде нам за помічника і дасть цю чесну книгу, що обдаровує освітою, має в собі добру вість і має словеса благовіствування Господа нашого Ісуса? Хоча з'ясувалося правдиве походження наше і найточніш установлено, що ми є сини арабів, але по вірі підлягаємо ми всечаснішому престолу Антіохійському.

В і д п о в і д ь: Іван Мазепа, гетьман, той, що вславився щедротами і источав блага і милости: він піднісся мудрістю начальствування над Руссю Малою, віра котрої розквітла і вславилася; він вміщує в собі славу її і заразом є честю для неї; він, що звеличав величність її вище від високости небесної; він від лишків властивих йому чеснот, що напувають душі, скоро вони запрагнуть, оголосив для нас своїм коштом дорогоцінну книгу на славу Господню з найбільшою ретельністю, що виявилася в нього. А тому, що обдарував він нас від щедрот своїх, нехай щедро прийде на нього довговічність!²¹⁾

²¹⁾ За Масловим, Етюди з історії стародруків, I—VIII, Київ 1925, ст. 74—77.

Найінтереснішою гравюрою з усіх відомих гравюр, присвячених Мазепі, безперечно є величезна гравюра Д. Галяховського, що в єдиному примірнику переховується у бібліотеці і музею Красінських (із збірки Свідзінського) у Варшаві.

Данило Галяховський, діяльність котрого припадає на роки 1674—1709, являється одним з найвидатніших граверів доби Мазепи, так що його майстерство можна поставити поруч Тарасевича і Щирського. Праці Д. Галяховського визначаються індивідуальним стилем, хоч граверська техніка і навіть мистецька вартість його нечисленних праць неоднакові. Досі нам відомо всього 7 гравюр-мідертив цього київського гравера. Одні з найстарших гравюр мистця, ще учня київської Академії, це „Варлаам пустинник” з латинською присвятою ректорові академії Варлааму Ясинському і „Йосиф царевич” теж з латинською присвятою Йосафові Кроковському (в рр. 1693—1697 ректор академії, з 1707 р. митрополит). Характеристичний є підпис на обох мідеритах, „Damel Galachowski auditor philo“. Хоч А. Соболевський вказує, що ці гравюри переховуються у Бібліотеці Красінських у Варшаві²²⁾, але ми цієї гравюри не знайшли в каталозі бібліотеки Красінських підчас нашої праці в цій бібліотеці в 1930 р. Дуже добре виконані дві великі гравюри Галяховського у київській „Євангелії” 1707 р.: титулова сторінка з Іс. Христос, алегоричними виображеннями Надії і Любови, євангелистами і видом київської Лаври, — та друга гравюра євангелиста Іоанна Богослова з підписом „Даніель Галаховскій изобрази в Києвѣ „ „ року”.

Далі, Галяховському належить портрет Петра I, роблений після полтавського бою для латинського панегірика Феофана Прокоповича 1709 р. і заставка двоголового вірла там само, яка на думку П. Попова теж належить Галяховському²³⁾. Портрет Петра I має два варіанти — один з надписом кирилицею і підписом „в Києві изобрази Даніиль Галяховскій” переховується у Бібліотеці Hutten-Czapski-x в Кракові (Sign. 1443, розмір 15,9x28,3 см.), другий — з латинськими надписами і підписом у Публичній бібліотеці у Петербурзі. Портрет Петра I нарисовано на цілий зріст у лицарському панцирі, царській мантиї і з короною на голові. Ціла постать звичайно ідеалізована, але саме обличчя нарисоване добре і портретово з типовими рисами Петра I, які бачимо на найкращих портретах царя.

²²⁾ „Журналъ Минист. народ. просвѣщ.” 1896, ч. 305, ст. 384.

²³⁾ П. Попов, Матеріали до словника, додаток I, К. 1927, ст. 12.

Герб Мазепи на арабському Євангелії, Алепо 1708 р.

Про гравюру Д. Галяховського зроблену на честь Мазепи в 1708 р., існує ціла література. Однак це переважно невеликі статті і замітки, які не дають ні точного і повного опису гравюри ні її аналізу.

Уперше згадується ця гравюра в огляді Бібліотеки і музею Свідзінського пера Лоського²⁴). Опис її вперше подає Д. Ровінський²⁵). Далі згадує її за Лоським — Ю. Колачковський у своєму Словнику польських граверів²⁶). Після Ровінського подають відомості також „Кіевская Старина”²⁷) і А. Лазаревський²⁸). В новіших часах гравюру згадує М. Грушевський²⁹), Б. Барвінський³⁰), окремі невеликі статті у „Ділі”³¹), др. Ром. Смаль-Стоцького³²); Б. Лешко³³). Нарешті докладний опис гравюр подав В. Липинський у своїй книзі „Z dziejów Ukrainy”³⁴).

Незвичайно цікава історія самої гравюри — її переховання і обставини, при котрих була знайдена, — описана Колачковським.

Гравюра Д. Галяховського здавна переховувалася в ризниці одної церкви коло Києва, яка була побудована коштом Мазепи. Щоб зберегти цю цінну пам'ятку під час нищення усіх портретів Мазепи, священник цієї церкви казав підліпити цю гравюру під малярське полотно, на якому було намальовано образ „Розп'яття” (цікава символіка!). З часом священник вмер і забрав з собою до гробу тайну Мазепиною гравюри. Далеко пізніше, коли хотіли відновити старий образ „Розп'яття”, побачили під полотном образу ще іншу матерію і так віднайшли саму гравюру. Згодом про це довідався відомий колекціонер Свідзінський і закупив гравюру для своєї збірки, котра згодом увійшла до збірок Красінських у Варшаві³⁵). Але і тут пам'ятка перейшла ріжні пертурбації. Скоро після того, як гравюра попала до Варшави, після якогось переставлювання експонатів бібліотеки Красінських, гравюру винесли на горнище, потім забули, де вона лежить, і тільки по кількох роках її випадково „знайшли”. Тепер гравюра-раритет Д. Галяховського висить у рамі за шклом в одній зі саль партеру Бібліотеки і музею ординації Красінських у Варшаві.

Мідерит — тезис Д. Галяховського, був присвячений Київською Академією гетьманові І. Мазепі в 1708 р., як це свідчать надписи латинською мовою на самій гравюрі. Гравюра величезного, просто неймовірного для граверства, розміру, а саме 106×77,5 см. самої гравірованої дошки, без маргінесу навколо рамки рисунку.

²⁴) Biblioteka i muzeum K. Świdzińskiego, Warszawa 1857.

²⁵) Д. Ровинський, Русские граверы и их произведения. Москва 1870. ст. 179—180.

²⁶) J. Kołaczkowski, Słownik rytowników polskich, Lwów, 1874, str. 72—74.

²⁷) Старинная южнорусская гравюра, „Кіев. Старина”, К. 1890, № 1, ст. 57.

²⁸) А. Л., Замітки о портретах Мазепы. „Кіев. Стар.” 1899, т. 64, ст. 453.

²⁹) М. Грушевський, До портрета Мазепи, Зап. Наук. Тов., Л. 1909, ХСІІ, стор. 247.

³⁰) Б. Барвінський, Історичні причинки, II, Львів 1909, ст. 88—89.

³¹) А. Г., Пам'ятка по Мазепі, „Діло”, Львів 1909, ч. 151.

³²) Р. Смаль-Стоцький, Маловідома гравюра Мазепи, „Вістник Союзу Визволення України”, Відень 1916, ч. 40 (100), ст. 352.

³³) „Діло”, Львів 1910, № 49.

³⁴) W. Lipiński, Portret hetmana Mazepy... r. 1708. „Z dziejów Ukrainy”, Kraków 1912, str. 635—638.

³⁵) J. Kołaczkowski, Słownik, str. 72—73.

Тезис друковано на жовтавій тафті (рід дорогого шовку) але з часом матерія дуже пожовкла, особливо середня частина гравюри, так що тепер цю цінну пам'ятку неможливо добре відфотографувати.

Гравюра Д. Галяховського на честь Мазепи 1708 р.

Ціла композиція, подібно до інших тезисів XVII—XVIII ст., дуже складна і пишна, повна алегоричних фігур, символіки і геральдичних знаків. Центр цілої композиції займає постать Мазепи, розміру 26,5 см., тоді як саме лише обличчя розміру 23×16 м. м.

Мазепу нарисовано на цілий зріст в одязі лицаря, з плащем (мантією), що спадає декоративними зборами зза плечей. Голова покрита шапкою у формі шолому, прикрашена струсячим пір'ям. Гетьман у лівій руці тримає лицарський щит, правою — тримається за свій герб. Навколо Мазепи 8 жіночих фігур, що очевидно символізують добрі діла та оточення Мазепи: науку, мистецтво, чесноти, батьківщину, релігію і т. ін. З лівого боку вгорі у хмарах виображено св. Тройцю, з правого боку від св. Тройці українсько-руські князі і клир православних; внизу Богородиця й Йосип. Над постаттю Мазепи ангел у хмарах у патетичній позі тримає в руках сніп вогню. З правого боку від фігури Мазепи у розбурханих хвилях — потонаючі кораблі, далі падаючі фортеці, замки та ін. будови, під руїнами котрих гинуть люди, благаючи порятунку. З лівого боку від фігури Мазепи теж у морі гинуть кораблі, на березі горять будови, оточені міськими мурами. Все це здобуває козацьке військо. На передньому пляні — дикі звірі роздирають людей, але священні стріли, що падають від геральдичного двоголового орла, цілять просто у звірів і драконів. У горішній частині, через цілу гравюру вється декоративно уложена стрічка цитати з Горация:

SI FRACTUS ILLABATUR ORBIS, IMPAVIDUM FERIENT
RUINAE!

с. т. „Безстрашний поляжу під руїнами падаючого світу”.

Внизу гравюри посередині довша надпись великими літерами на драперії, на тлі військової арматури:

CELISSIMO & ILLVSTRISIMO DOMINO
D: IO ANNI MAZEPÄ
EXERCITIVM S: C: M: ZAPOROVIIENSIVM SVPREMO DVCI,
ORDINIS S. ANDREAE APOSTOLI et ALBAE AQUILAE EQVITI,
DVINITVS ELECTO DATO MVNITO
PATRI PATRIAE, ECCLESIAE DEFENSORI, BELLI & PACIS
ARTIVM CVLTORI ac PATRONO,
HOSTIVM INIMICORVMQ: uè PERPETVO VICTORI,
VTRIVSQ: FORTVNAE
MODERATORI SAPIENTISSIMO

Дедикація гетьм. Ів. Мазепі
на гравюрі Д. Галяховського 1708 р.

В лівому нижньому куті гравюри довша 28-ми рядкова при-
свята Мазепі за підписом:

„Magni noministui et Honoris-Addictissimus kultor Chëtum infimus Ioannes Nowicki.“

З правого боку внизу гравюри — 30-ти рядкова теза, що починається заголовком:

THESES EX UNIVERSA PHILOSOPHIA ET LOGICA,

а кінчається:

Propugnabuntur publicè in Orthodoxa Academia Kijouiensi, a Magnifico Domino Ioanne Nowicki. Caetus Mariani Praefecto, Praesidente Admodum Rñdo in Xto Patre Theophane Prokopowicz. AA: LL: Magistro, et'Ordinario Philosophiae Professore, Scholarum Praefecte. Ann. Domin. 1708 Mense... Die...

Зовсім в нижньому правому куті підпис гравера:

„Daniel Galachowski sculpsit Kijoniae“.

Крім герба Мазепи, коло самої фігури гетьмана, є ще інший герб, уміщений зараз над згаданим надписом по середині гравюри. Цей герб різниться від інших тим, що з двох боків має два серпимісяці (див. ілюстр.). Самий герб нарисовано на картуші, який тримають дві дитячі фігурки. Картуш увінчаний короною, пальмовими галузками й гірляндами.

Цікаво ще відмітити, що ніде на гравюрі нема ані згадки про Петра I, або царські титули чи якісь натяки на „царську службу“ Мазепи.

Тезис, присвячений Мазепі в час найбільшої сили і слави гетьмана, дає апотеозу цілої його діяльності і символізує незалежність і самостійність України.

Що до самого виконання гравюри, то форми передані дуже живо і плястично з бароковою пишністю і елеганцією. Але не зважаючи на тяжкий і чисто-декоративний бароковий стиль, композиція не переладована. Кожна фігура виконана в ясних і прецизних формах. Рисунок незвичайно добрий, просто класичний. Техніка гравірування дуже висока. Штрих сміливий, рівний і однотонний. Всі нюанси світла і тіні передані добре і живо (наприклад морські хвилі). Лінія легка, елястична, сміливо і певно положена. Чистота лінії незвичайна! Загалом майстер з широким кругозором і розмахом, працював легко і непримушено.

Загалом тезис Д. Галяховського 1708 р. треба вважати не тільки найкращою його працею, але одним з найкращих академічних тезисів XVII—XVIII ст. взагалі.

Крім вище згаданих портретів гетьмана Ів. Мазепи у виконанні українських граверів Л. Тарасевича 1695 р., І. Мигури 1706 р. і Д. Галяховського 1708 р., відомі ще гравюри закордонних граверів. Але всі вони походять вже з самого кінця XVIII або поч. XIX ст. і всі без винятку дуже сумнівної вартости, що до портретової схожости з великим гетьманом.

Герб Мазепи,
1708 р.

Передовсім приходиться на увагу гравюра-офорт Норблена, котра має чотири варіанти (див. Реєстр наприкінці).

Портрет Мазепи на гравюрі Д. Галяховського 1708 р.

Jean Pierre Norblin, французький гравець і маляр, народився і вмер у Франції (1745—1830), учень Fr. Casanova, а в рр. 1769—1771 Академії у Парижі. Від 1772 р. був на службі у кн. Адама Чар-

торийського в Лондоні, Спа і Парижі, а від 1774 р. у Варшаві і Пулавах. Від р. 1790 постійно поселився у Варшаві, де працював аж до 1804, коли повернувся до Франції³⁶⁾.

Одна з гравюр Норблена має підпис Mazepa aetatis 70³⁷⁾; друга — підпис „Norblin f. 1775“³⁸⁾. Тут виображено Мазепу в епідас з подовгастим обличчям, з фантастичною шапкою з пір'ям і великою бородою розділеною на двоє. Уперше гравюра Норблена була репродукована літографічним способом в „Athenaeum“ Крашевського 1842 р.³⁹⁾, та пізніше не раз наслідували її в різних гравюрах і образах⁴⁰⁾. До таких ніби то старих рисунків, що, мовляв, був у монастирі під Лисянкою, належить образ репродукований в Ілюстрованій історії України М. Грушевського⁴¹⁾. Такого самого типу намалював коло 1913 р. портрет гетьмана відомий український маляр С. Васильківський.

В свій час Д. Ровінський⁴²⁾ і „Кіев. Старина“ подали звістку, що офорт Норблена було виконано з олійного портрету Мазепи, який, мовляв, переховується у бібліотеці Красінських у Варшаві⁴³⁾. За дослідями проф. З. Батовського виявилось, що цей „портрет“, мальований на полотні (Sign. 22. 2. S., розмір 79×66,5 см.), є побільшеною копією з рисунку Норблена, мальованою пересічним малярем Яном Морачинським коло 1850 р.

Знов Уманець припускає, що Норблен, витворюючи риси обличчя Мазепи, міг користуватися гравюрою Галяховського 1708 року⁴⁴⁾, бо є деяка подібність у типі витягнутого обличчя, довгого носа та ін. Та вже зовсім фантастичні є „орієнтальна“ борода гетьмана, шапка та ін. деталі.

Іншим типом портрету Мазепи, теж самого кінця XVIII ст., є гравюра Д. Бейеля.

Daniel Beyer німецький гравер на міді, народився в 1760 р.

Портрет Мазепи кінця XVIII ст. (D. Beyer-a?). (Бібліотека Павліковських у Львові).

³⁶⁾ Thieme-Becker, *Algem. Lexikon d. Bild. Künstler*, t. 25, str. 513. Fournier-Sarlovéze, *Les peintures du Stanislas-Auguste II, roi de Pologne*, Paris 1907. Z. Batoski, *Norblin*, Warszawa.

³⁷⁾ Journier-Sarlovéze.

³⁸⁾ E. Rastawiecki, *Słownik rytowników polskich*, Poznań 1886, str. 202.

³⁹⁾ Відбитка переховується у збірках Павліковських у Львові (музей Оссолінських), т. 12, ч. 8499. Розмір 9×9,5 см.

⁴⁰⁾ Наприклад копії з „Athenaeum“, теж літографічні, сер. XIX ст. у виконанню рисівника Kilmisk-ого. Бібліот. Hutten-Czapskich у Кракові, Sign. 1262; бібліот. Павліковських у Львові, Т. 12.

⁴¹⁾ М. Грушевський, *Ілюстрована історія України*, Київ 1919, стр. 389.

⁴²⁾ Д. Ровінський, *Подроб. слов. рус. грав. портретовъ*, II, 467—468.

⁴³⁾ „Кіевская Старина“, 1890, № 1.

⁴⁴⁾ Уманець, *Гетманъ Мазепа*, С.-Петербургъ 1897, стр. 413—422.

у Ціріху, а помер в 1823 р. Коло 1785 року працював у Мінхені, пізніше студював у Галле анатомію і там вигравірував цілий ряд портретів тамошніх вчених⁴⁵⁾.

Портрет Мазепи D. Beuel-a був вигравірований після рисунку Самуеля Фальки (Falka) 1796 р., про що свідчить підпис: „Sam. Falka de Bikfalva delin. 1796“. Про Фальку знаємо, що це був також гравер, народився у Семигороді, удосконалювався в своєму ремеслі у Відні в рр. 1791—1798, а помер у Будапешті в 1826 р.⁴⁶⁾. На цій гравюрі гетьмана нарисовано в еліпсовій рамі, як погруддя. Гетьман у лицарському панцирі, з лівого плеча звисає плаш, у правій руці тримає булаву. Обличчя з борідкою і вусами. На портреті підпис: „Johannes Mazeppa Cosaccorum Zaporoviensium Supremus Belli Dux“.

Подібна гравюра, але у прямокутній рамі і з більш відкритою постаттю нижче паса, що зберігається в різних збірках⁴⁷⁾, має підпис: „Johannes Mazeppa Cosaccorum Zaporoviensium Supremus Belli“ (див. Реєстр портретів, ч. 8—9.). Підпису гравера тут нема, але припускають, що це також гравюра D. Beuel-a.⁴⁸⁾

Зовсім подібна гравюра до останньої, але нарисована в відворотному вигляді, має підпис „Jean Mazeppa General des Cosaques“.⁴⁹⁾

Нарешті до тої самої групи „Beuel-івських“ портретів належить гравюра з підписом „Johannes Mazeppa Veldheer der Zaporovische Kosakken“. Д. Ровінський у своєму списі гравірованих портретів Мазепи⁵⁰⁾ коло цієї останньої гравюри ставить прізвище гравера Bernigeroth-a зі знаком запитання⁵¹⁾.

Гравюра Beuel-a 1796 р. пізніше мала численні наслідування і копії у різних виданнях поч. і середини XIX ст. Наприклад у „Przyjacieli Ludu“ 1835 р. (Річник II, т. I, № 22, ст. 176) та ин.⁵²⁾.

А. Лазаревський⁵³⁾, а за ним др. Б. Барвінський та ін. подали ще відомости, що портрет роботи Beuel-a „вперше з'явився“ в 1704 р. у річнику „Die Europäische Fama“. Це рідке видання автор цих рядків мав можливість бачити в Університетській бібліотеці в Празі⁵⁴⁾. Виявилось, що в цьому примірникові гравюри з портретом Мазепи нема. Одначе др. Б. Крушницький у своїй праці про гетьмана Мазепу (Записки ЧСВВ, Жовква 1932, окрема відб. Д-р. Б.

⁴⁵⁾ Thieme—Becker, Algem Lexikon d. Bilg. Künstler, Leipzig 1909, т. 3, ст. 645.

⁴⁶⁾ Там само, т. 11, ст. 231.

⁴⁷⁾ Бібліотека Павліковських у Львові, т. 12, ч. 8497; бібліот. Rapperswilkska у Варшаві, Sign. I. V. XIX; бібліот. Замойських у Варшаві, Sign. D. 316.

⁴⁸⁾ Каталог українських древностей кол. В. В. Тарнавського, Київ 1898, ч. 721.

⁴⁹⁾ Бібліот. Павліковських, т. 12, ч. 8495; бібліот. Hutten - Czapskich в Кракові, Sign. 1264.

⁵⁰⁾ Д. Ровінський, Словарь русских гравир. портретовъ, СПб 1872, ст. 81.

⁵¹⁾ З родини граверів Bernigeroth-ів це міг би бути Johann Martin Bernigeroth (1713—1767), який в 1762 р. був у Петербурзі, або Martin Friedrich Bernigeroth (1737—1801).

⁵²⁾ Відбитки таких двох гравюр десь сер. XIX ст. переходять у збірках Павліковських у Львові, Sign. Т. 12, ч. 8498, 8494.

⁵³⁾ „Кіев. Стар.“ 1899, т. 64.

⁵⁴⁾ Повна назва цього вид.: „Die Europäische Fama“, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdeckt.

Крупницький: Гетьман Мазепа, ст. 13) подає, що гравюра Мазепи „Europäische Gama“ є в тому примірнику, яким він користувався (Пруська Державна бібліотека — за відомостями ласкаво поданими мені проф. Д. Дорошенком), а саме, т. XXV.

З гравірованих портретів Мазепи початку XIX ст., вже російського походження, відомі передовсім три мідерити пунктирної маніри петербурзького гравера А. Осіпова.

Перша така гравюра за підписом „рис. Дмитр. Сплитетесеръ, Грав. А. Осиповъ“⁵⁵) була уміщена у книжці Бантиш-Каменського: „Исторія Малої Россіи“ (Москва 1822, ч. III, гл. XXIII) і третя мініатюрна гравюра серед таблиці з портретами у тій самій праці Бантиш-Каменського видання 1838 р. (ч. 2, гл. XXIX).

Зовсім подібна гравюра була також виконана російським гравером Афанасієвим Афанасієвим (діяльність в рр. 1812—1833), для видання Бекетова „Изъ Собранія портретовъ издаваемыхъ Платономъ Бекетовымъ“, в книжці: „Собраніе портретовъ росіянь знаменитыхъ или чѣмъ либо замѣчательныхъ, принадлежащихъ по рожденію или заслугамъ Малороссіи“ (Москва 1844). Пізніше ця сама гравюра у деревориті і підписом „N. K.“ була уміщена в „Иллюстраціи“ за 1847 рік (ч. 5) та в цілому ряді інших російських і українських видань.

У згаданій „Иллюстраціи“ до портрету Мазепи була додана примітка, що це копія з портрету, що знаходиться в Академії мистецтв у Петербурзі. Пізніше Кибальчич, досліджуючи цей мальований портрет в Академії, який загально називають „бекетівським“, довів, що цей портрет не виображає Мазепу, а скоріше належить гетьм. Скоропадському у виконанню маляра Івана Нікітіна (1690—1744⁵⁶). Одначе в іншій статті „Кіев. Старина“ (1883) подається, що це навіть не портрет Скоропадського. Нарешті такі дослідники, як Уманець⁵⁷), Лазаревський⁵⁸) та ін., рішучо і цілком слушно, довели, що „бекетівський“ портрет Мазепи Академії мистецтв у Петербурзі цілком хибний.

Подавши вище відомости про усі відомі гравіровані портрети Мазепи, можемо тепер спинитися над питанням їх автентичности та портретової схожости.

В цьому розумінню велике значіння мали би порівняльні студії з мальованими портретами Мазепи, особливо у виконанню малярів-сучасників Мазепи. Та, на привеликий жаль, ми не маємо жадного такого портрету гетьмана, щоби могли з певністю сказати про його автентичність. Більше того, нема такого портрету Мазепи, де був би підпис маляра, або принаймні докладне означення портретованого.

Про портрети Мазепи існує вже досить велика література, майже виключно українських дослідників.

⁵⁵) Д. Ровинській, Словарь русск. гравир. портретовъ, 1872, ст. 81 і його ж Подробный слов. русск. гравир. портретовъ, 1886—1889, т. I, ст. 1024.

⁵⁶) О портретахъ Мазепы. „Кіев. Старина“, Київ 1883, № 7, ст. 594—596.

⁵⁷) Уманецъ, Гетманъ Мазепа, СПб, 1885, ст. 413.

⁵⁸) А. Лазаревскій, Замѣтки о портретахъ Мазепы, „Кіев. Стар.“ 1899, т. 64, март, ст. 453—462.

Вище ми подали, що найбільш „популярний” і у свій час найбільш поширений „бекетівський” портрет петербурзької академії мистецтв є зовсім хибний.

Інший портрет, що приписували Мазепі, був ще до кінця XIX ст. на мурах головної церкви київської Лаври, опублікований у „Кіев. Старині” за 1886 р.⁵⁹⁾ і подібний портрет знайдений Еварницьким в Катеринославі⁶⁰⁾, і хоч Лазаревський дуже сумнівається, щоб портрет Мазепи міг зберегтися на стінах Лаври, все таки, зважаючи на перекази і на риси обличчя, не можна не признати, що цей портрет ще найбільш правдоподібний.

Далі Б. Барвінський опублікував репродукцію з портрету, приписуваного Мазепі, який зберігався у Підгорецькому замку⁶¹⁾, але вже в слідуючій статті той самий автор доводить, що це не портрет Мазепи, але Ревери-Потоцького⁶²⁾. Тут м. і. змальовано людину досить грубих рис обличчя з клинуватою борідкою. Така ж клинувата, але менша борідка у портреті Мазепи в літописі Величка⁶³⁾, але самі обриси обличчя шляхетніші і благородніші. Однак про всі інші портрети в літописі Величка, вид. 1848—64 рр. (Хмельницького, Виговського, Бруховецького, Дорошенка та ін.) треба сказати, що виконані дуже примітивно і дуже далекі від портретової схожості.

Крім того відомий ще портрет з підписом „Мазепа” у *Museum Narodow-ому* в Кракові, правдоподібно кін. XVIII ст.⁶⁴⁾ і із збірки др. А. Чоловського у Львові⁶⁵⁾. Але ці два портрети типу „бекетівського”, так само як і портрет Горленка⁶⁶⁾ — значить хибні!

Нарешті на особливу увагу заслуговує портрет мальований олійною фарбою із збірки Володимира Бутовича, що з 1910 р.⁶⁷⁾ є у збірках Всеукраїнського історичного музею (б. міський) у Києві⁶⁸⁾. Досить близько стоїть до цього портрету — портрет з Грінсгольмської галерії (шведська королівська галерея), опублікований др. Єнсеном⁶⁹⁾.

В питанні іконографії гетьм. Ів. Мазепи треба, безсумнівно, керуватися основною засадою, що тільки портрети виконані за

⁵⁹⁾ Къ портрету гетмана И. С. Мазепы, „Кіев. Стар.”, К. 1887, № I, ст. 188—191.

⁶⁰⁾ Репродукція у „Вѣстнику Екатеринославскаго Земства”, 1904, № 2.

⁶¹⁾ Б. Барвінський, Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси, I, Жовква 1908, ст. 96—108: Портрет гетьмана Мазепи в замку в Підгірцях.

⁶²⁾ Б. Барвінський, Історичні причинки, II, Львів 1909, ст. 38—51: Причинок до питання про т. зв. „Бекетівський” портрет Мазепи, ст. 48.

⁶³⁾ М. Грушевський, Ілюстр. історія Укр.-Руси, 1919, ст. 384. Літопис Величка, перше видання Київ. Археограф. Коміс. в рр. 1848—1864.

⁶⁴⁾ Б. Барвінський, Причинки II, Львів 1909, ст. 46.

⁶⁵⁾ „Світ”, Львів 1907, ст. 207.

⁶⁶⁾ В. Горленко, Старинные малороссійскіе портреты, „Кіев. Стар.”, 1882, т. 4, ст. 603.

⁶⁷⁾ М. Грушевський: До портрета Мазепи, Запис. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. ХСII, Львів 1909, ст. 246—248; його ж: Ще до портрета Мазепи, ЗНТШ, т. ХСIV, Львів 1910, ст. 162.

⁶⁸⁾ Д. Щербаківський — Ф. Ерист, Український портрет, Київ 1925, ст. 45.

⁶⁹⁾ Mazepa, historiska bilder från Ukraina och Karl XII dogar.

його життя, його ж сучасниками-мистцями, можна вважати за автентичні. А такими є лише три гравюри з портретом Мазепи у виконанні Л. Тарасевича 1695 р., Ів. Мигури 1706 р. і Д. Галяховського 1708 р. Ці гравери працювали головню у Києві, безсумнівно особисто бачили і знали Мазепу та брали участь у різних виданнях, що так чи інакше були звязані з особою гетьмана.

Але оскільки ці гравери могли вірно віддати обличчя портретованого? У вступі ми вже з'ясували, як високо стояло українське граверство кін. XVII і поч. XVIII ст. і спеціально портретове. Недурно ж до Москви запрошували українських граверів, коли там потрібно було робити портрети високих „царствених” осіб. При тім українці-гравери не раз робили ці портрети краще, ніж закордонні гравери і навіть голландські майстри! Знову ж трудно припустити, щоб у себе вдома ці самі гравери не потрапили добре віддати портрету гетьмана і щоб ціле оточення гетьмана, до речі кажучи освічене і культурне, допускало до того, щоби гравюри присвячені гетьманові, хоч і в символізованому поданню, були з хибними і зле виконаними портретами.

З усіх трьох українських гравюр, розуміється, менше значіння має портрет Мазепи у виконанню Мигури тому, що постать надто малих розмірів, зроблена схематично та до того ще гравером, який мало дав портретових студій. Все таки і гравюра Мигури, поруч з іншими, дає характеристичні риси гетьмана, так що не перечить портретам у виконанню Л. Тарасевича і Д. Галяховського.

Але перше ніж зясувати ці загальні, сумарні і характеристичні обриси в портретах Мазепи, послухаємо, як характеризують вигляд гетьмана його сучасники, що особисто його бачили.

Француз Жан Балюз (1648—1718), що будучи на французькій дипломатичній службі, одвідав Мазепу в його резиденції-замку в Батурині 1704 р., про Мазепу писав:

„Володар Мазепи вже поважного віку, на яких десять літ старший від мене (значить 66 років — прим. В. С.). Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, й їздець з нього знаменитий.”

Інший чужинець, правдоподібно шведський старшина, що був свідком першого побачення Мазепи з Карлом XII, пише:

„Мазепа був вельми негарний на обличчя й виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія. Але ваші очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими пуклями, довгі обвислі вуси, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, які злагіднювала елеганція”⁷⁰).

Нарешті Уманець у своїй праці про Мазепу подає, що сучасники описували Мазепу з „лицем сухорлявим, зором гордим і суворим, виглядом замисленим”⁷¹).

Найбільш характеристичними рисами, що зразу кидаються в очі у всіх трьох наших гравюрах Мазепи (Тарасевича, Мигури і Галяховського) є сильно подовгаста голова, високе чоло, довгий ніс, голена борода і звисаючі „козацькі” вуса. Цікаво, що на біль-

⁷⁰ І. Борщак, Мазепа — людина й історичний діяч, Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів 1933, т. СЛІІ, вип. I, ст. 15, 29.

⁷¹ Уманець, Гетмань Мазепа, ст. 418.

шості інших (мальованих) портретів, і то певніших, бачимо ті самі характеристичні риси, а саме на портретах: збірки Бутовича, з Грінгольмської галерії, київо-печерської лаври, у Запорозькому музею і т. зв. „Батури́нський” портрет. Як подають описи, Мазепу виображено без бороди також на іконі Покрови Богородиці у Переяславі (пізніше власність кн. Нікол. Николаєвича).

Нарешті з продовгастим обличчям виображено Мазепу на барельєфн. портреті на дзвоні, роботи глухівського майстра Карпа Балашевича 1699 р. Про цей дзвін, що був знайдений на дзвіниці Домницького монастиря фундації Мазепи, подав реферат Б. Пилипенко в київській „Україні”⁷²). Надпис свідчить за призначення дзвону до Воскресенської церкви Батурина, крім того згадує титул та ім’я офірувача (Мазепи). Тут Мазепу виображено на весь зріст, з булавою, в урочистій позі поруч герба.

З другого боку, як подає Б. Пилипенко, на рельєфі Мазепа має борідку, подібну до портрету з літопису Величка. Але, як ми зауважили вище, цей останній портрет непевний, так само як і всі інші мальовані і гравіровані портрети Мазепи з борідкою: Підгорецького замку, Чернігівського музею, Норблена і Beuel-a.

Був також висловлений „компромісовий” здогад, що в першу половину свого гетьманування, Мазепа голів бороду, а в другу половину — був з бородою. Але на таке твердження нема достаточних підстав. Знаємо певно, що на портреті Галаховського 1708 р. Мазепу виображено без бороди, а також згаданий шведський старшина, описуючи зовнішній вигляд Мазепи в 1709 р., нічого не говорить про бороду, тоді як зазначає „білі пуклі” на голові, „довгі обвислі вуся” та ін. деталі обличчя. Коли б у Мазепи справді була борода, то чужинець-європеєць, безсумнівно, помітив би цю надто виразну зовнішність гетьмана.

Що до всіх інших гравюр неукраїнських граверів (див. реєстр 4—15), то вже сама історія їх повстання, яку ми подали вище, свідчить, що жадна з них не заслуговує довіря. І так усі гравюри російського походження (реєстр 12—15) поч. і сер. XIX ст. є ліпшою і гіршою копією т. зв. „бекетівського” портрету, який зовсім не належить Мазепі. Інші гравіровані портрети типу Норблена і Beuel-a (реєстр 4—11) також фантастичні, навіть коли їх аналізувати незалежно від того, як вони повстали. У Норблена бачимо якийсь „орієнтальний” тип, що нагадує його шкци жидів⁷³), з чударнацькою шапкою і „екзотичною” бородою. У Beuel-a та ін. копіях змальовано якусь мізерну, непоказну людину, що ніяк не в’яжеться з постаттю великого гетьмана. Зрештою Beuel належить до другорядних граверів, а наївність, з якою рисовано портрет, та бязький і непевний його штрих тим більше викликають недовіря до цього портрету.

У критиці цих закордонних гравюр та інших мальованих портретів Мазепи висувався ще один мотив, що, мовляв, гетьман, що

⁷²) Засідання Комісії історії козаччини і козацької доби, „Україна”, Київ 1930, ч. 42, ст. 196—197. Рік дзвону подано „1799 р.”, тоді як далі говориться про „Карпа Балашевича, славетного військового „людвісара” Мазепиних часів. Очевидно в статті є друкарська помилка і треба читати рік „1699”.

⁷³) Порівн. І. Борщак, ЗАТШ, т. СЛН, в. I, ст. 14—15.

полонив серця жінок, мусів бути на обличчю дійсно гарний, а не такий, як його змальовує Beuel та інші мистці. На наш погляд, такий мотив зовсім непереколивий. Маємо навіть безпосередні вказівки сучасників, що Мазепа був „вельми негарний на обличчя”, але при тім стрункий, з блискучими очима, білими делікатними руками, з гордим і замисленим поглядом, а понад усім у постаті була величність і суворість, яку злагіднювала елегантність.

А його внутрішні, інтелектуальні прикмети?

Чужинці і свої однаково подають, що була це людина незвичайно освічена, з тонким, проникливим розумом, з великою інтелігенцією, так що „міг говорити з кожним мовою свого співбесідника”.

Прекрасний оратор з добірною і чепурною мовою, з аристократичними манерами, майстер поводитися з людьми. До того ще темпераментний і зручний.

Оцими своїми виїмковими прикметами гетьман приваблював і побіждав кожного, хто тільки бачився і розмовляв з ним. Зачаровував і жінок!

На українських гравюрах, а також на тих мальованих портретах, які можна вважати певнішими, Мазепа своїми зовнішніми рисами обличчя також негарний, за те посідає всі ті внутрішні прикмети, які приписують йому сучасники.

І так на портреті Тарасевича коло 1695 року Мазепу виображено з подовгастою головою, високим чолом, довгим тонким носом та досить вузькими очима. По комплексії досить повний, так само як обличчя повне, з заокругленим підборіддям. По віку — людина ще не стара, але старша середніх літ, отже понад 50 років життя, як це в дійсності могло бути гетьманові коло 1695 року.

Порівнюючи гравірований портрет Л. Тарасевича з іншими мальованими портретами Мазепа, можемо ствердити, що гравюра близько стоїть до портрету збірки Бутовича: така сама подовгаста голова, довгий ніс, загострена щока, товсте підборіддя, гладко виголене лице, відкрите чоло, досить тяжка комплексія з заокругленими, повними рисами обличчя. Отже і на портреті збірки Бутовича також маємо нестару людину понад 50 років, себто з часів першої половини гетьманування Мазепа.

Значну різницю що до віку бачимо на гравюрі Д. Галяховського 1708 р., с. т. портрету виконаного 13 років пізніше, коли гетьману було вже понад 60 років, а може і повних 70! Основні риси обличчя тут залишилися ті самі: подовгаста голова, довгий з розширеними ніздрями ніс, вузькі очі, голена борода і довгі тонкі звисаючі вуса. Але вік портретованого вже інший: старість помітна тут у всьому: обличчя ще більше витягнулося і сухорляве, нижня щока заокруглилася і видалася наперед, губи широкі і трохи звисаючі, а довгі вуси безсумнівно сиві.

А при тім як на портреті Л. Тарасевича коло 1695 року, так і гравюрі Д. Галяховського 1708 року добре передана внутрішня інтелектуальна структура і психологічні особливості портретованого. Це людина складної і скритої вдачі, енергійний і рішучий володар, з задумливим і проникливим поглядом, повний величності і достоїнства. До того ще на останньому портреті Д. Галяховського, що був виконаний за рік перед смертю Мазепа, в обличчі почува-

ється, що ця людина пережила у своєму житті дуже багато тяжких хвиль. Але гордість, рішучість, почуття власної гідності і величність його не покинули.

Таким великий український гетьман і помер.

РЕЄСТР ГРАВІРОВаних ПОРТРЕТІВ ГЕТЬМ. І. МАЗЕПИ.

1. Портрет в овалі з надписом: „Nisce securus“. Над рамкою з портретом ангел трубить тріумфальний похід, коло нього 4 інші символічні фігури. В нижній частині гравюри під портретом — Сатурн плугом виорює булаву, каламар, печатки і ключ. Підпис гравера: „L. T.“. Мідерит. Гравюра на окремому аркуші вліплена до книжки „Slawa... Szeremety“ 1695 р. — примірник бібліот. Казанського Університету (За Д. Ровінським і А. Селіщовим).

2. Постаць на цілий зріст у лицарському панцирі з булавою в руках і в шапці зі струсячим пір'ям. Над постаттю надпис: „Посередь людий своїхъ восхвалися (сушій)“. Рисунок на гравюрі І. Мигури на честь Ів. Мазепи 1706 р. Підпис гравера: „Illmi Dni mei Hilaris ad obsequi Magister Joannes Migura, orientalis Metropolis Kyöviensis Archi-Diaconus. 1706. Офорт 16,2×11,1 фр. д. (Дошка у кийв. Лаврі, добра репродукція у Держ. музеї в Чернігові).

3. Постаць на цілий зріст (розмір 26,5 вис.) в лицарському панцирі, з мантиєю і шапкою з струсячим пір'ям. На тезисі Д. Галяховського, присвяченому кийвською Академією гетьманові в 1708 р. Підпис гравера: „Daniel Galachowski sculpsit Kijouiae“. Мідерит 106×77,5 цм. Єдиний примірник у бібліотеці і музею ординації Красіньських у Варшаві.

4. Погруддя, en fas, довга борода розділена на двоє. Висока шапка з пером, на шії ланцюжок з медальйоном. Підпис гравера „Norblin f. 1775“. (За Раствецьким).

5. Те саме погруддя обернене у правий бік. (За Раствецьким).

6. Те саме погруддя довше, шапка низька. (За Раствецьким).

7. Те саме як (4), але гравюра коротша і змінений одяг. (За Раствецьким).

8. Погруддя в овалі, у лицарському панцирі. У правій руці тримає булаву, з лівого плеча звисає плащ. Обличчя з малою борідкою і вусами. Підпис: „Johannes Mazeppa Cosaccorum Zaporoviensium Supremus Belli Dux“. Гравюра Daniel-a Beyel-a 1796 р., виконана з рисунку Samuel-a Falk-и. Підпис: „Sam. Falka de Bik talva delin. 1796“. Мідерит 19×15 цм.

9. Подібне погруддя до (8), але у прямокутній рамі, нижче паса. Підпис: „Johannes Mazeppa Cosaccorum Zaporoviensium Supremus Belli — Dux“. Мідерит 8,5×14 цм. (D. Beyel-a?). Бібліотека arperswilska у Варшаві, Sign. 1. V. XIX; Бібліот. Павлівських у Львові, Sign. Т. 12, ч. 8497; Бібліот. Замойських у Варшаві, Sign. 316; Каталогъ украин. древностей коллекции В. В. Тарновскаго, Кієвъ 1898, ч. 721.

10. Така сама гравюра, як (9), але в відворотний бік. Підпис: „Jean Mazeppa General des Cosaques“ (Stockholm?). Мідерит 8×13,5 цм. Бібліот. Павлівських у Львові, Sign. Т. 12, ч. 8497; Збірки Hut.-Czapski-x у Кракові, Sign. 1264.

11. Портрет з підписом „Johannes Mazeppa Veldheer der Zaporo-
govische Kosakken (Гравюра Bernigeroth-a?). Мідерит 4,11×2,10
фр. д. (За Д. Ровінським).

12. Гравюра А. Осіпова. Підпис: „рис. Дмитр. Сплитетесеръ?
Грав. А. Осіповъ. У виданні: Бантышъ-Каменскій, Історія Малої
Россіи”, Москва 1822 р., ч. III, гл. XXIII. Мідерит пунктиром 5,9×5
фр. д. (За Д. Ровінським).

13. Гравюра А. Осіпова. Мідерит пунктиром 3,2×2,9 фр. д.
(За Д. Ровінським).

14. Гравюра А. Осіпова. На таблиці портретів у вид.: Бантышъ-
Каменскій, Історія Малої Россіи, вид. 1838 р., ч. 2, гл. XXIX. (За
Д. Ровінським).

15. Гравюра А. Афанасієва. Мідерит пунктиром, 3,9×3 фр. д.
У вид. Бекетова: „Изъ Собранія портретовъ издаваемыхъ Плато-
номъ Бекетовымъ”, в книжці: „Собраніе портретовъ россіянъ зна-
менитыхъ или чѣмъ либо замѣчательныхъ, принадлежащихъ по
рожденію или заслугамъ Малороссіи”. Москва 1844.

З М І С Т

	стор.
✓ 1. Д. Дорошенко: Мазепа в історичній літературі і в житті	3— 34
✓ 2. В. Віднов: Марія-Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи .	35— 52
3. Я. Токаржевський-Карашевич: Герб і походження гетьмана І. Мазепи	53— 63
✓ 4. Б. Крупницький: Карл XII в старій і новій шведській літературі	64— 82
✓ 5. " " Мазепа в світлі шведської історіографії	83— 93
✓ 6. " " Пляни Мазепи в зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів	94—105
✓ 7. М. Возняк: Бендерська комісія по смерті Мазепи	106—133
✓ 8. В. Січинський: Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана	134—161

T R E Ś Ć

	str.
1. D. Doroszenko: Mazepa w literaturze historycznej i w życiu	3— 34
2. W. Bidnow: Maria Magdalena, matka hetmana I. Mazepy .	35— 52
3. J. Tokarzewski-Karaszewicz: Herb i genealogia I. Mazepa	53— 63
4. B. Krupnycki: Karol XII w dawnej i współczesnej literaturze szwedzkiej	64— 82
5. „ „ Mazepa w oświetleniu historiografii szwedzkiej	83— 93
6. „ „ Plany Mazepy w związku z planami Karola XII przed wyprawą ukraińską Szwedów .	94—105
7. M. Wozniak: Komisja benderska po śmierci Mazepy .	106—133
8. W. Siczynski: Ryciny ku czci Mazepy i portrety hetmana .	134—161

TABLE DES MATIÈRES

	pag.
1. D. Dorochenko: Mazepa dans la littérature historique et dans la vie	3— 34
2. V. Bidnow: Marie-Madeleine, mère de l'hetman I. Mazepa .	35— 52
3. J. Tokarzewski-Karaszewicz: Le blason et la généalogie de l'hetman I. Mazepa	53— 63
4. B. Kroupnytsky: Charles XII dans la littérature suédoise .	64— 82
5. " " Mazepa dans l'historiographie suédoise .	83— 93
6. " " Les projets de Mazepa relatifs aux plans de Charles XII à la veille de l'expédition suédoise en Ukraine	94—105
7. M. Vozniak: La commission de Bendere après la mort de Mazepa	106—133
8. V. Sitchynsky: Les gravures en l'honneur de Mazepa et les portraits gravés de l'hetman	134—161

TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN.

- Volume I. Série statistique, livraison 1. La population ukrainienne de l'U. R. S. S. Etudes de T. Olesiewicz O. Pytel, V. Sadovski et O. Czubenko. Prix zł. 4.
- Volume II. Série statistique, livraison 2. T. Olesiewicz. Tableaux statistiques de la population ukrainienne de l'U. R. S. S. d'après le recensement du 17 décembre 1926. Prix zł. 10.
- Volume III. Série économique, livraison 1. E. Głowiński, K. Maciejewicz, V. Sadovski. Les problèmes contemporains de l'économie de l'Ukraine. Prix zł. 4.
- Volume IV. Série philologique, livraison 1. Constantin Czechowicz, docteur ès lettres. Alexandre Potebnia philosophe-linguiste ukrainien. Prix zł. 4.
- Volume V. Série de droit, livraison 1. Prof. A. Łotocki. Les sources ukrainiennes du droit ecclésiastique. Prix zł. 10.
- Volume VI. Série de mémoires, livraison 1. A. Łotocki. Notes et souvenirs. I-^{re} partie. Prix zł. 6.
- Volume VII. Série économique, livraison 2. V. Sadovski. Le travail en Ukraine soviétique. Prix zł. 4.
- Volume VIII. Série de mémoires, livraison 2. Mémoires. L. Waslewski, M. Galine, S. Stempowski, A. Topczybachy, Tabouis. Prix zł. 4.
- Volume IX. Série de manuels, livraison 1. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukrainienne. Vol. I. (jusqu'à la moitié du XVIIe siècle). Prix zł. 8.
- Volume X. Série philologique, livraison 2. Dr. Nicolas Puszkár. La plus récente palatalisation des consonnes dans la langue ukrainienne. Prix zł. 3.
- Volume XI. Série économique, livraison 3. I. Ivassiuk. La coopération de crédit en Ukraine. Prix zł. 4.
- Volume XII. Série de mémoires, livraison 3. A. Łotocki. Notes et souvenirs. II-^{me} partie. Prix zł. 10.
- Volume XIII. Série historique, livraison 1. A. Docenko. La campagne d'hiver de 1920. Prix zł. 10.
- Volume XIV. Série philologique, livraison 3. Ivan Zilynski. Carte des dialectes ukrainiens avec explications. Prix zł. 2.
- Volume XV. Série historique, livraison 2. La guerre ukrainienne de 1920 contre Moscou. I partie. Documents de l'Etat-Major de l'Armée de la République Démocratique Ukrainienne, publiés sous la direction du général V. Salski par le général P. Chandroncq. Prix zł. 10.
- Volume XVI. Série de droit, livraison 2. Prof. A. Łotocki. L'Autocéphalie. Vol. I. Prix zł. 6.
- Volume XVII. Série historique, livraison 3. Le Journal de l'hetman Philippe Orlik avec notes et commentaires de Jean de Tokary Tokarzewski Karaszewicz. Prix zł. 6.
- Volume XVIII. Série de manuels, livraison 2. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukrainienne. Vol. II. Prix zł. 12.
- Volume XIX. Série de droit, livraison 3. Prof. A. Jakovliv. Les traités moscovito-ukrainiens aux XVIIe-XVIIIe siècles. Prix zł. 6.
- Volume XX. Série économique, livraison 4. Prof. ing. J. Szovheniv. Economie hydraulique en Ukraine, dans le bassin du Dnieper. Prix zł. 2.
- Volume XXI. Série des mémoires, livraison 4. A. Łotocki. Notes et souvenirs. III-^{me} partie. Prix zł. 10.
- Volume XXII. Série pédagogique, livraison 1. S. Siropolko. L'Instruction publique en Ukraine Soviétique. Prix zł.
- Volume XXIII. Série économique, livraison 5. Prof. B. Ivanys. Utilisation des forces de la nature dans l'économie de l'Ukraine et du Caucase du Nord. Prix zł. 4.
- Volume XXIV. Série philosophique, livraison 1. Prof. D. Czyżewski. La philosophie de Grégoire Skovoroda. Prix zł. 6.
- Volume XXV. Série d'histoire de la littérature, livraison 1. Prof. E. Smal-Stocki. T. Chevtchenko. Interprétations. Prix zł. 7.
- Volume XXVI. Série économique, livraison 6. V. Sadovski. La main-d'oeuvre agricole en Ukraine. Prix 5.
- Volume XXVII. Série économique, livraison 7. E. Ivanicki. Les forêts et l'économie forestière en Ukraine. II-^e partie. Prix. zł. 4.
- Volume XXVIII. Série de travaux de la Commission d'études polono-ukrainiennes, livraison 1. Leon Waslewski. La question ukrainienne comme problème international (en langue polonaise) (épuisé).
- Volume XXIX. Série philologique, livraison 4. B. Lew, docteur ès lettres. Une traduction ukrainienne de la chronique polonaise de Martin Bielski. Prix zł. 2.
- Volume XXX. Série de droit, livraison 4. Prof. A. Łotocki. L'Autocéphalie. Volume II. Prix zł. 15.
- Volume XXXI. Série philologique, livraison 5. J. Rudnicki, docteur ès lettres. Les suffixes -ysce, -yško, -ško dans la langue ukrainienne. Prix zł. 2.
- Volume XXXII. Série économique, livraison 8. Les problèmes contemporains de l'économie de l'Ukraine. Vol. II. Prix zł. 5.
- Volume XXXIII. Travaux de la Commission d'études polono-ukrainiennes, livraison 2. E. M. Kuczyński, docteur ès lettres. Les provinces Tchernihiv-Siversk sous le gouvernement de Lithuanie (en polonais). Prix zł. 10.
- Volume XXXIV. Série philologique, livraison 6. R. Smal-Stocki. La langue ukrainienne en Ukraine soviétique. Prix zł. 5.
- Volume XXXV. Série de travaux de la Commission d'études polono-ukrainiennes, livraison 3. M. Handelsman. La politique ukrainienne du Prince Adam Czartoryski avant la guerre de Crimée. Prix zł. 5.
- Volume XXXVI. Série de traductions des Saintes Ecritures et des livres liturgiques, livraison 1. La Liturgie de Saint Jean Chrysostôme. Prix zł. 1.
- Volume XXXVII. Série de travaux de la Commission d'étude du mouvement national ukrainien, livraison 1. Les Archives de Michel Drahomanov. Volume I. Correspondance avec les membres de l'Association "Stara Hromada" de Kiev (Années 1870-1895). Prix zł. 15.
- Volume XXXVIII. Série de traductions de la Sainte Ecriture et des textes liturgiques, livraison 2. Paantier. Prix zł. 3.
- Volume XXXIX. Série de droit, livraison 5. V. Sadovski. La politique nationale des Soviets en Ukraine. Prix zł. 5.
- Volume XL. Série de mémoires, livraison 5. A. Łotocki. A Constantinople (sous presse).
- Volume XLI. Série économique, livraison 9. E. Głowiński. Les finances publiques de l'Ukraine soviétique (sous presse).
- Volume XLII. Série historique, livraison 4. B. Krupnicki. L'hetman Philippe Orlik (1672-1742). Aperçu de son activité politique. Prix zł. 7.
- Volume XLIII. Série économique, livraison 10. B. Ivanys. L'industrie de l'Ukraine et du Caucase du Nord. Prix zł. 5.
- Volume XLIV. Série philologique, livraison 7. M. Przepiórska. Le dialecte de la région du San. Prix zł. 3.
- Volume XLV. Série économique, livraison 11. B. Iwanicki. Les forêts et l'économie forestière en Ukraine. I-^{re} partie. Prix zł. 7.
- Volume XLVI. Série historique, livraison 5. Recueil consacré à Mazepa. Tome I-^{er}. Prix zł. 5.
- Volume XLVII. Série historique, livraison 6. Recueil consacré à Mazepa. Tome II (sous presse).
- Volume XLVIII. Série historique, livraison 7. Temps Passés. Tome I-^{er}. Prix zł. 5.
- Volume XLIX. Série historique, livraison 8. Recueil consacré au mouvement patriotique des jeunes universitaires ukrainiennes (sous presse).
- Volume L. Série historique, livraison 9. Le journal de l'hetman Philippe Orlik, avec notes et commentaires de J. de Tokary Tokarzewski Karaszewicz. Tom II (sous presse).
- Volume LI. Série de travaux de la commission pour l'étude des problèmes polono-ukrainiens, livraison 4. Anthologie de la poésie et de la prose ukrainiennes (en polonais) rédigée par B. Lepki (sous presse).

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ.

- Том I. Серія статистична, книга 1. Українська людість ССРСР. Розвідки Т. Олесевича, О. Пятеля, В. Садовського і О. Чубенка. Ціна 4 зол.
- Том II. Серія статистична, книга 2. Тимін Олесевич. Статистичні таблиці українського населення ССРСР за періодом 17 грудня 1926 року. Ціна 10 зол.
- Том III. Серія економічна, книга 1. Б. Главінський, К. Мацієвич, В. Садовський. Сучасні проблеми економіки України. Ціна 4 зол.
- Том IV. Серія фізіологічна, книга 1. Д-р Константин Чехович. Олександр Потебня. Український мислитель-лінгвіст. Ціна 4 зол.
- Том V. Серія правнича, книга 1. Проф. О. Лотоцький. Українські джерела церковного права. Ціна 10 зол.
- Том VI. Серія мемуарів, книга 1. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина перша. Ціна 6 зол.
- Том VII. Серія економічна, книга 2. В. Садовський. Праця в УСРСР. Ціна 4 зол.
- Том VIII. Серія мемуарів, книга 2. Л. Василівський, М. Галін, С. Стенюговський, А. Топчибаші, Табуї. Спогади. Ціна 4 зол.
- Том IX. Серія підручників, книга 1. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Том I (до половини XVII ст.). Ціна 8 зол.
- Том X. Серія фізіологічна, книга 2. Д-р Микола Пущкар. Наймолодша налялізація шестівок в українській мові. Ціна 3 зол.
- Том XI. Серія економічна, книга 3. І. Івасюк. Кредитова кооперація на Україні. Ціна 4 зол.
- Том XII. Серія мемуарів, книга 3. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина друга. Ціна 10 зол.
- Том XIII. Серія історична, книга 1. О. Доденко. Зимовий похід 1920 р. Ціна 10 зол.
- Том XIV. Серія фізіологічна, книга 3. Іван Зіланський. Карта українських говорів з поясненнями. Ціна 2 зол.
- Том XV. Серія історична, книга 2. Українсько-московська війна 1920 р. Частина перша. Оперативні документи Штабу Армії Української Народної Республіки. Під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук. Ціна 10 зол.
- Том XVI. Серія правнича, книга 2. Проф. О. Лотоцький. Автокефалія. Том I. Ціна 6 зол.
- Том XVII. Серія історична, книга 3. Діярій гетьмана Пилипа Орлика. Опрацював для друку Ян з Токара Токаржевський Карашевич. Ціна 6 зол.
- Том XVIII. Серія підручників, книга 2. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Том II. Ціна 12 зол.
- Том XIX. Серія правнича, книга 3. Проф. А. Яковів. Українсько-московські договори в XVII—XVIII ст. Ціна 6 зол.
- Том XX. Серія економічна, книга 4. Проф. інж. І. Шовгенів. Водне господарство в басейні р. Дніпра на Україні. Ціна 2 зол.
- Том XXI. Серія мемуарів, книга 4. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина третя. Ціна 10 зол.
- Том XXII. Серія педагогічна, книга 1. Проф. С. Сіропозко. Народна освіта на Советській Україні. Ціна 6 зол.
- Том XXIII. Серія економічна, книга 5. Проф. В. Іваніс. Енергетично господарство України та Північного Кавказу. Ціна 4 зол.
- Том XXIV. Серія філософська, книга 1. Проф. Д. Чижевський. Філософія Г. С. Сковороди. Ціна 6 зол.
- Том XXV. Серія історично-літературна, книга 1. Проф. С. Смал-Стоцький. Т. Шевченко. Інтерпретації. Ціна 7 зол.
- Том XXVI. Серія економічна, книга 6. В. Садовський. Робоча сила в сільському господарстві України. Ціна 5 зол.
- Том XXVII. Серія економічна, книга 7. В. Іванівський. Ліси й лісове господарство України. Том II. Ціна 4 зол.
- Том XXVIII. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 1. Леон Василівський. Українська справа як міжнародне питання (в польській мові). (Вичерпано).
- Том XXIX. Серія фізіологічна, книга 4. Д-р В. Лев. Український переклад хроніки Мартіна Вельського. Ціна 2 зол.
- Том XXX. Серія правнича, книга 4. Проф. О. Лотоцький. Автокефалія. Том II. Ціна 15 зол.
- Том XXXI. Серія фізіологічна, книга 5. Д-р Я. Рудницький. Народські «ище», «иско», «око» в українській мові. Ціна 2 зол.
- Том XXXII. Серія економічна, книга 8. Сучасні проблеми економіки України. Том II. Ціна 5 зол.
- Том XXXIII. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 2. С. М. Кучинський. Чернігівсько-сіверські землі під пануванням Литви (в польській мові). Ціна 10 зол.
- Том XXXIV. Серія фізіологічна, книга 6. Р. Смал-Стоцький. Українська мова в Советській Україні. Ціна 5 зол.
- Том XXXV. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 3. М. Гандельсман. Українська політика зм. Адама Чарториского перед Кримською війною. Ціна 5 зол.
- Том XXXVI. Серія перекладів Св. Письма та Богослужбових книг, книга 1. Літургія св. Іоана Золотоустого. Ціна 1 зол.
- Том XXXVII. Серія праць Комісії для дослідження українського руху, книга 1. Архів Михайла Драгоманова: Том I. Лиштування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.). Ціна 15 зол.
- Том XXXVIII. Серія перекладів Св. Письма та Богослужбових книг, книга 2. Псалтир. Ціна 3 зол.
- Том XXXIX. Серія правнича, книга 5. В. Садовський. Національна політика Советів на Україні. Ціна 5 зол.
- Том XL. Серія мемуарів, книга 5. О. Лотоцький. У Паргороді (друкується).
- Том XLI. Серія економічна, книга 9. С. Главінський. Фінанси УСРСР (друкується).
- Том XLII. Серія історична, книга 4. В. Круницький. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Огляд його козачої діяльності. Ціна 7 зол.
- Том XLIII. Серія економічна, книга 10. Проф. В. Іваніс. Промисловість України і Північного Кавказу. Ціна 5 зол.
- Том XLIV. Серія фізіологічна, книга 7. М. Шенпюрська. Надсянський гвір. Ціна 3 зол.
- Том XLV. Серія економічна, книга 11. В. Іванівський. Ліси й лісове господарство України. Том I. Ціна 7 зол.
- Том XLVI. Серія історична, книга 5. Мазепа. Збірник. Том I. Ціна 5 зол.
- Том XLVII. Серія історична, книга 6. Мазепа. Збірник. Том II (друкується).
- Том XLVIII. Серія історична, книга 7. З минулого. Збірник. Том I. Ціна 5 зол.
- Том XLIX. Серія історична, книга 8. Український студентський рух. Збірник. Ціна 5 зол.
- Том L. Серія історична, книга 9. Діярій гетьмана Пилипа Орлика. Том II. Опрацював для друку Ян з Токара Токаржевський Карашевич (друкується).
- Том LI. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 4. Антологія української поезії і прози в польських перекладах. Під редакцією В. Лешко (друкується).

Твори Т. Шевченка в 16 томах. В передплаті — 40 зол. Досі вийшли тт. II, III, IV, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIV, XV.
 А. Міцкевич. «Пан Тадеуш» (в українському перекладі М. Рильського). Ціна 3 зол.
 Т. Шевченко. «Поезія» (в польській мові). Ціна 5 зол.